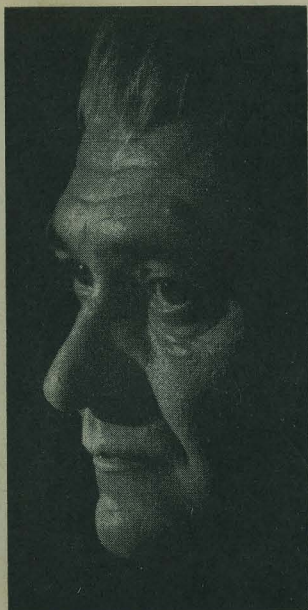

Ігор Костецький

*збірник
до 50-річчя*

До 50-річчя
Ігоря Костецького

*A compilation
edited on the occasion of the 50th birthday
of the Ukrainian writer
EAGHOR G. KOSTETZKY*

Ігор Костецький народився 14. травня 1913 року в Києві, у родині педагога-вокаліста. Літературне ім'я Костецький — дівоче прізвище матері. Дитинство провів на волині у мішаному українсько-російсько-польському середовищі. Українську трудову школу (семирічку) закінчив у Києві 1928 р. По роках несталого мандрівного життя — театральна освіта (режисер): від 1933 р. в Ленінграді, від 1935 р. в Москві. Гуманітарна освіта в широкому розумінні самоукова. Два роки практичної праці в театрі на Уралі. Белетристичні твори почав публікувати під час війни. Крім творів, які входять у зміст цього збірника, варті уваги збірки новель «Оповідання про переможців» (1946), «Там де початок чуда» (1948) і збірка п'єс «Театр перед твоїм порогом» (1963). Російськомовна розвідка про систему Станіславського за радянських часів. Німецькомовні статті про український трагедійний театр і твори Шекспіра на Україні. Англomовні есеї про Рабіндраната Тагора, Пастернака, Матерлінка, Гергарта Гавптмана, Вівекананду, Ганді та Короленка, друковані в Каттаку (Орісса, Індія; деякі з них з'явилися також орізьською та бенгальською мовами). Деякі твори перекладено по-німецькому, по-польському («сирові сонети»), по-білоруському. Численні есеї, статті, рецензії, репортажі та замітки. З широкої перекладницької діяльності найважливіші переклади Шекспірових сонетів, «Пісні Гільдебранда», «Гимнів до ночі» Новаліса, «Спустошеної землі» Т. С. Еліота, повісти Едшміда «Упокоритель», скороченого сценічного варіанту трагедії Шекспіра «Ромео та Джульєтта» і великого вибору з Езри Павнда. Літературне редагування першого повного українського перекладу Біблії, виданого 1963 оо. Василіянами у Римі. Зроблений разом з Вірою Вовк переклад «Гітанджалі» Тагора готується до друку. Під теперішню пору — праця над перекладом Шекспірового «Гамлета» і розвідки Романо Гвардіні «Про дух літургії». Костецький одружений з німецькою поеткою Елізабет Котмаер, перекладачкою з української, російської та польської мов, і живе у Західній Німеччині. Подружжя випускає у світ серію видань «На горі». Костецький — член Міжнародного ПЕН-клубу, Німецького Шекспірівського товариства та товариства Телюра де Шардена.

ІГОР КОСТЕЦЬКИЙ

ЗБІРНИК

присвячений 50-й річниці
з дня народження письменника

diasporiana.org.ua

МЮНХЕН
1963 — 1964

Дорогі й любі друзі:

За Ваше люб'язне поздоровлення до мого дня народження дякую Вам сердечно. Воно вразувало мене. І я радий не менше додати до цієї подяки одночасно мої побажання щастя, дорогий Ігоре, на Ваше 50-річчя. Блага й благословення бажаю Вам, будьте здорові й визнавайте Бога — тоді все інше приложиться.

Горі імієм серця:
Ваш Вам відданий
Людвіг МАЙДНЕР

(Оригінал німецький)

Привітання від Чітти Ранджана ДАСА,
викладача психології в інституті у Бічпурі, Атра (Індія)

Згідно з стародавнім індійським переданням, досягнувши п'ятдесятирічного віку, вступають на третій щабель життя. Це час, коли слід віддалитися від суєтні світу, щоб належати світові в його суцільному духовому естві. Тим п'ятдесятий рік життя особи провадить до нового початку, він провіщає нове становлення.

Це спадає мені на думку, коли я ось сідаю до столу, щоб написати дещо з нагоди п'ятдесятиріччя п. Ігоря Костецького. Протягом кількох останніх років мене з ним зв'язували дедалі тісніші узи дружби. Мене завжди приваблювало в ньому його старання звести до купи письменників різних країн у взаємному порозумінні. Лише поет із серцем спроможний бачити понад національними кордонами. Лише людина поетичної візії спроможна вірити у братерство духу та для нього працювати, не піддаючись дивоглядам часу. Саме цей світогляд п. Костецького зробив його дорогим для багатьох з нас у такій віддаленій країні, як Індія.

Виконуючи свою працю у цьому світі, ти маєш право жити сто років, — говорить одна з наших Упанішад. Тож п. Костецький із своїми п'ятдесятьма перебуває ще тільки на половині дороги. Я прагну бачити його у дальшій праці, у ще більшій вірі й у ще більшій повноті.

(Оригінал англійський)

Ігореві Юрєві Костецькому
на п'ятдесятиріччя народження привіт!

Ігор Костецький належить до тих рідких людей нашого покоління, яким культура допари і які спромоглись поєднати щирі прив'язаність до ідеалів та служіння власному народові з широким, європейським баченням найліпшого, що є серед літературних та суспільних зразків. Загроження звідусіль, що править за істотну правду й отруту нашого життя, до якої б нації, релігії чи суспільної кляси ми не належали, знайшло у ньому романтичного опонента. При своїх скромних можливостях та засобах він намагався засвоїти українській мові, якої адже вживає близько 50 мільйонів європейців, те, властиво, з іншомовних літератур, що ставить проблеми, бореться і з'ясує багато з зловісного хаосу наших часів. Він спричинився так само до того, щоб із-за працівних столів видобути так письменницькі ймення, як і труди, яким належало долити до жил трохи бурґунду друкарської фарби, щоб вони могли промкнутися у свідомість українського громадянства. Нарешті, як співпрацівник на арені міжнародних контактів, він відзначився такою великою чинністю, такою ретельною скромністю й такою привабливою безінтересовністю, що де б тільки доводилось мені натрапляти на його прізвище, не обходилося без порівнянь чи то з великими бенедиктинськими працівниками літератури ХІХ сторіччя, чи то просто з євангелічними християнами перших віків.

Нехай же на п'ятдесятиріччя народження він прийме від польських приятелів, які, йому знані й незнані, однаково подивляють його труд, найсердечніші побажання нового ювілею через п'ятдесят років — у Країні збіжжя на людський зріст, не роздертій шпалелями.

Єжи НСМОЙОВСЬКИЙ, Лондон — Гемпстед,
у квітні 1963.

(Оригінал польський)

ІСТОРІЯ ЧЕНЦЯ ГАЙНРІХА

АВТОР:

Історія ченця Гайнріха — частина твору, що має містити історії загалом шістьох Гайнріхів. В одній з них ідеться про абсолютне добро.

Історія ченця Гайнріха задумана як історія абсолютного зла. Зло розвивається, мовляв, у ніщо, у досконалий нуль. При остаточному його вивершенні роля диявола стає вже непотрібна.

Автор цієї сумної історії, однак, не певен, чи пощастило йому зробити її справді сумною. Можливо, що читач не буде надто далекий від правди, коли ствердить, як мало автор вірить у свою історію, не зважаючи на посилену працю над нею.

Задум виник дуже давно. Приводом було враження від обличчя актора Павля Вегенера. Протягом багатьох років автор спостерігав це надзвичайне обличчя, аж поки 1938 у нього визріла думка, мовляв, з таким обличчям можна зробити ще щось, чого доти у жодному фільмі Вегенера не було. (З Вегенера у житті була рідкісно добра людина. Це між іншим.) Тоді й написано першу версію. Підсамкінець 1940 зроблено інший її варіант: три головні фрагменти виготовувано в дещо інакшому ключі.

Обидві попередні версії авторові під теперішню пору неприступні. Публікована тут — третя. Вона частково відновлена з пам'яті, а частково знов таки написана вперше. Тим разом писалась вона невідривно від згаданого більшого твору, де вона являє собою лише одну вставну цеглину. Даний текст опрацьовувано 1944-1946, а 1947 його перероблювано у деталях. Потім текст ще раз перероблювано для перекладу німецькою мовою.

Німецьких версій було дві. Одна загубилась. Другу надруковано у П.Е.Н.-клубівському журналі «Арена» (Лондон, 1961). З української ж версії побачили досі світ тільки два уривки: у циклостилевому альманаху «Світання», за редакцією Василя Барки (Авгсбург, 1946), і у журналі «Обрії», за редакцією Юрія Косача (Нью-Йорк, 1951).

Автора мрія створити фільм за «Історією ченця Гайнріха» з Павлем Вегенером у заголовній ролі — не здійснилась. Великий актор помер 13 вересня 1948.

У травні 1963.

Про ченця Гайнріха в офіційній хроніці написано тільки так, як був звичай писати у подібних випадках, саме, мовляв, «нечестиву душу свою віддав дияволу в обмін на примарні лакомства сьото світу,

З привітань до 50-річчя

Дорогий Професоре * Костецький,

Пишу від імени Інтернаціонального ПЕН-клубу, переказуючи Вам наші найгарячіші побажання добра з нагоди 50-річчя з дня Вашого народження.

Ваша праця, що популяризує твори письменників, заслужених у малорозповсюджених мовах, забезпечила Вам особливе місце редактора та видавця, і Інтернаціональний ПЕН-клуб пишається з того, що був спроможний де в чому допомогти у роботі, якій Ви присвятились.

Висловлюємо сподівання, що Вам буде даровано ще багато років для плідної діяльності.

Відданий Вам,
Девід КАРВЕР
Генеральний Секретар
(Оригінал англійський)

* Титул помилково.

Ігоря Костецького вітає Казімір ЕДШМІД

Коли я намагаюся спогадати, як довго я вже знаю Костецького, то мені здається, наче воно було завжди. Але так воно не є, звичайно. Коли я незабаром після капітуляції читав із своїх творів у Мюнхенському університеті (американська окупаційна влада вишукала з півдюжини письменників, яким дозволила промовляти перед громадськістю з огляду на те, що їхня поведінка під час війни була в її очах незаплямленою) і по тому полишив залю, до мене підійшов Костецький. Ми сердечно привітались. Прізвище його, звичайно, я не пригадував, але в мене було відчуття: ти знаєш цього чоловіка з гарним українським обличчям, розумними очима й приємним голосом. Поза сумнівом, ми листувалися ще перед війною. Поза сумнівом і те, що він вклав долю праці у перекладання моїх творів. Отож, ми зустрілися сердечно. З того постала дружба, якої я не хотів би позбутись і яка ніколи не була затьмарена протягом сімнадцятиох років після тієї зустрічі. Кульмінаційним пунктом її було, коли маестро німецького експресіонізму Людвіг Майднер маловав мене у Дармштадті 1962 р. Костецький довідався про те і захотів бути при тому присутнім. Тож і прибув. Якщо я в його постаті й через його особу міг щось привнести у вшанування української літератури, то це править за одну з тих маленьких радощів, які супроводять наш життєвий шлях. З огляду на його істоту, я гадав, що він старший на 10 років... а й з огляду на його мудрий досвід. Поготів радію я на його зелену юність, і до його 50-річчя найдружнішим робом стискаю йому руку.

(Оригінал німецький)

коли ж угоді край вийшов, то розлетівся сірим порохом, так що й сліду по нім не лишилось».

Люди йшли вулицею під арку. Це були чотирикутні горожани, маленькі брунатні селяни з червоними носами та їхні жінки-веселухи. Вони просувались під важку арку, людям видавалася вона нерухомою, хоч насправді вона аж кишіла живими істотами на кшталт мурашниці. За тих полудневих годин монастир на горі височів мовчазно, твердою мурів одбиваючи збляклі блики сонця.

Раз-у-раз вдирався у нерівні лави людей наладований візок, тоді господині, чекаючи своїх на обід, обмінювалися через вулицю думками. Вони обговорювали різні можливості того, що везено на візку під грубою повстю. Господині визирали у вузькі вікна. Для перехожих були з них цілі китиці огрядних рож.

Коли чернець Гайнріх походжав у тлумі, він нічим особливим не вирізнявся. Його тут сприймано поміж інших численних чорноризців, як ото сприймають фіранки на вікнах. Він реготав разом з усіма, коли піхатий червоновидий лицар напускав коня на тих, що ловили гав, і коли звинною ходою простував гудець, наспівуючи про загублений ключик від серця, чернець Гайнріх, як і всі, слухав з великою цікавістю. Коли до нього хтось звертався, він висолоплював язика, і це нікого не дивувало. Так робила більшість молодих ченців.

Але чернець Гайнріх являв собою вже дещо, як сидів у своїй келії, перед заходом сонця. Тоді прочани з далеких та близьких місцевостей з пошаною остраху зиркали на маленьке віконечко, крізь яке чернець Гайнріх виставляв напоказ погану свою пику. Він клав лікті на кам'яне підвіконня і намагався не сміятись. Він глядів на храм, що зростав на протилежному горбі, що, зростаючи, плавав у хвилях вечорового сонця.

Це було чудо, повторюване з вечора у вечір. Люди христились на нього і оглядалися на ченця. Але коли вони пробували подарувати йому хто яблучко, хто горішків, хто білої палянички, він не брав. Він залюбки взяв би собі щось із того намиста, що носили їхні жінки, але жінки ставали осторонь, бо не вмiли говорити, а чернець Гайнріх мовчав, бо не вмів висловити свого бажання. Так вони й розлучались. Люди йшли собі далі.

За тих вечорових годин ченця Гайнріха навідував диявол. Він приходив, червоний і спокусливий, саме тоді, коли храм на протилежному горбі підносився до найвищого поземого рівня — далі вже мало починатися небо.

Спочатку диявол ніяк не міг звикнути ходити до ченця. Чернець Гайнріх був зелений і дурний, ото ж диявол довгий час обмежувався на тому, що присідав зовні на підвіконня, сидів і дивився на ченця з півгодини, а тоді знімався й мандрував далі. Бувало, він не приходив три й чотири дні, ба й більше. Тоді чернець Гайнріх розважався тим,

що відколупував од підвіконня маленькі шматочки тинку та й жбурляв ними на горобців. Горобці не дуже то полохалися, ченцеві Гайнріхові це було особливо до вподоби.

На свята геть чисто всі ченці брали участь у виставах. Поряд з іншими чернець Гайнріх зображував непорочну діву в трі, що її була склала побожна і благочесна Гротсуїта, черниця з Гандерсгаймського монастиря. Він настільки захоплювався грою, що підходив надто близько до брата Ульріха, який грав паганського можновладця. У розвитку дії паганський можновладець мав ловити замість отих дівиць порожні горщики, а що були вони навмисне густо вимащені сажею, то він і чорнів од голови до ніг, від нього ж і чернець Гайнріх набирав сажі на свій гарно випраний перед тим білий стихар, за що йому потім перепало від брата Вельфа, молодшого ризничого.

Але щира біда була на хорах, під час відправлення меси. Вирячивши очі, стояла півча півколом. Регент корчився і витягав паличкою то одного, то другого по голові. Коли вступав орган, думки ченця Гайнріха плили так потужно, що він уже неспроможен був стежити за їхнім напрямком. Тоді брат Бернгард, який стояв завжди поруч нього, стиха шепотів:

— Ти не те співаєш, ось поглянь.

Чернець Гайнріх опам'ятовувався лиш на хвилину, ловив покручену струну контрапунктових закарлючок і старався достосувати до їхньої ходи свій козлиний голосовий пристрій. Наступної хвилини він уже перескакував на три значки вперед, тоді на шістнадцять, тоді брат Бернгард знову тихо шепотів — тоді регент витягав ченця Гайнріха по плескатій голові.

Тоді чернець Гайнріх починав реготатись. Він реготавсь на всі широкі груди, реготавсь безшумно й підступно, очі його гляділи пронизливо в червону від люти мармизу регента, в очах не було ані іскри сміху. Реготали груди й усе у грудях. Чернець Гайнріх кривив пику, біг зором по нескінченних нервюрах склепінь правої та лівої нав, стискав руки й дряпав пазурями долоню лівиці, але він не міг утриматись від тієї дикої думки, мовляв, як воно вийшло б, якби він зараз підскоком збіг із хорів, з такими ото вивертами та викрутасами підкотився до олтаря, під ноги єпископові, глянув йому по-собачому в обличчя знизу і зробив «гав-гав» або й просто «бе-е-е». Воно було так шалено неможливо і так невтримно спокусливо, він бачив усе до подробиць, він відміняв і вдосконалював можливу картину до дрібниць, вона так вабила, вона була така опукла й речовиста, — йому вже привиджувалося, що було б куди ліпше зійти сходами потихеньку, згинці, вийти зовсім із собору, а тоді загорнутись у килим і вкочитись у головне в'їстя, прокотитись осередньою навою, рохкаючи та хрюкаючи, — і він реготав, реготав безнастанно, до болю у грудях, реготав дедалі зростаючим реготом. Тоді на той регіт з'являвся диявол, червоний, багрянючий, величезний, всідав на найвищий хоральний акорд органу, що ставав йому за воздушний престіл, він вів во-

гнистим язиком і керував пазурястими руками, керував янгольськими наспівами, керував людьми, керував помислами регента, який лаявся страшними словами.

Нарешті чернець Гайнріх падав долі, вкрай знеможений. Двоє братів виносили його до сусіднього покою і клали на дерев'яну лаву, а регент бив усіх паличкою по головах і лаявся при тому страшними словами.

Аби бодай якусь рівновагу своїй стрясеній душі віднайти, відвідував чернець Гайнріх у вільний час брата Томаса. Брат Томас, спокійний, плохенький ченчик, славився досконалим умінням малювати мініатюри. Він цілими днями просиджував у своїй келії і тонюсінкими пензликами накладав яскраву цинобру, синь, ясну зелень, золоту бронзу й розведене оливою срібло на залишені для цього порожні місця у чисто та дбайливо розлінованих олив'яним гострячком рукописах. Переписані кропінками писарями, вони лежали тут збоку цілими стосами, і брат Томас невтомно додавав до них барвисті заголовні літери, прикрашав візерунками й малесенькими малюночками, таємницю яких відав він один. Коли то були вірші, він надавав чіткої мальовничості літері, яка починала рядок, бо писарі переписували все суцільною стрічкою. Оформивши тим робом п'ять-вісім сторінок, брат Томас натрапляв на полишене для нього біле поле в усю сторінку, і тоді він неквапно, з муравлиною достеменністю виготовлював більшу ілюстрацію. Редактор видання робив для нього відповідні примітки, як от: «тут буде зображено продовгастий стіл, як за ним сидять лицарі й бенкетують, лица рум'яні, і червоне вино, і мечі сріблом класти, і шоломи, і заборона на них, і лати, а одіж зелена і синя і червона з візерунками», — але брат Томас, крім того, уважно перечитував потрібні місця у тексті, витрачаючи на саме читання по кілька годин.

Чернець Гайнріх заходив до келії-працівні, ставав за спиною брата Томаса і мовчав. Видовище маляра за працею викликало в нього рій жвавих та блудних думок, і вкупі з тим настрої захвату. Він з надзвичайною увагою роздивлявся на тім'я скарлюченої, зморщеної у грибок істоти, йому хотілося постукати по тім'ї або відкрити його як покришку, щоб поглянути ближче на ті сині випари, з яких мала виятрюватися мистецька творчість.

Коли брат Томас виверщував профіль — ніс і кругле риб'яче око — чергового лицаря, що крапля у краплю подібний був до попереднього, чернець Гайнріх розмикав уста і через корчуваті свої зуби тихо, безшумно реготав. Він поділяв загальне приклонство перед золотою рукою брата Томаса, але його якось вразила одна річ.

Одного разу він від початку до кінця був присутній при зародженні й народженні діла, що його він блискавично назвав у думці ганебним. Справа у тому, що братові Томасові довелось намалювати зображення Арістотеля у свіжопереписаному коментованому творі цього велемудрого та многодумного автора. Тоді чернець Гайнріх ще

не читав писань ані Арістотеля, ані інших авторитетів, отож не міг узяти ні одним словом участі у тих красномовних суперечках, що їх раз-у-раз влаштувано, коли до монастиря прибували відомі навчителі та майстри слова божого. Та його юну ненависть вразило тепер те, що брат Томас, такий досвідчений мистець, зображуючи Арістотеля, сливе без змін перемалював його з свого ж таки Авіценни.

Ченця Гайнріха обурило докраю. Він стояв і довго не міг надумати, чого йому бракує. Він ніколи не бував у Греції, нічого про неї не читав, але він бачив живого грека. То була чорнобрунатна потвора з страшенно живучими очима, з чіпкими, гнучкими, в'юнкими руками. Грецькі руки й відіграли тепер фатальну роль.

Арістотель був грек. Він не міг бути подібний ані до араба, ані до німця — мисль, що заволоділа ченцем Гайнріхом, витиснувши всі інші. Коли брата Томаса покликано для чогось до настоятеля, а чернець Гайнріх лишився, він кинувся до столу, двома кострубатими пальцями взяв обережно пензля і заходився на руці Арістотеля, що тримала згорнений сувій і що її маляр, як завжди він те робив, закрив одним рожевим тоном, — вимальовувати сині жилки. Несамохіть він відтінив усю руку, вона стала виразна, опукла, як його власна, вона стала жива, як його власна. Тоді він жажнувся і мазнув по всьому зображенні синьою фарбою.

Коли потім він відбивав двісті п'ятдесят поклонів, призначених йому на покарання, він уперше відчув у собі дозрілу вперту гординю, уперше відчув те, що відтоді пішло мідяною ниткою через його подивугідне життя: непоборну потребу заперечувати все, що стояло високо й непорушно, все, що для людей звичних було у цілковитій пошлані.

І тоді небо було місцями диткнуте пензлем, і від дотику залишалися жовті хмарини, які стояли довго і не пропадали. Сонце відкотилось від зеніту, плинуло далі. По горбах, що сторожами височіли круг монастиря, сиділи вівчарки, по одній на кожному горбі — під дубом. Чернець Гайнріх обминув усіх їх, а тільки перед своєю вівчаркою всівся на землі. Широковида дівка, вона плела вінок.

Вона плела вінок і наспівувала. Глипнувши на ченчика:

— Чого б я вирячувала баньки, — нехотя кинула.

Чернець Гайнріх промовчав.

Вона сказала:

— Дивись на нього.

Потім знов:

— Чого б ото я вирячувалась.

Тоді нарешті:

— Чуперадло.

Вона сказала:

— Слухай но, чи правду кажуть, що ченців уночі чортяка хвостом шмагає? А то ще: коли стрінеш ченця, то треба за паска братись або за стьожку, або за куц бузини, а як нема, то потоптати ногою об

землю, раз і вдруге, а ще й промовити: берись, берись, беручий чортяко, та не берись моєї хати, а йди до ченця під четверту греблю. Ну, чупераadlo якесь, що? Чого б ото я вирячувалась.

Чернець Гайнріх промовив дерев'яним голосом:

— А я теж умію чаклувати. Сльозину з дерева думкою вмію видобувати.

Він не вмів того, але сказав так, щоб зацікавити її собою.

Вона сказала:

— Ти дивись на нього. Як же то так?

— А так, — сказав він. — Умію.

Він ліг на живіт і, почервонівши аж до сап'яного насичення, дивився на її в овечому гною, з репавинами ноги. Вона плела вінок і наспівувала.

Щоб догодити їй, він звівсь від землі, мов цуцик на задні лапки. Вона не звертала уваги, він скривив кілька разів пику неймовірним способом, тоді заходився перекидатись.

Нарешті вона захотіла. Вона покинула свою роботу, зіниці її засяяли, вона пильно на нього дивилася, щось своє думаючи. Йому це сподобалось. Він почав швидко обертатись навколо себе дзигною, отаким гаджелом, вдаючи собаку, що ловить власного хвоста. Він харчав, пирхав і гаркав, надимаючи щоки. Вона вже не сміялася, тільки пильно дивилася.

Він заспокоївся, закрити обличчя руками, визирав із-за червоних долонь і знов ховався за них. Тоді забіг за куц і визирав звідти. Вона хмикнула, тоді знов узялась до вінка. А він схилився до землі та й заплакав.

Він ридом ридав, широкі груди здригались, до мокрого обличчя поприлипали грудочки землі. Він ридав, стрясаючися тілом. Він був огидний докраю, але вона сміялася на нього, як на невинне видовище.

Вона гукнула на овечок. Він ще деякий час плакав за куцем. Тоді поволі перестав. Раз-у-раз іздрігаючись, він почав уже думати про щось собі інше, лежав на землі животом і думав. Вирвав травичку, кошлате зіллячко, перекусив зубами кілька разів, задивився на жучка, ще раз бгикнув і витер сльози.

Вона сказала:

— Ну, і на кого ти схожий?

Він промовчав.

Вона сказала:

— На чупераadlo єгипетське.

Він промовчав.

Тоді він спитав її:

— В вас є наречений?

Вона сказала:

— А тобі що? Ну, є.

— Гарний?

— От такий собі.

— А що він з вами робить?

— Ще чого захтів! А нащо тобі?

— Так.

— Так тільки знаєш що буває? А хіба що?

— Нічого. Я спитав.

— Ну, нащо тобі?

— Так.

— Так тільки знаєш що буває? Так тільки гуси гегаять.

Він засміявся.

— А в тебе є наречена?

Він засміявся.

— Ой, — сказала вона, — я й забула. Ченці ж — — У них же нема

— —

— Чого?

— Та вже звісно чого.

— Ні, але чого?

— Та вже знаємо.

— Ні, скажіть: чого?

— Чого, чого! Чого ти вчепився, мов реп'ях до — — Не скажу.

— Скажіть бо.

— Не скажу. Нащо тобі?

— Скажіть, мені дуже треба.

— Ти ж сам знаєш.

— Далекі не знаю.

— Знаєш.

— Далекі не знаю.

— Йди під три чорти.

Вона насумрилась і стала від того негарна. Тоді він почав її стиха ненавидіти. Почуття приходило з чорноти душевної, приходило полегом, не кваплячись, але враз зірвалось і вдарило у груди. Він сів.

Він подумав, що міг би для неї все зробити, все, що схоче, пасти для неї овець, усе. Він чув сміх у відповідь на щире доброприхильство, він не міг висловитись, від того він ненавидів її чимдуж. Він уявив собі, як би то гарно відшмагати оцю чабанку кропивою по дурних дебелих ногах, а верещала б! А тоді у воду, і щоб лихий сморід у неї з-за пазухи та поплив би водою, синюватим туманом.

Ліпше всього задушити, думав він. Ліпше всього задушити. Узяти двома руками попід нижню щелепу.

Він здригнувся, на нього зиркала інша вівчарка, чорноока, вона вже гнала овець повз їхній горб. Бігши й дивившись на ченця Гайнріха, вона почервоніла. Він перекутивсь на місці й визвірився їй услід. Вона бігла за вівцями не обертаючись, але вся пашіла, палала, розогнена, розбуджена, кільця волосся на шиї, вуша горіли, потилиця горіла.

Гей, він тепер обернувся назад. Висолопив язика і знов сховав його. Підбіг до дівчини. Вона лежала, синя, з набухлими жилами на лобі,

на шиї, на щоках. Вона конала, конали розкладені клітинки мозку, зогненими синявими крапельками поту виходили на шкіру. Чорна вівця підійшла зовсім близько. Це вже вона пильно дивилась на ченця Гайнріха. Чернець Гайнріх тримав у руці квітку, роз'ятрений мак швидко в'янув на очу.

Тремтіння найменшими м'язами, увірувавши до кінця й жажнувши до ґрунту, схилився чернець Гайнріх до дівчини і торкнувся її рукою. Вона лежала й поволі вмирала. З чола, з рук її та ніг сочилася рожева кров. Але він поклався чолом на її груди. Лежавши так довго, довго, він визволяв її. Він відпускав її, він зрекався влади над нею, і коли вона розплющила очі, коли вона ожила, підвівся і полишив її напризволяще.

По тому він пішов, пішов звертистими стежками, шляхом, поміж горбів, і він уже був не він, замість ченця Гайнріха то йшов велетень Конак, отой, що служив найманцем у володаря, з яким імператор мав оце нещасливу війну. І його впізнали каліки війни, кульгаві й з куцками на місці рук, визирали вони через паркан шпиталю при дорозі, а тоді поприставляли свої милиці до дерева і довго бігли за ним, бігли з підскоком, стрибали, підстрибували, показували пальцями.

І тоді він ішов у полі самотою, сам-один, і на нього давив дух вечірніх трав, розпущеної матюли, дикого зілля, він ішов, приклавши руки до грудей, у нього дуже боліла права частина лоба, і біль уже переходив ліворуч. Він перетворився тепер у того злодія-конокрада, якого мали повішати надранок на перехресті стежок. І селяни мовчки дивились на нього, мовчки приймали його, не зачіпали, бо не годиться зачіпати того, кого шибениця помилувала.

Коли запав вечір, він ліг головою на камінь. Він снів під гуркотіння мірядів зір, вони співали над ним гимни. Його вухо не спало, воно не спало, бо добре знало, що неспроможне було б заснути, якби вдарив грім. Але надокколо було тихо, темна тиша, вухо чатувало. І тоді він прокинувся, збудився під далекий рев зірок, і він пригадав усе, і він збагнув свою силу до дна. І він тоді поклявся, головою на камені лежавши.

Він поклявся не чіпати цього руками. Він поклявся ніколи, ні при яких потребах не чіпати цього руками. Він поклявся погасити у собі всяке бажання чіпати це руками. Він поклявся заховати навіки від усіх таємниць, те, що він, у молодечім зухвальстві, намірився був чіпати це руками. Він поклявся ніколи не промовляти до людей звучним словом, бо знав, що з нього кепський промовець, нікудишній, казнащо, і, таким чином, кепсько промовляючи, він міг би зрадити себе, і люди мали б нагоду довідатися, що він одного разу пробував чіпати це руками. Він поклявся не полишити по собі ніяких слідів, ніяких навіть десятим ключем замкнених натяків, що дозволили б нащадкам, хоч би й у двадцятому коліні, тим, які, поза сумнівом, навчатись з темних знаків читати втаємничені в них думки, — прочитати його пригоду, коли то він, ще не знаючи своєї потуги, захватно на-

важивсь був чіпати це руками. Він поклявся, що піде на світ ярим барсом, лютим змієм, руйнуватиме дощенту все, що побачить, писатиме несусвітенні, вибухові твори, що труїтимуть думки й переконання, ввесь світ земний, — але руйнуватиме самою чистою думкою, і ніколи, ніколи не чіпатиме цього руками.

І він збагнув, що відкрив потрясаючу річ.

І пізніше, коли настав час, вимовив ректор, отець ректор, важучі слова, і ченці, вражені словами, стояли обважнілою купою, грос, ватага вагітних овець. Ніби хтось їх приляснув по голених тім'ях, усіх однією долонею. Вони висолопили язика, важко дихали.

Підвівся доктор, доктор серафікус. Він зовсім не дивився на ченця Гайнріха, що стояв притулившись до стіни та заплющивши очі. Доктор не дивився ні на кого, глядів у далечінь, і очі його були оливом пойняті.

Він заговорив голосом тихим і низьким. Такий голос міг розтягуватись безконечно, рокотати й розростатись, але він говорив тихо й низько, тихо й низько, як тільки міг, намагаючись надати голосові виразної смиренності. Тож гостряки окремих слів занурювались назад у груди. Він говорив, усі поволі підіймали голови, заіскрювались очі, займались зіниці, і зрухомілі серця виганяли ченцям багряні повені на лица.

Чернець Гайнріх чув, що говорено про нього. Він став на іспит, наклавши на плечі тягарню бронь духу, останній іспит свого життя. Він снів стоячи, глибокі, набряклі змістом слова доктора вкладались тільки у ледве вловні перерви, що їх дозволяв собі його вщерть насичений, безнастанно працюючий мозок. Доктор говорив про його останню працю, довге, обшите логічними нитками писання, хвалив запитливість його ума та жвавість думки, і чернець Гайнріх, обливаний оливом слова, стояв тяжкий, вирослий, обернений в ідола. Ченці довкола, бакалаври і готові майстри, навчителі та учні янгольських наук, роздивлялись на нього як на того, чиею силою плеч держиться склепіння над ними.

Тоді доктор зробив ваговиту, повну значення павзу і перейшов до критичної частини своєї мови. Чернець Гайнріх перед тим здригавсь од шиї до щиколоток, тепер він заспокоївся страшним спокоєм. Тепер і доктор глядів у долівку. Він вкладав у присутніх короткі, не завжди закінчені речення. Доктор обдумував кожне слово, але важка воля ченця Гайнріха перебаранчала пливачкам його мислі свобідно рухатись, і думки виходили не до кінця завершеними, виходили уривчастими.

Доктор говорив про дисципліну та сваволю, про дисципліну та сваволю розуму. Говорив про різні форми думання, тут його мова збивалась і видавалася дещо темною. Говорив про чесноти та вади, про нерозумних дів, про пастиря та овець. Говорив про пастиря доброго, про пастиря духовного, цю тему він розвинув ширше, докладніше, спинився навіть на частках, на дрібницях, ілюстрував думку прикладами з Благовіствування. Говорив про янголів дійових, а й про янголів зане-

палих. Говорив твердженнями з Суми богослов'я. Говорив про те, що мудрість то лише служниця богослов'я. Про те, що мудрість, не надхненна словом божим, обертається на свою протилежність. Заперечував дещо з засадничих тверджень доктора Вільгельма. Заперечував — і всі присутні підкивували головами, ловили слину, що готова була зірватись їм з одвислих губів, ловили й нашвидку проковтували. Доктор говорив, вони ковтали слину і погоджувались.

Чернець Гайнріх стояв нерухомо і не погоджувався. Він з усієї сили притулювся потилицею до стіни, потилиця боліла нестерпно, він прислухався до болю — і він чув інший, чужерідний біль, що крізь волосся й шкіру вливався у нього з масовитої бездонної речовини, з неї ж бо вимурувано стіну. На хвилину він розплющив очі, лихо і разом боязко глянув довкола, знов заплющив їх і облизав губи червоним язиком. Із промови доктора він чув тільки уривки, тільки уривки. Він чув, як гримить і гуркає сповнена болю стіна, він упивався вибухом склепінь, що їх він валив на голови присутніх, на весь світ земний, на весь світ. Із промови доктора він чув тільки уривки.

Ченці зібралися тісною отарою, справжні великі гроби. Брат Губерт узяв ченця Гайнріха за рукав коло ліктя і підвів до доктора. Відбувся звичай надання новозатвердженому вченому свідоцтва про те, що він, навчившись у богословській високій школі різних мистецтв, досяг у навчанні ступеня майстерности.

Усі, хто діставали свідоцтва, брали їх обережно, причацально, вилізали самі з себе, аби без кінця подобатись навчителям. Вони відчували те, що відчуває сумирний телепень, якого несподівано штовхнуть у спину з греблі в воду.

Чернець Гайнріх відчував тільки одне: цей доктор — ворог його смертельний. Він відчував, що доктор його ненавидить, як тільки може ненавидіти його душа, каменем оформлена у три — осередню та бічні — нави. Що доктор бажає йому зла від усього свого янгольського серця. Що доктор білою ненавистю ненавидить його праці, його писання, його вигадки, його спосіб вислову, його винаходи, його безконечний труд. Що доктор тільки через те доручає йому свідоцтво, що вже не можна не доручити по дванадцятьох роках безупинного ченцевого Гайнріхового навчання. Що доктор його застерігає і що йому треба стежитися світлого докторового ока, воно бо стежитиме за ним своїм сльивою через усе його життя.

Чернець Гайнріх узяв свідоцтво і поцілував доктора в руку, так, наче до теплого чобота губи приклав. Потім він вийшов і вступив до своєї келії. Він ніяк не міг розігнути плечей, така мала, така задушна, така тісна була вона тепер для нього.

Тоді чернець Гайнріх знов заплющив очі, приклав свідоцтво своєї досконалости до серця і вийшов у широкий світ.

Неозорим полем ішов чернець Гайнріх. Обабіч вибитої копитами стежки зростали малинові будяки, чебрець, маки, сила маків, королівства маків, праворуч по горбах гасали чорні лицарі. Вони насаку-

вали один на одного, незграбні дерев'яні півники, насакували і розіжджались в усі сторони, щоб знову набратися зухвальства та потути. Раз-у-раз із тріском ломилися ратища.

Чорні лицарі піднімали очі до неба, збиралися хмари, чорні лицарі нібито гляділи вбік, насправді ж вони хижко зиркали один на одного збоку круглим риб'ячим оком, і раптом вони знов наливалися люттю, хвилювались, ворушилились, гарцювали, коливалися в кульбаках.

На одну тільки мить вони спинялися, на одну, кожен спинявся на одну лише мить, але в той час рухався котрийсь інший. Не було миті, щоб котрийсь із них не рухався, їх було не так то вже й багато, але вся околиця аж кишіла ними, бо вони рухались, і коли котрийсь із них спинявся, то в той час рухались інші.

Чернець Гайнріх ішов вибитою копитами стежкою. Йому на груди впала рожева квітка з яблуні, він перелякався і скинув її, мов осу. Він ішов уперед, отоже лицарі вже лишилися далеко на обрії. Він оглянувся: вони все так же гарцювали, ні на хвилину не перестаючи рухатись. Коли спинявся на мить один, то в той час рухався хтось другий, і тим робом рух був безнастанний, і лицарське поле клекотіло безнастанно.

Чернець Гайнріх бачив увесь світ, ніби дивився на нього крізь червону шибку в вікні собору. Він завше глядів крізь неї, коли прагнув звидіти вічність. То був розлогий сад. Цвіли дерева з птицями, співанки звучних птахів, вони бо на тисячоліття роззявили дзьоби, намальовані у монастирських книжках. Солодко і тоскно, безмежно солодко і без краю тоскно бачити те страшно знане, чого ніколи не бачив, від видо-вища чого хочеться лягти на витоптану сонцем землю, дослухатися до зростання ненароджених корінців, тихо, поволі вмирати.

По всіх печерах сиділи підсліпуваті одшельники і читали довгі книги, запаливши свічки під сонцем. Безконечно переживані роки дитинства приносили видиво кінця світу, заповідженого ще на світанні, але майстри сиділи глибоко занурені в речі, що від них лишається запах крізь покоління, майстри видовбували слонову кістку, одну рухома кулю у другій, вони спокійно і без жаху відмічали на дверях схід і захід сонця. Пастухи прощалися з дітьми перед тим, як піднятись у гори, щоб ніколи більше не повернутись. Але між зорями, між молоком обертового світла довго ще блукали їхні спутані душі, вдарялися сліпими пичками то в одне замкнене війстя, то у друге, аж поки остаточно щезали поза межами зоряного знання.

Потім приходили, припливали гори, і між горами озера, і місяці між озерами, між озерами в ущелинах. Маленькі хатки виростали на горбах, з них же найвище випиналася колюча шпичка, дзвіниця. Так тут і так там, безконечно. Щовечора йшов звук дзвонів, люди збиралися з усіх вулиць, поважні, статечні, вицяцькувані, характерні, безконечно повторні. Вони говорили одні й ті самі слова, сьогодні, завтра, через сто і через двісті років. На подвір'ях росла та сама пахуча, сильно зелена трава, пахучий волохатий ромен, стокротки. І над усім рожева

барва заходу, колір солодкої туги, знайомих струн, що ніколи не бриніли, але завжди повертатимуться, коли заплющити очі під легким вовняним простирадлом.

Чернець Гайнріх не встигав ковтати, вдихати, мацати. Йому бракувало чутливості, щоб усе сприйняти, воно валилось на нього одне з другим, одне з третім. Так буває тільки перед смертю.

І дзвін уже бив на сполох. І на міста бігли визвірені люди з алебардами, з списами, з палашами. Через мости й гатки бігли вони, через штучні греблі, що мали місто постачати водою. Вони перебридали річки, високо піднімаючи поли над голими животами. Вже з одного передмістя на друге перелітав червоний півень, а полководи тоді збігали на холми та розгортали полотняні мапи. Кожен дім, рухома фортеця, горів зверху донизу, горів знизу й згори, люди падали з вікон грушками на твердоту землі, на гостряки списів. Люди вили дико, встромляючи одне одному в усі м'які місця гостряки списів. Коло цвинтаря вусастий вояк старався насадити на себе щось простоволосе, щось безугавно репетливе, що сірпалося в усі боки, що не хотіло насаджуватись на вояка, він сопів і лаявся. Тоді приходив другий. Він рубав першому потилицю, алебардою з розмаху, а жінку тяг за собою.

По всіх кінцях світу кипіли казани з еретиками. Довгоруки, розпатлані, вони волали, вони вигорляли з усіх печінок пророцтва. Люди бігали довкола й галасували. Ревіли сурмами небеса, червоні янголи там літали, і князі землі виїздили з замків зведеними мостами, що падали перед ними, немов покарані раби. А в самім осередку землі сидів імператор, сидів на високім кону, страшний та безвільний, безвільний, бо чужа, не його воля світилася крізь зікри мертвих, новидючих очей його роду. Він сидів угорнутий у багряню мантию, викликаний чужим велінням фантом.

І чернець Гайнріх ішов крізь своє видиво вщертъ, притискав до грудей свідоцтво майстерности, йшов, болів, прагнув, видів.

Свідоцтво він порвав лише коло хвіртки цього нового саду. Він схилився чолом до теплого невисокого муру, оповитого плющем, диким виноградом, крученим паничем, схилився, ще раз, востаннє, заплакав дитячими слізьми.

Хто останні були, що він їх бачив у світі зокола, так це люди, що пересувалися шляхом невеличкою валкою. Кожен з них тримав по два маленьких мішечки, по одному в кожній руці. Мішки бриніли, гриміли, ревли, рокотали. То було золото. Воно ламало кордони і нащерені лицарські ратища. Воно поглинало мита, характери і забобони. Воно гарчало на церкві і загарбувало книги, а з книгами думки та переконання. Воно з місця на місце пересувало, переносило міста. Воно наліплювало на себе народи з їхньою вірою та їхньою історією, народи та історії, народи й народці. Воно викохувало почуття помсти. Воно віщувало, не знавшись на правилах граматики. Воно обіцяло, нахабно міряючи поглядом обрії обіцяного. Воно манило і

співало. Воно дзвеніло і муркотіло. Воно лацилось і реготалось. То було золото.

І чернець Гайнріх ступив усередину. Серед двору стояли ченці. Настоятель тримав руки на животі. Чернець Гайнріх схилився низько, а вони на знак привітання зайшлися тихим сміхом, що від нього в них коливались м'які черева.

Він спинивсь перед ними. Звів догори обидві руки, бо вони були вже вільні. Ченці оточили його, обійшли довкола, розглядали його. Від нечутного сміху коливались їхні м'які черева.

Ледве ноги пересуваючи, підступив чернець Гайнріх до настоятеля та поцілував його. Той же звів так само догори дві коротенькі свої ручки і двічі погладив його по голові, не перестаючи безшумно реготатися. Тоді знову склав руки на животі.

Двоє ченців підійшли ближче. Один тримав продовгастого глека, другий рушника. Чернець Гайнріх з насолодою обтер собі руки, бо були вони геть запорошені та пітні, аж пальці злипалися. Вино вдарило йому в горлянку, тоді в мозок. Тоді йому стало легко й вільотно. Він пішов помалу вперед. Двоє ченців тримали його попід руки, а поруч ступав настоятель. За ними ж крок у крок посувалася уся братія.

Чернець Гайнріх спинився, зідхнув раз і вдруге. Спинилися усі. Він звільнив свої руки, випростав їх, витяг, хруснули кісточки, простяг до яблуні, геть завітчаної рожевизною. Усі стояли і дивились перед себе. Тоді він помалу рушив знову. За ним рушили всі інші. Настоятель ішов поруч.

Вони обійшли весь сад, навколо. У повітрі було повно бджіл. Від їхнього гуду ченці раз-у-раз прикладали до вух долоні та реготали один до одного, бо вуха їм боліли. Вони всі знову спинилися край саду, де починався цвинтар, нагробки над братією, полеглою у битвах із тим медовим життям. Ченцеві Гайнріхові піднесено глека. Він ковтнув, тоді настоятель, тоді глек пішов по живій братії.

Сад був чудом краси. Вони стояли спиною до нього, але чернець Гайнріх, один тільки обернувшись, бачив їх на тлі напруженої рожевизни квіття, рожевизну їхніх лиць, їхніх голих тім'їв. Вони стиха співали, настоятель співав трохи голосніше. Голос його вирізнявся незвичайною чистотою та висотою.

Тепер вони ступали вже пританцьовуючи. Вони перехилились то на одну ногу, то на другу, а руки тримали долонями наперед на рівні вух, як ото роблять юдеї. Вони вміли того досконало, пританцьовували як один чоловік, чернець Гайнріх находу вчився від них їхнього мистецтва.

Нараз він скрикнув широким звуком і присів. Його підхопили з двох боків. Тяжко приемну теплоту почув він у животі, тепло вина, йому захотілося голосно реготати. Він почав голосно реготати. За ним зареготали всі інші. Вони йшли суцільною лавою та реготали чимдуж, дедалі посилюючи, а чернець Гайнріх повиснув на руках у супровідників і бовтав ногами, немов неслухняна дитина.

Вони сходили по схилу гори, там окремою будівлею стояла трапезна. Ченця Гайнріха вразили надзвичайної довжини лави попід стінами. Столи вже були напоготовлені, але стояло саме вино, самі плоди.

Коло правої коротшої стіни височіло опудало, це була карикатура, спотворене зображення настоятеля, витвір мистецький, витотуваний з великою любов'ю, з знанням справи. Опудало притулилося до стіни щільно. Коли його роблено, сам настоятель перебрав на себе завдання консультанта. Опудалові кланялися, кланявся й настоятель, підносили до його солом'яних губів кужоль з вином, вино текло по соломі губів і шиї, лиш тоді заходилися розсідатись навколо столу.

Чернець Гайнріх поклонився опудалові. У нього все неначе повзло з рук. Таріль повзла з рук. Він бачив речі прозорими. Він не міг ні на чому сталому спинити зір, усе являлося в русі, у безнастанному становленні. Він дивився на настоятеля, але бачив міцну рідину, розгалужену по кишках рідину, як зміщується вона з кров'ю.

І рідина розпливалася, і чернець Гайнріх уже укладав собі тези майбутньої знаменитої праці. Він розвозив пальцем по столі вино. Він сміявся своїм думкам, насуплювався, густо зрослими бровами збирав зморшки над передніссям, п'янів та мріяв. Усі довкола віншували його, віншували одне одного. Співано гімн веселих ченців.

Чернець Гайнріх би справді розкошував, коли б то пощастило йому усвідомити, в якій дійсності жив він тепер. Але він з копита поплав у своїй, єдино чинній для нього смузі. Усе інше було тільки серпанок. Він спав там, де засакаувала його втома: поклавшись головою на ослон або на стіл. Він спав незручно, аби лише виспати з себе відпрацьований попіл перейденого дня і вичистити місце для вогнища дня наступного.

Зготоване для нього князівське ложе кейфувало собі само, без нього, він так і не зазнав його пишної м'якоти. Проживши в монастирі місяці, він ані разу не скинув порепаних чобіт, вони немов приросли до ніг.

Інколи ченці, не витримавши, збирались під вікном, у саду, збляклому та знерухомілому від подиху осени, влаштовували хоріві співанки, аби виволікти його з келії, аби він вийшов розважитися з ними. Він сміявся і махав на них рукою. Тоді вони подавали йому в вікно продовгастий глек та з галасом відходили. Вони йшли працювати до ланів та городів, він лишався самотою, пив, мріяв, реготав, хмурився, знов реготав.

Настоятель приходив до нього щовечора, а коли відходив уже до сну, з'являвся диявол. Тепер диявол відновив свої відвідини вже як старий, трохи набридлий приятель. Він приходив приблизно в один час, чемно стукав у двері, мовчки заходив, сідав у крісло. Вони розмовляли мовою, що не скидалася ані на одну з людських мов. Її вигадав чернець, і диявол охоче сприйняв, виявивши при тому навіть певні здібності у творенні нових слів. Та загалом він був мало обдарований,

вони незрідка просто собі мовчали, допиваючи рештки вина з продовгастого глека.

Щоправда, мирним тоном точилася між ними подеколи вперта суперечка. Диявол намовляв ченця застосувати фізичної сили, щоб покінчити з усім одним ударом. Чернець же ні за що на те не погоджувався. Він доводив дияволу, що для людини з смаком таке було б надто грубе, надто брутальне. Спалити світ може кожен дурень, лиш дати йому до рук зброю відповідну. Таємниця ключа до серця атомів не така вже й складна, варто лиш добре захотіти. Це зроблять без нього, казав чернець, зроблять не тепер, то в четвер. Почнуть усе валити, не розбираючи, що до чого, валитимуть усе те, що так довго і так дбайливо будували та зводили. Усе валитимуть, не розбираючи. Нищитимуть одні одних не то що тисячами — мільйонами. Але річ у тому, щоб довести світові його безглуздя самою чистою думкою, не чіпаючи руками. Ченця вабив процес, а не наслідок. Він відчував насолоду, розкладаючи елементи людського всесвіту, сортуючи їх по полічках, по скалях безнадійної глупоти. Він радів, як дитя, коли поступово розкривав марноту загальних зусиль, скерованих до великого самооновлення через вирощування золотих міст над річками. Він тішився від самого ходу праці своєї думки, коли крок за кроком висвітлював тупий кут величезної складної будови, де кожен залежить від іншого, а всі вкупі скиляються перед незримим мертвотним авторитетом. Чистою думкою, казав чернець, чистою думкою хочу породити силу, що напругою розуму розсадить світ вірності, розсадить до останку, а сама запанує на руїнах, чиста, безгрішна, вільна, свободотворча. Ось, казав чернець, ось як, друже.

І дияволу не щастило переконати ченця. Диявол незадоволено бгикав, хитав головою, допивав вино окремими ковтками, робивши довгі перерви. Пазурі й крила, зняті на той час, складені лежали коло грубки.

Темою, що її для своєї феноменальної праці обрав чернець Гайнріх, було: «Чому людина ходить не догори ногами».

Тут було вжито надзвичайної майстерності вислову, особливо блискуча була та частина, де автор обговорював різні можливості ходити для людини. Щоправда, оздоба словесна аж ніяк не вплинула на першого з двох майстрів, що їм надіслано твір на рецензію. Це був майстер Прусіюс, скромний чолов'яга, він не хапав птахів у жменю, його ніякий підступ не в силі був зірвати з його вузесенького підложжя. Тут він справді стояв твердо, і то так стояв, нерухомо, понурившись, такий собі півень перед битвою. Він просто перекреслив рукопис олив'яним писальцем через усю титулову сторінку. Таке означало, що він його раз і безповоротно засудив.

Та інакше було з другим рецензентом. Майстер Швабіюс, істота гарячої фантазії, полум'яної вдачі, захопився небувалою формою писання, що про нього мав скласти суд.

Він смакував кожен рядок. По черговім прочитанім уздовж і вперек абзаци він підводився з крісла і розпочинав диспут із неprisутнім автором. Він читав писання поспіль двадцять і сім день, не розчиняв вікна, ані дверей, читав і промовляв, відмінюючи ймення ченця Гайнріха на всі можливі тони й лади. Він зовсім не чув довгим своїм носом смороду, що поступово виповнив хату від напруженої праці її мешканця. Праця була радісна й творча. Майстер Швабіус перебував у дев'ятій сфері. Давно вже нічого подібного йому не траплялось.

Він розкладав кожне речення. Він упивався чарівною методологією опонента. До різних доказів у частках він додавав багаті примітки. У силотичній фігурі на тему, чи може божество, будучи божеством, водночас бути гарбузом, він упорядкував мимохідь шістнадцять точок, в яких виводив можливості споріднень субстанції елементів гарбуза з відповідними спіритуальними властивостями божеської істоти. У постулаті про вагу мозку в голові, коли вона перебуває вгорі, а не внизу, де ноги, він накидав побіжно цілу теорію думання ногами.

На двадцять восьмий день майстер Швабіус приступив нарешті до підсумовування. На всю ширінь постала перед ним картина власної духової розгонистості, з усіма вишуканими розгалуженнями думки.

Та дня двадцять дев'ятого з жартами довелось кінчати, бо до нього застукано у двері. Майстер Швабіус і не гадав, що справа може набрати такого тяжкого звучання. Він затремтів, чисто тобі стельце на вітру, коли його виведено на околицю і там накладено на очі опаску.

Він чув, як його везли з горба на горб, по тому ведено його вниз, він усвідомив сирість льоху, коли ж було дозволено зняти опаску, він став ніс до носа з майстром Прусіюсом перед обличчям людей без облич.

Їх сиділо троє в чорних машкарах, говорив тільки один, той, що сидів посередині. Під низько схиленим склепінням майстер Швабіус утратив красномовство. Його мисль миттю затупіла, отож коли майстер Прусіюс безстрашно та категорично кинув твердження, мовляв, чернець Гайнріх писав од лукавого, майстрові Швабіюсові почало здаватися, що так, це було, мовляв, не виключене.

Верховний суддя поставив питання руба. Майстер Швабіус забелькотав був щось про методологію. Майстер Прусіюс із презирством кинув репліку: писання, мовляв, скеровано проти авторитетів. Майстер Швабіус сказав, що чи так. Суддя перепитав. Майстер Швабіус сказав, мовляв, він тільки мав на увазі переконатися, що чи так. Майстер Прусіюс сказав далі, що під пером ченця Гайнріха ввесь світ купи не держиться, а безконечно повзе, розлазиться, зникає у пекельній пащі. Майстер Швабіус сказав, що ну так. Суддя поставив питання руба: чи писання ченця Гайнріха бісовське. Майстер Прусіюс сказав, що так. Майстер Швабіус сказав, що ну так. Потім обидва майстри, майже водночас, промовили: так, бісовське. Бісовське, так само сказали й два інші судді, які до цього й після цього мовчали.

Тоді верховний суддя сказав, що справа ясна.

Прокинувшись чернець Гайнріх того ранку, просто й тихо сказав: — Ранок моєї смерті.

Він деякий час лежав у себе на підлозі, ясною головою поклавшись на чоботи. Минулого вечора він їх наважився нарешті скинути, а що вони ніяк не злізали з геть розпухлих ніг, то довелось їх розтяти по всій довжині халая, тонким ножем.

Тепер ноги скоцюбли. Чоботи конче треба було, проте, взяти, бо мандрувати босому снігом не випадало. Він дістав із-за припічка шворку та об'язав халая крутом по ногах.

Тоді він оглянувся по кімнаті. Враз йому стало тут усе знайоме, наче жив у цій світлиці все життя. Багато подробиць, яких ніколи до того не зауважував, тепер глядіти на нього усміхом любові, звичної давнини. Він провів пальцем по тонюсінькому павутинні, в кутку, тоді цілою долонею, зверху. Павука не було, він ще восени злякався й утік. Чернець Гайнріх відчинив шафу.

На ложі спав його улюбленець, у той час, як сам чернець Гайнріх вмощувався на підлозі. То була лялька, іграшка, химерна пичка на паличці, з ковпачком, гачконоса, серпоборода, знаряддя ярмаркового лицедія. Коли чернець Гайнріх виходив з келії, йому здалось, що лялька, лежачи на ложі, плаче. Він виступив з порогу і пішов коритарем. Потім повернувся й узяв ляльку двома пальцями. Подивився на її зморщений носик — і поцілував.

Потім він поклав її на ложе, але знов узяв. Присів на ослоні й роздивлявся навкруги по келії. Йому хотілось сміятись і плакати водночас.

Раптом він підвівсь, швидко засунув ляльку за вірвечку, що правила йому за пасок. Бистро востаннє глянув на своє житло і вибіг. Двері лишилися прочинені.

У коритарі його перестрів настоятель.

Чернець Гайнріх радісно кивнув головою, коли отець настоятель переказав новину. То цікаво, що приходив посланець, але настоятель страшенно чомусь турбувався. Ченця кличуть до імперського міста, настоятель прочував лихе цілим своїм безмежно добрим черевом.

Настоятель вивів ченця Гайнріха у двір. Він прилюдно обійняв його. Усі вже були у зборі. Великим гуртом вийшли ченці проваджати гостя на великий шлях.

Сніг боляче бив по обличчях дрібносінькими відбитками сонця. Ченці по одному прощались і відходили назад. Лялька сумно всміхалася з-за пояса. Чернець Гайнріх тепер ішов сам-один, останнім розпрощався з ним настоятель. Він ще стояв і дивився йому вслід, але чернець Гайнріх більш не обернувся. Він тепер ішов сам-один серед сиченого снігом поля.

Уже в очу міста наздотнав його диявол. Він спізнився, заспав чи що, отож біг чимдуж. Відсапуючи та намагаючись потрапляти у крок із ченцем, він, з несподіваним піднесенням, короткою мовою нагадав,

що ще нічого не втрачено, що варто лиш захотіти, і це можна було б повалити вже тепер, не чекаючи на традиційні терміни, бо терміни, зрештою, не відіграють такої вже вирішної ролі. При тому диявол криво всміхався, похапцем, видно було, що він незвичайно хвилювався.

І чернець сказав рішуче: ні.

Чернець Гайнріх сказав, протягом багаторічної напруженої праці він переконався того, що цей людський світ цілковито безглуздий. Кожний гвинтик у ньому так влаштовано, що ціла машина працює на самознищення. І хоча терміни й справді не відіграють жадної ролі, чернець усе таки не хоче чіпати того руками. Чернець бо створив чисту думку, яка єдино спроможна все перетривати.

Але диявол спробував ще зайти з іншого боку. Обережно підшукуючи вирази, він подав до уваги, що воно ж смішно й недотечно отак по-дурному підставляти лоба рубай-головам, які нудяться без роботи. Звичайнісінький чобіт розтопче чисту думку, сказав диявол, і тоді вся праця піде намарно. А лишок життя ж можна б таки використати на щось доцільніше, на щось влучніше.

На те всміхнувся чернець Гайнріх і відрік, мовляв, дияволу бракує засад логіки: таж чиста думка, мовляв, чиста так само й у тому, що вона не боїться жадного чобота. Щождо того, яка доля спіткає його тіло, то для людини, по тому, як вона переконалася безглуздя сього світу, така річ цілковито байдужа. Йй досить того, що вона усвідомила своє безсмертя.

— Але ж ти сила із знаком мінус! — вигукнув диявол у розпачі, хапаючися за останнє сподівання.

— Мій друже, — мовив чернець Гайнріх і всміхнувся м'яко, а водночас із легкою хмаринкою презирства, — мій друже, адже кожному школяреві знано, що мінус на мінус дає плюс.

— То й що?

— Нічого. Я не хочу, щоб денебудь постав плюс. Зрозуміло?

Тоді диявол похнюпився, вельми засмучений, і відійшов.

Писання ченця Гайнріха спершу хотіли були спалити купно з його розшматованим тілом. Потім, на тасмній нараді, вирішено зробити це таки окремо, бо одночасно до купки попелу запросити постановили гурт учених експертів, а також усіх охочих, які один по одному мали ствердити, що прах виник не з собаки, не з дикої кози, не з суслика, лише з людини, і то такої, яка небезпечно гралася з пекельним вогнем. А у цій бо врочистій та зворушливій церемонії часточки пергаментового попелу могли відіграти не зовсім зручну роллю. Подібне встановлено й щодо дерев'яного матеріялу ляльки, тим то і її спалено окремо.

По тому дано відповідні секретні вказівки хронікарям до висвітлення події. Ухвалено не розписуватись особливо, а обмежитись на короткій замітці. Хтось подав пропозицію написати ймення Гайнріх навіть з малої літери, та потім однак, по зрілому роздумі, подумалися, що воно все таки незручно, бо ж як не як ім'я належить святому.

З СИРОВИХ СОНЕТІВ

Сирові сонети це коли вже готовий плян сонета, і його б далі тільки розвивати й доводити до вивершення, але ось його припечатують так, як він є.

РАННІЙ КАПІТАЛІСТ ЧИТАЄ ЗА ОБІДОМ ГАЗЕТИ

1. плюється
2. плюється
3. і
4. захо-
плюється

Примітка. Плюється, бо ще не набув світського лоску. Захоплюється, бо ще не втратив смаку життя.

ТАБЛИЦЯ: ПІДЕШ ПРАВОРУЧ — —

1. не виходьте на міст
2. де ви
3. починаєте
4. трошки дуріти

ЛЕКЦІЯ ЗООЛОГІЇ

1. візьми
2. папір
3. напиши:
4. тапір

Примітка. Треба знати світ тварин.

АНТИСТРОФА

1. візьми
2. цигарету
3. запропонуй
4. анахорету

Примітка. Гарно, насидівшись в пустелі, взяти та й закурити.

ДОБА КОНКІСТАДОРІВ

1. о Португаліє!
2. дивишся
3. і не віриш золоту
4. в його вазі

ПРОЄКТ СЛОНА

1. узяти
2. щось дуже маленьке
3. у
4. чомусь дуже великому

ОПИС ТУРА

1. бурий трикутник
огрублений у тупому куті
сильною масою
аж червоною
іпостасований
тому він не бурий
а сріблястий
бо страшенно лискучий
шкірою на ятагані
з м'якими сніжинками
лискучий
2. лискучий
3. описаний розмахом
у нерівномірне коло
описаний скупом
огрубленими лініями
дуже розмашний
але тільки в задумі
4. потім копита

УРБАНІСТИЧНЕ

1. трави трамваями травлені
2. строкаті крізь скло і блискучі
3. вибіг з-над обрію дощ:
4. з вулиці зволоч прогнав

У ФОРМІ КРИЛ

1. помчали
чвалом
помчали чорторіями
по абстрактному ячменю
по кукуріку гірських перевалів
спробуй врезонь
падь амазонь
вибий вогонь
розгонь
розгонь
2. віталія
Італія
талія
Алія
Лія
Ія
я
3. над круглим дахом колоса
4. льна полотняна «ковбаса»

З ПОГЛЯДУ ВІЧНОСТИ

1. усі химери
2. Регенсбурзького собору
3. мають соплі з льоду
4. усі вони
їх мають

ЕПІЧНЕ

1. о ти бородатий
Карле бородатий
2. над розсіченим
3. каменем
4. Ролянда

Примітка. Уся справа в тому, що не камінь був розсічений, а меч Ролянда поскепаний.

Я І ТИ

1. який жах:
2. я сміюся тихцем
з несвідомо роззявленого рота сусіди
а в цей час
3. я їм яблуко
4. і дівчина ззаду мене бачить
як рухаються мої вуша
і думає:
як смішно вони рухаються

РЕЛІГІЯ

1. перед віком коли на скелю ключі
поклала рука божества
що тремтіла від щастя й задуму
2. підвівся з цих країн
найбільший
3. і схвально кивнув у бік божества
4. і з того постала хвиля теплого вітру
на шану божества

СМЕРТЬ ЦЕЗАРЯ

1. агітатор ходить серед публіки
продає для близиру бублики
він хоче республіки
2. тараном по тиранах
тараном
римські чесноти
Катон Утіцький
і подібне
3. агітатор продирається серед публіки
було багато всякої публіки
він засапався
було багато праці
4. для блага республіки

ОМАР ІБН АБІ РАБІ'А, АРАБІЙСЬКИЙ СПІВЕЦЬ

1. синьогронною безгранною
за потужною чотиривійного
мою прозору пройняло
2. прозоро сухою
як голубе від сипучого
чітко далекою
тремтливою і журливою
мою рожевозору пройняло
3. сильно дрижачими
мою сузірню сузору пройняло
4. нев'ємно солодкими
невловно пахучими
мою неозору пройняло

Примітка. Не переклад з Омара ібн абі Рабі'а (бл. 643-712). Імення взято наважання, бо треба було виправдати засаду арабійського віршотворення: виявлювати іменники, не називавши їх.

ВІЙНА

I

1. стряслися книгозбірні
закудкудахкав півень
пролилося молоко
2. блиснули жінки
виснули діброви
3. нагаями взялося море
4. тріснуло серце стріли

II

1. коли тримоторові галки
виривають із землі
стометрову рослину
2. і ти
вліплений в глину
зсунувши брови
випинаючи язиком щоку
голишся несвоїми руками
до вліпленої в глину
в глину окопу
3. чого це тільки
скалка з люстерка
скалки з люстерка
4. і кляптями думаєш.

СМЕРТЬ

1. і тоді в одну й ту саму мить пекло
чистилище і рай
і ще щось крім того
2. і ще щось і ще щось
і більш нічого
3. нічого
і виникнувши з нічого
до звислого в порожнечу
обважнілою торбою
«щось»
непомітно приєдналась
4. нова зірка

СЛУЖІННЯ ДАМІ

1. пісня мечів
вранішній видзвін
звислий з балькону фіолет
о Віолант
2. пісня мечів
струни бджіл
3. на обрії птах
намальований на шовку
вишитий на брокаті
з червоним дзьобом
і в волохатих штанях
птах моїх мрій
4. o belle France

ЛЕТЮЧИЙ ГОЛЛЯНДЕЦЬ, ЯКОМУ ЦЕ ВЖЕ НАВРИДЛО

1. щогли скисли
2. цвях усох
і вивалився з лоба
3. стоп
4. більш ні
нема дурних

АБСОЛЮТНО НОВЕ У ЦАРИНІ БЕЗПОСЕРЕДНЬОГО ВІЯВУ

1. здібності Санкт-Георга
2. лежали тритонами й уривками бронзи
3. сам він нагадував косу
встромлену в землю
4. дерев'яним кінцем

ІСТОРИЧНО-ГЕОГРАФІЧНА ОБМЕЖЕНІСТЬ

1. дурні були обри:
2. не знали що таке кобри
3. дурні були лідійці:
4. не гралися в індійці

Примітка. Встановлено: коли хтось погибоша, то причиною буває здебільшого ігноранція.

ПОЕТ НА МАНСАРДІ

1. я люблю кохання таке:
щоб нанизу будували будинок
щоб було багато:
куряви
вапна
безнадії
2. щоб хрюкали крани
ревли молотки
зойкали люди
3. і піяли пили
4. а ми щоб:
з піяли пили

ВІКІВ ПОВТОРІЯ (ПРИ БУДУВАННІ ПІРАМІДИ)

1. я найменший підніжок твій
2. я будую гробівець твій піднебний
3. я страждаю
4. я страждаю тому що не відаю
я не відаю що великим
є тільки те
що некорисне

ТОТЕМ І ТАВУ

1. по дорозі жук
жук повзе скарабейно
2. увага!
не топтати!
3. він породив
мого батька
він породив
4. батька мого батька

ТОМА АКВІНСЬКИЙ

1. слова складаються з глини
з глини й із суглинків
як повстання проти Бога
як заперечення буття Бога
слова як твердота
слова як яснота
слова як заперечення Бога
2. слова складаються з хліба
з хліба й з вина
святі як перше сп'яніння
п'янки як перше причастя
«скільки тут богів росте»
їх багато безумно п'яних
слова
слова
слова складаються з хліба
3. слова складаються з світла
з світла й з музики
з музики й з математики
як самота математики
як беззвуччя музики
як муха у павутинні
що долає павука
силою еротики
як гимн до доцільного
4. святість першого сп'яніння:
коли вже не краєвид а фрагмент
раптом
кутом
tibi o Domine

Примітка. У лапках слова цесаря Фрідріха II Гогенштауфена про збіжся.

НА ОБОРОНУ МАТЕРИНСТВА

1. тоді він нахилився до неї
вона всміхнулась
і заплющила очі
2. тисячами років нахилється він до неї
тисячами років вона всміхається
і заплющує очі
3. так чому ж називають це соромітним?
таж із цього люди бувають
4. таж із цього справді люди бувають

ЧЕРНЕТКА ЧЕРНИЦІ

1. чорниці навколо білого муру
чорниці ягоди
черниці дослухаються білого дзвону
черниці пагоди
шепочуть
черниці зривають чорниці
і їдять
2. «ein Nönnchen schwarz und weiß»
чернь покірного знаку
в незайманості шаршавий едельвайс
дуже самотній і дуже многотний
3. ефект чорного й білого:
полюсність
чіткість
безпомильність
пильність
непохитність
доказ
4. абсолютного слова
доказ
навколо білого муру

Примітка. Слова в лапках: цитата з балади Брентано «Льора Лай».

З ПОРОБНОГО ЦЕХУ

Найкраща брехня — правда. Факт, який не тільки ґрунтується в моральному законі, а й доводиться життєвою практикою.

Тверда вдача витримує не тому, що вона тверда, а тому, що сам світ у цілому, з тисячі живих причин, хилиться то туди, то сюди. Твердота потрібна самій одиниці: щоб тривати. Незалежно від неї світ рано або пізно схилиться в її бік. А твердоту характеру за різних часів клястимуть щосили.

Він мав твердий намір запам'ятати кількість з'їдених тарілок. Але з нього почали сміятись, він розсердився і загубив лік.

Легке падіння після важкого виховання. Свідки у парку регочуть.

Чиясь пристрасть до статистики. Скільки заощаджують м'яса? Скільки днів за час війни прожито в льохах — скільки це як на ув'язнення? Непогано б так відбувати ув'язнення: по три години щоденно, запастися доброю книжкою.

Тенденції світу до самоствердження він не розумів. Тенденція до самознищення його жахала. Але замість шукати — як протидії — дружнього взаємнення з людьми, він їм покірно шкодив.

Не брали її з собою на бенкет, бо боялися, що почне вголос гикати.

Мозоль: кратер на Місяці.

Місто, метрополія, град велій, — жило своїм превелебним і зачуханим живогом.

Окупація. Місто охопила пошесть чужоложжя. Замислено ходили вулицями туди й сюди рогаті чоловіки. І роги їхні були рогами достатку.

Ваш солодкий шеф.

А залюбки говоритиме з Б. Він любить метеликів.

Опонувати, опанувати.

Як цього позбутися: читаючи список убитих, затаєного бажання побачити знайомі прізвища? Тут уся надія нібито на Бога. Але Бог потребує співпраці твого мозку.

Свободоносець.

Сидів, насвистував, примружив око. Знов насвистував, коли слухав, і насвистував після того, як відповів.

Як дивиться дитина на гістерику дорослих.

Овечкуватий. Розхрістана Христя. Роман при свічці. Сцена хмизу.

Одна подібна до мартишки, особливо, коли позіхає. Друга, коли позіхає, стає на мить подібна до античної трагічної маски.

І вже один гачечок зачепився за сон. Тоді другий.

Скажи, ти хочеш мене зрозуміти? Мовчанка. Ти хочеш зо мною в мирі жити? Мовчанка. Ітд.

Цеглупо: цеглу поклади — це глупо. Чортя. Цло, зло.

Дикий сад — дикий сид. Розмова про лілею.

Бомбою дране бетонове клоччя.

Але стоячи сплять тільки суслики і палацова гвардія — під безперервне здивування соняшних променів.

Вродливим батькам мати дітей — ціла проблема: ризик карикатури. Півміліметра відхилення від батьківської норми в обличчі, і Аполлон стає качконосом.

Промови одного до другого (оборона в суді). Баби слухають.

Він від'їхав і гукав у листах з віддалі, ніби з дірки.

І клявзи нам, і наші — людям.

Високі плями плянет.

І одного разу навіть найблизькозоріший член суспільства помічав, що з речами, довго й у порядку лежалими, не все в порядку.

Виявляється наявність взаємно ворожих гуртів. Одна й та сама річ починає агонізувати в десятих наслідженнях. Одні заперечують гарячково й логічно, інші захищають, але теж гарячково й логічно. Те, що й надалі ще сунеться звичною дорогою в речовистих формах, виявляє свою проблематичність. І за розв'язання нараз угору здійснюються взаємосікущі мечі. Починається революція. А тоді приходять мислитель і твердить: мовляв, об'єктивні закони історії.

Не роби іншому добре, якщо тієї хвилини не певен безумовно, що матимеш досить сили, щоб йому потім про те не нагадати.

Образ хлопчика, сина шкільної товаришки. Розмова з ним. Мама приходить. «Мамо, приходила некультурна людина.»

Вишмаг газети. Рестораносидіння і рибокровність її душі. Ця кава цікава.

Кожна доба переживає для себе момент світотворення. Але в тому й ілюзія. Доба заперечує світотворення попередньої доби, проте спирається на передпопередньому. Розгортання циклічної спіралі.

Постійні підставні хвости.

Юшка катастрофічно холодне, і я чую на губах студений жир її.

Людина, її свідомість. Її всвідомість (всі дома). Її всвідомість (здатність у щонебудь всідати).

Не забудьмо, що змії, який здається вам таким огидним, глибоко приємний своїй зміюці. Не забудьмо, що коли дитина падає, зачепившись за камінчик на стежці, то для неї в цю хвилину завалюється весь світ.

Гліб. Гліба посадити б у кошик з квітами. І так носити. Або во- зити кіньми. Мурутими.

Хочеться зняти волосину з того, хто сидить попереду. Який глупий вигляд у людини, коли вона не бачить, що плече її вмащене у крейду.

Мчав назустріч автобус. Розлягався сильний тріск. Та годі було бути певним, чи тріск від автобуса. Могло бути так, що автобус сам собою, а тріск сам собою.

Поза межі трубности (трубовости?).

Падають довгі травинки. Скидаючи довгі травинки.

Шличок, чоло, троянські, утрое.

Дружній вибандок осліплених кораблів.

Первоглибини. Бісик форми. Форма: як відчитують. Зоря не бреше.

Нам потрібна людина, яка має звички. Інакше нитка, що ось вистає з нашого клубка, нікуди не потягнеться. Хіба не можна вигадати людину, яка має звички? Нам треба людини, яка, коли всі несподівано скокують, щоб через вікно визвірившись на вуличну подію, сидить далі й дивиться не у вікно.

Швидко наковтавшись, він потім не мав часу ремігати. Син мі- сяця, він кривився на сонце.

Комплекс неповноцінності цілковито годиться на те, щоб з нього виховати здорове почуття самокритики. Але це була людина висмі- яних чеснот, ображеної доброти і захищеного за сімома замками подвигу.

Раз-у-раз думка лишається на певний час недодуманою. Її пе- рериває інша, цю ще інша, вони налітають шумними гостями, ви- пивають багато вина, накурюють повну хату і з галасом відлітають. І тоді мозок згадує, що була недокінчена думка. Не відразу пригаду- ється її зміст. Але безпомилково пригадується її відчуття: приємна чи неприємна.

Дивився на дівчину, що чвалала мотоциклом, і думав: не добре, коли дівчина аж так тріщить.

Перед геніями, приналежними до категорії так званих народжених раніше свого часу, стоїть невідкладне завдання: дожити до свого часу.

ДЕНЬ СВЯТОГО

Моралізаторський діалог, який міг мати місце між римлянином Теофілом та Йоаном, прозвою Богослов, на острові Патмосі, наприкінці першого сторіччя християнської ери.

ПЕРЕДМОВА ДО НЕЗДІЙСНЕНОЇ ПУБЛІКАЦІЇ

Три зовнішні моменти прискорили написання повісти.

Була розмова з видатним українським поетом на тему Збруча та околиць. І він мене спитав:

— Скажіть одверто, ви релігійна людина?

На з'їзді МУРу в Ашафенбурзі гостем з'їзду виступив отець протоєрей Олександр Попов. Робітників пера привітав він, назвавши їх братами робітників хреста. Християнство, сказав він, це чинність нації.

Третій момент дещо анекдотичний. На святій вечері у Фюрті Баварському молода галичанка привітала мене формулою: Христос рождається. А що я не знав одвітної формули, то й назвала мене еретиком.

Це поштовх до прискорення. Первісний задум був інакший.

Я читав тоді Євангелію та Апокаліпсу апостола Йоана (у польському перекладі, бо не було під рукою іншого). Одночасно було багато спостережень у сучасності нашої, аж до спостережень найдрібніших та найчастковіших. Одне з другим поступово зросталося.

Це зміст, тобто матеріал.

Далі мало б прийти до слова мистецтво: фабула, сюжет, композиція і мовне оформлення.

У тому наявному, однак, що уклалося, бракує остаточної форми, бракує саме того, що, на мою думку, визначає мистецькість твору. Можливо, бракує тільки певної замітки або «пакувального матеріалу».

Так чи так, твір не готовий. І тільки як перший чорновий начерк прошу я розглядати цю річ.

Є окремі моменти, може, занадто сміливі, навіть ризиковані. Я прошу ласкавої уваги читачів не до їхньої слизької поверхні, а до внутрішнього їхнього значення.

27. січня 1946.

ПЕРЕДМОВА ДО ЗДІЙСНОВОЇ ПУБЛІКАЦІЇ

Згадка про поштовх потребує тепер уточнення.

Властивий початковий задум виник, коли одного разу під вікнами хатинки у Фюрті Баварському, де я жив улітку 1945, зненацька зага-

ласували діти. Я злякався. Потім розсердився. Потім подумав: а що, якби це був не я, а, наприклад, святий відлюдник?

Це точне свідчення первопринципи. Далі все так, як викладено у першій передмові.

Повість написано, отже, у двох містах: початок у Фюрті, закінчення в Автсбурзі. Дата попередньої передмови — дата останньої крапки.

Відома повість була досі лише з прилюдних читань, у вузьких або у ширших колах слухачів. Декого з них сьогодні вже немає серед живих.

З усього мною написаного тільки дві речі зустріли більш-менш неподільне схвалення: ця і п'єса «Близнята ще зустрінуться». Саме тому другу з них я переробляю тепер докорінним робом.

Загальне визнання для письменника — визнання, суттю, під знаком нуль. Нещасний той, хто такою нулівкою (термін млинарський), таким нулевим номером (термін перукарський) дозволяє себе оглушити. Це не заповіт, те, що я тверджу, — для заповіту мені ще либонь рано. Але це мое дуже серйозне застереження.

Під теперішню хвилю для мене не існувало б сумніву й щодо даної повісти, переробляти її чи не переробляти. Не існувало б, отже, якби я не мав важливого аргументу опублікувати її точно в тому вигляді, як вона постала понад сімнадцять років тому.

Аргумент такий. «День святого», на відміну від «Близнят», таки дістав один голос рішучого заперечення. Це мало місце у дискусії після читання повісти 1946 у таборі Карльсфельд. Я нотував виступи, і нотатки збереглися. Там різні побажання й критичні зауваження (такі були, звичайно, й стосовно «Близнят»). Та, як сказано, загалом усе звучало доброзичливо, включно з виступом д-ра Остапа Грицяя. І тільки згаданий голос був безповоротний.

У мене занотовано так: «Важко, неприродно, схематично, нудно. Читати майже неможливо».

Відгук належав Зенонові Тарнавському. За його життя нас зв'язувала щільна дружба, зв'язувало багато спільного у поглядах і задумах. Тож не потребую казати «не зважаючи на те», бо саме зважаючи на нашу приязнь, говорив він різко й простолинійно те, що справді думає.

Так от, зважаючи, своєю чергою, на щирість думки покійного, я й знаходжу підставу увільнити себе від труду поновного опрацювання повісти. Якщо все таки існував погляд, полярно протилежний, приміром, відомому з усних та письмових виступів поглядові Володимира Державина, то, значить, і «День святого» має шанс стати твором спірним. Тобто — таким, яким його, зрештою, і задумано.

Певна річ, той читач, на реакцію якого здається повість тепер, геть відмінний. Не кажучи про те, що Збруч давно перестав існува-

ти, сама релігійність давно перестала бути для мене проблемою, яку я мав би з'ясовувати у згаданому попередньо глузді.

Але не тільки читач відмінний, і не тільки відмінний автор. Інакший так само й твір.

Це означає ніщо інше, як те, що, написаний одного разу на папері, він, подібно до всякого об'єктивного явища, включає в себе й те, для чого скомпоновано образую назву «кладовище фактів». А це, своєю чергою, означає, що з багатьох можливостей, на перехресті яких укладається твір, далеко не всі за першим разом стають зримими й чутними. Для самого автора, як правило — найменше.

Автор, отже, ніколи не гарантований від того, що речі, в його творі сповидно неіснуючі, раптом почнуть існувати. Коротко сказавши: твір після свого постановня не звільнений від дальшого становлення. Не звільнений навіть тоді, коли автор не змінив у ньому ані риси.

Що при розгляді мистецького твору треба мислити, — висловлюючись по-фаховому, — не категоріями змісту та форми, а категоріями форми та матеріалу, того я переконався давно. А тепер я переконуюся ще й того, що коли перед нами нібито взаємини суб'єкта з об'єктом, то насправді йдеться про взаємини двох суб'єктів.

За суб'єкт, таким робом, править і так званий неживий предмет. Як мені тепер стає ясно, наївно думати, мовляв, щоразу нові судження, наприклад, про пам'ятники котроїсь маловивченої культури походять від самої нашої «зростаючої» абощо свідомости, без діяльної участі предмету вивчення. Якщо ми його, як то кажуть, по-новому відкриваємо, то це відбувається неодмінно також і тому, що сам предмет знаходить у нас ґрунт стати таким, яким йому, поміж іншими можливостями, «хотілося» стати від початку.

Звична віра в однобічний, невзаємний процес спізнання наївна тому, що вона, попри всі зусилля й викрути, неспроможна пояснити таку справу «мертвих» культур, як їхнє «життя у віках», і, зрештою (це мені нещодавно в одному листі відкрив Юрій Соловій), таку справу, як «абстрактна» основа кожної чинної мистецької речі.

На мою думку, «День святого» чинний сьогодні по-новому збагнутим способом взаємин між формою та матеріалом, по-новому в тому розумінні, про яке щойно говорено. Автор зустрічається з власним давнім твором як з рівноправним суб'єктом.

Я й далі того переконання, що твір недовершений. Тим не менш він відкривається мені сторонами, яких я раніше не добачав. Можливо, тут якраз виразний випадок явища, званого «саморухом форми». Наново активізуючись, форма розворушує й ті шари матеріалу, які перед тим німували.

У повісті, здається, модернізуються певні засоби виявлювати теми з ряду найвідвічніших. Тим то: не релігія взагалі, а релігія як промінь, переламаний у конкретному культурному середовищі.

Сучасність 1945 і сучасність 1963 — речі різні. Чим далі, тим видніше й углиб назад. І знову ж таки: тим діяльніше і, можливо, перспективніше минуле. Точніше вимірюються відстані між виникненням мітів та їхньою дією, між надхненням їх із споконвічного слова та їхньою телеологічною предметністю.

Одна річ, яка вразливо впала мені в око тепер, коли я поновно звернувся до власного твору: ракурс єврейської долі. Дійсність палестинських євреїв 1945 та дійсність держави Ізраїль 1963 також відмінні. За наших днів, коли Ізраїль іспитується новою загрозою, особливим робом актуалізується і його минуле. У тій критичній точці визначались обидві версії справді виняткової судби: життя у відокремленні й життя в асиміляції.

І тоді моя повість, можливо, має щось сказати до справи вибраности і місійности взагалі.

У повісті є мимовільні літературні впливи і є свідомі ремінісценції.

До перших явно належить будова інтермедій. Тут чути техніку подібних інтермедій у ранніх творах Дон Пассоса та Гемінґвея. Не виключено, що на повість вплинула «Смерть Вергілія» Германа Броха, — твір, якого я, однак, ніколи як слід не читав.

Сповидні впливи Джойса варт брати з застереженням. Це Джойс не достотний, а «пародійований», т. т. піднесений: піднесений над своїм ґрунтом і піднесений як страва на таці, гарнірований. Якщо у зображенні «потому притомности» має місце пряме наслідування, то походить воно радше з української — нехай і дуже ще тоненької — традиції. Вийшло воно само собою, проте ясно, що сліди Юрія Яновського, зокрема його «Вершників», тут невідклично відчутні.

Зате «достоевська» ситуація Йоана супроти Вероніки введена від мене з наміром: як відомий читачеві наперед орієнтир у певних сюжетних рядах.

А парафразу до Шевченкового поетичного маніфесту варт, мабуть, назвати просто зумисною епатацією.

Слухачів шокувала картина фізичного стану Йоанового та всіх стосовних похідних. Але тут я протестую. Недуги праведного Іова куди гидкіші. Вони, тим часом, не принижують, а, навпаки, просвітлюють його образ.

І ще про домо. Що твір, час дії якого править за п'ятдесятити день народження одного з двох головних героїв, побачить світ уперше якраз тоді, коли такого самого віку досягне його автор, — цього я, звичайно, не знав наперед. Але сталося.

3. квітня 1963.

ПРОЛОГ

Корабель плив з Мілету.

Ніч його нурило у хлані між хвилями. Вночі його так нашарпало, що люди, сковзавшись, падавши на покладі, кляли і лялились, аж наостанку вклякнули при ливах, замолилися. Щогли тріскотіли, сухі у щільних пасмах війла, щойно в годину перед вибухом ранку впала хуртовина і втопилась.

Теофіл римлянин виспав годину краєчок до краєчка. Пробудившись, він пішов запитати супровідника, як діє на нього морська хвороба. Люцілій усміхнувся мляво, а вставши з повстяного ліжка, сказав, хто й зна, що сталося би з людьми, бо корабель відкинуло на південь.

- Стерно скрипіло цілком безпорадне, — сказав Люцій Люцілій.
- В руках керманичів, — сказав Квінт Сергій Теофіл.
- Вони були спантеличені.
- Ще б пак.

І один по одному вони виступили на поклад.

Ніч обидва билися з бурею. Ватаг корабельників повітав їх римським вітанням, уночі бо їх побратало переламаним горбом реї. І Теофіл запитався, чи видко Патмос. Ватаг показав на північний захід, бо промені розударили, рознесли обрії, і понад зрожевілу поверхню вод розжевлена жаготіла назустріч мета подорожі: острів Патмос.

- Годі отак розпізнати, — сказав Люцілій.
- Де очам боляче, — сказав ватаг.
- Острів, правда.
- Там якраз острів.
- Уже бачу.
- Якраз отам острів.

Корабельники піднесли мотузяну драбину.

Усі як один грековиті хлопці, вони всміхались до Люцілія. Він стояв тепер з ними близько, жирний юнак з блакитними очима, наближений супровідник Теофіла, ячмінний, млявий, милий Люцілій римлянин, вони працювали й усміхались до нього. Варта почала виводити невільників. Теофіл став поруч з Люцілієм.

Хто такий римлянин Теофіл, гомоніли невільники. Вони гомоніли між собою, що він посідає високу посаду в Мілеті. Чому він пливе з ними? Раз на місяць він навідує Патмос, так гомоніли в Мілеті, у в'язниці. Він добрий, кажуть. Син патриція та грекині, кажуть. Не цурається християн, як ото цураються їх, пекаються інші римляни. Так кажуть.

- І Теофіл ступив ще ближче до Люцілія.
- Поговоримо, Люцілію, — сказав Теофіл.
- Поговоримо, про мене, — сказав Люцілій.

- Я маю настрій поговорити.
- Я завжди маю настрій поговорити.
- І тому постійно мовчиш.
- Я мовчу, коли інші мовчать.
- Я маю настрій говорити.
- Я маю його завжди.

Теофіл усміхнувся: Люцілій, милий, ячмінний юнак Люцілій.

- Питання змісту ще тим не розв'язане, — сказав Теофіл.
- Мені здалося, ти сказав: я маю настрій, — сказав Люцілій.
- О, мати настрій далеко ще не означає мати тему.
- Розумію: тобі просто хочеться поговорити.
- Ти догадливий, Люцілію.
- У такому разі, на мені обов'язок знайти тему.
- Ти дуже, дуже догадливий, Люцілію.
- Наприклад, тема: життя і смерть, що?
- Для римлянина негостро.
- Тоді тема війни.
- Для римлянина буденно.
- Тема кохання?
- Для римлянина вичерпано.
- Добре. Тоді тема милосердя.
- Вже цікавіше.
- От бачиш.
- Як ти сказав — милосердя?
- Я сказав: тема милосердя.
- Дуже добра тема. Починай.
- Нема про що починати.
- Ти ж мав тему.
- Я мав тільки її назву.

Теофіл подумав.

- Я почну. Милосердя шкідливе, — сказав Теофіл.
- Недотепно, але про мене, — сказав Люцілій.
- Тоді навпаки: нехай живе милосердя.
- Ще менш дотепно, але про мене.
- Римлянин має сказати своє слово про милосердя.
- Слово про милосердя скажуть понад римлянином.
- Хто його скаже понад римлянином?
- Оті хлопці, оті греки, оті юдеї.
- Усіх їх римлянин здолав.
- Відтоді вони здолали говорити понад ним.
- Я хотів би знати справжню твою думку.
- Справжня моя думка нічого не відмінить.
- Де не відмінить?
- У поступанні.
- У поступанні — чого?

— У поступанні поняття про милосердя.
 — Хіба Римська імперія — не втілене милосердя?
 — Греки та юдеї так само втілювали милосердя.
 — Хіба не підсумувала Римська імперія усі втілення?
 — Душі народів вона не здобула.
 — Вона пощадила їхнє тіло.
 — Кількість їхніх тіл не збагатила імперію.
 — Вона пощадила своєрідність вірувань та звичаїв.
 — Сама zostавшись тільки при власній своєрідності.
 — Своєрідність імперії — володіти різнобарвним.
 — Барва не завжди відповідає чесноті.
 — Берегти добру барву — вже є милосердя, Люцілію.
 — Про мене, Теофіле, про мене.
 Злегка почервонів Теофіл. А Люцілій усміхнувся.
 — Що таке, Люцілію? — сказав Теофіл.
 — А що хіба, Теофіле? — сказав Люцілій.
 — Ти посміхнувся.
 — Бо я згадав.
 — Що ти згадав?
 — Ти давав мені у Римі християнські писання.
 — Атож, давав.
 — Ти наполягав, щоб я їх вистудіював.
 — Атож, бо римлянин повинен знати все.
 — От я й взяв.
 — Що ти взяв?
 — Лука мав правду.
 — Коли це ти взяв?
 — Згодом.
 — Тут у Мілеті?
 — Хоч би й тут у Мілеті.
 — Я чекав протилежного наслідку.
 — Ти розраховував на мою відпорність?
 — Я перебував на Сході незрівнянно довше за тебе.
 — І на Сході ти перевіряв писання Луки?
 — Тоді я був юнак. Тепер — стигла людина.
 — І маєш інакше поняття про милосердя?
 — Я завжди мав одне. Тепер воно тільки зміцніло.
 — Гадаєш, милосердя в умінні керувати різнобарвним?
 — Так. І в умінні відтінати нікчемне.
 — Але що є нікчемне?
 — Що перепонить здоровому й шляхетному.
 — Здорове й шляхетне часто в недолугому тілі.
 — Смердочий мудрець не заступить мені патриція.
 — А коли він справедливий?
 — Але ж він у лахмітті.

— А коли він щиріший?
 — Але ж він вошивий.
 — А коли він милосердніший?
 — Милосердя в потузі, не в недузі.
 — Тема з'ясована.
 — Гадаєш, тема з'ясована?
 — Тема милосердя з'ясована.
 — Ах, тема милосердя з'ясована!
 — Ти не задоволений з наслідків?
 — Розмова цікава. Ми ще її провадитимемо.
 — Про мене, Теофіле, про мене.
 — Ми ще провадитимемо цю розмову, Люцілію.

І Теофіл обійняв супровідника за плечі.

Невільників повно натислося на покладі. Чисто всі вартіві були греки, убрані грубою римською зброєю. Старшина ніби громи вергав, водив поглядом довкола, кожного підлеглого невольника ним проколюючи. Багато було лідійців, багато було й юдеїв.

Острів Патмос був уже ось.

Патмос коливався зустрічу кораблеві, патосом галасу повнилась пристань, в очах розбігалася, розліталася. Теофіл римлянин дивився на юного лідійця, що скраю, і той дивився на нього глибоким зором, вони збіглися поглядами у хвилині, коли старшина давав носака плонькому людинособачаті, що скиглив і підскакував.

І галас пристані дедалі дужчав, і корабельники верещали дико, і собака в образі чоловічка підстрибувало і блазнювало, щоб розвеселити старшину, щоб не бив, і очі лідійського юнака були повні суму, туманного суму, і Теофіл римлянин відвів свої очі набік, а всі довкруги реготали. І Теофіл, нарешті, не міг не всміхнутися легко, самими куточками уст, бо невольничок був таки справді невтримно смішний, і був без кінця жалюгідний, і Теофіл глянув на Люцілія.

— Приклад римського милосердя, — сказав Люцілій.
 — Він грек, друже мій, він грек, — сказав Теофіл.
 — Він поримлений грек.
 — Над поримленим греком є щирий римлянин.
 — Щирий римлянин мовчить.
 — Бо зважає свою силу.
 — А безсилля тим часом чинить насильство.
 — Сила запорукою милосердя проти безправного насильства.

І Теофіл одним коротким словом звелів старшині припинити. І старшина припинив. І знову погляди збіглися один в одному, римлянина та лідійця.

— Тільки можновладний забезпечує милосердя, — сказав Теофіл.
 — Хлопець, що на тебе дивиться, має його не менше, — сказав Люцілій.
 — Але безсильний його втілити.

— Це його не робить гіршим від патриції.

Тоді Теофіл обернувся до супровідника і сказав так:

— Я згоден. І все ж для мене патриції, уроджений у домі чолом на Форум Римський, вищий за нищого сердобольника, зануреного у споглядання чистої своєї душі.

Римлянам подано мотузяну драбину. Допомагаючи один одному, вони зійшли з корабля.

ПЕРША ІНТЕРМЕДІЯ

Холодно у порожняві. Погрітись піду. Знаєш, як цвіркунчик стукає у льодову ніч. Цок-цок. Безглузда тут посмішка, і скроні болять, коли озираюсь назад. Приобіцюю собі сили напруження, і кожного разу здається мені, що воно вже востаннє. Така порожня була наша хата, я не знав. Я кривився, щоб заплакати, холодно наодинці з вийтугою. Покропи хоч трохи з твого кропила, хмизом в'язаного. Що там, краплі барвінкових сліз. Нехай хоч трохи випадуть, паруючи. Цок-цок. Пустиш мене. Будь тепле, дитя моє, будь у ніжності колосисте. Нехай зав'яжемо ниточку, вузличок на ниточці. Мовчатиме, авжеж, мовчатиме, тільки тоді трохи світла живого з уст твоїх. Побудь. Так боляче назад озиратись.

ПЕРШИЙ ЩАБЕЛЬ

— Гарна скатеринка! — гаркнув чорний крикун на ринку, і вийшов білою тканиною, і кругом було сила ліктів і шарварку, всі над-ривно репетували, і бродячий штукар вдавав голосом поросся, і роз-тинаючи навалу ліктів, мовив Теофіл римлянин:

— Дякую.

А обернувшись до супровідника, сказав:

— Якби жив Вергілій, я хотів би, щоб він відтворив нашу розмову.

І Люцілій відповів:

— Він не зробив би цього. Був закутий у гексаметрі.

— Гадаєш, гексаметр не годиться для мрячної думки?

— Годиться, але Вергілій того не зробив би.

— А хто зробив би?

— Покищо ніхто. Письменство не вхопило зерна людської думки.

— Гадаєш, розмова пов'язана з думанням?

— Гадаю, але не наполягаю.

— Добре робиш. Глянь на цих. Хіба вони думають, що кричать?

— Гарний горщик! — гаркнув сивий сидун.

— Він не думає, — сказав Теофіл, — він не думає, що говорить, бо горщик його поганючий.

— Тоді легше жити, — сказав Люцілій.

— Коли легше жити?

— Коли це правда, що розмова не від думки.

— Це правда, Люцілію, щира правда. Пропонуй же нову тему для розмови без думання. Лиш легку, бо ось ми вже коло жінок.

Люцілій глянув довкола.

— Я маю нову легку тему, — сказав він. — Тему милосердя.

— Люцілію, хвалю! — вигукнув Теофіл. — Ти дотепніший за мене. Я саме хотів говорити на нову легку тему, не знав лише, як почати. Але тепер у темі мене цікавить особливе питання.

— Саме?

— Саме: чи був Христос?

Люцілій подумав.

— Солодке тісто! — вереснув носій із скринькою.

— Був, — сказав Люцілій.

— Солодке тісто, пане!

— Так легко тобі не пощастить, — сказав Теофіл, і зморшки в нього на лобі були тепер куди погідніші. — Так легко тобі не поща-стить спекатися вагаря розмови. Христа не було, в тому то річ.

— Чому не було? — спитав Люцілій і оглянувся за носієм.

— Бо його вигадали жиди, взиваючи милосердя для себе. Нам Хри-ста не було й не буде. Те, що вони для нас пишуть, чисте замилу-вання очей. Я бачу, тобі захотілося солодкого тіста.

— Власне, — сказав Люцілій.

— Ми матимемо його батато в жінок. Проте, коли бажаєш, гукай того парубка.

— Агов! — гукнув Люцілій.

Теофіл вибрав шматок для супровідника, тоді шматок для себе.

— Христа не було, — сказав він.

— Христос був, пане, — повчально сказав носій, приймаючи гроші.

— Авжеж, був Христос, — промовив Люцілій.

— Добре, був Христос, — погодився Теофіл. — Якби то мені пого-ворити ще з кимсь, хто бачив його, поговорити тепер. Усі його учні повмирили.

— Есть його учень, — сказав носій.

— Де есть його учень?

— Тут есть його учень.

— На Патмосі?

— На Патмосі, пане. Праведник Йоан.

— Не може бути! — скрикнув Теофіл і засміявся. — Йоан ще жи-вий? Не може бути! Скільки йому років — сто?

— Вісімдесят з лишком, — сказав носій.

— Такий молодий? Що він тут робить — навчає?

— Він працює у копальні.

— От тобі маєш! Чого в копальні?

— Він ув'язнений. Його привезли з Юдеї.
— Он воно що. Коли його привезли?
— Вже тому місяців зо три, пане.
— Я був тут місяць тому і нічого не чув.
— До нього не пускають нікого.
— Ми відвідаємо його, Люцілію. Ми його конечно відвідаємо по жінках. Я добре пам'ятаю ім'я, хоч ніколи не бачив. Він був з іншим Христовим послідовником Петром — у Самарії? Люцілію, ти не пам'ятаєш?

— У Самарії, — сказав Люцілій.
— Я читав тільки раз, але мені чомусь не пропало з голови. Дякую, старий. Ось маєш іще.
— Охорони вас Боже, пане, — сказав носій.
— Ми маємо сьогодні багато відвідин, — мовив Теофіл, вириваючися з натовпу.
— Ти хочеш усе покінчити сьогодні? — спитав Люцілій.
— Увечорі повертаємось.
— Куди ж спершу йдемо?
— Маємо дві жінки.
— Не можна до двох зразу.
— А було б дотепно, що?
— На жаль, неможливо.
— Мусимо вибирати.
— Що до вибору?
— Римлянка і патміянка.
— Хто римлянка?
— Акторка.
— Хто патміянка?
— Куртизанка.
— Підемо до патміянки.
— Про мене, Люцілію, про мене.

І вони зайшли у широке в кипарисах подвір'я, і зійшли на терасу, назустріч побігли смагляві, чорняві й зовсім чорні люди, і вийшла павою господиня дому, рудоволоса грекиня Ерінна, і вітаючи гостя, поцілувала його у чоло.

— Добридень, Ерінно, — промовив Теофіл. — Я знав, що в тебе рано встають. Ми лише на короткий час.

— Я чекала на завтра, — сказала Ерінна.
— Погано рахуєш. Нині мій день народження.
— Я не знав, що нині твій день народження, — сказав Люцілій.
— Маєш гостя, — мовив Теофіл.
— Друг Теофіла мій друг, — сказала Ерінна. — В мене всяк робить, що хоче.

Вона вказала рукою, на лавках між кущами бавилися з дівчатами напівголі юнаки. І Ерінна спитала:

— Скільки ж то тобі?
— Як гадаєш? — сказав Теофіл, зважуючи в руці келих.
— Тридцять шість! — гукнула дівчина з правої сторони.
— Рівно п'ятдесят, — мовив Теофіл, обертаючись до неї.
— Ти добре викрутився, — сказала Ерінна.
— А що таке?
— У п'ятдесят вигляд на тридцять шість. Пий бо.
— Твоє здоров'я.
— Твоє теж.
— Здоров'я господині, — мовив Люцілій і подивився на дівчину з правої сторони.
— Добре, Люцілію, — сказав Теофіл. — Іди до тієї дівчини і спитай, чи хоче вона з тобою розмовляти про милосердя. Ми прийшли до тебе на мить, Ерінно. Ми любимо ваш острів. Ми схиляємося перед вашим мережаним узбережжям. Ми шануємо золоті голови і ваші тьмаві думки. Ми прийшли до вас на мить набратись високих вражень. Кажі щось вразливе і повчальне, тільки швиденько.
— Ти прибув без твоєї милої дружини? — спитала Ерінна.
— Вона лишилась у Мілеті. Я приїхав на один тільки день.
— Мені вона приємна була минулого разу. Ти до Вероніки тепер?
— Так, Ерінно.
— Дуже до речі до мене. Я швиденько, якщо поспішаєш, воно справді вразливе. Вмієш берегти таємниці від дружини?
— Розуміється, Ерінно.

І Теофіл приліг на килим, і спер голову об кулак, а вільною рукою взяв наступний келих. Зеленаві з тужною прозолоттю були жінчині під приробленими віями очі. Лягаючи вона обіч римлянина, промовила:

— Мою повість можу одним віддихом: я нещаслива, так тяжко нещаслива, я бачила, як ударили жінку в обличчя.

І тоді вино, пите римлянином, бухнуло йому в душу радісним духом і в теплі звуки покликало слова:

— Жінко, — заговорив Теофіл, — подруго моя, ти мене мимохіть щасливим робиш, я знав. Тільки ще уявою бачив твої очі й губи, коли йшов ранком, а вже настрої у мене покращав і звеселився. Яка ти щаслива, що можеш бути нещасною! Гай, від побаченого й почутого тільки тобою, твоїми цими очима! І який я щасливий, що можу так близько розуміти тебе! Знаменита твоя повість.

І він засміявся.

Але Ерінна заплакала. І тоді інакше сказав Теофіл:

— Дитино, я в думці не мав глузувати. Коли тобі справді болить, кажи. Правда, що стало мені радісно, як згадав був про тебе на ринку. Я готовий слухати скільки хоч, то дарма, що прийшов на мить єдину. Коли тобі справді болить, кажи.

— Я бачила, як били жінку в обличчя, — сказала Ерінна, не витираючи сліз. — Не те, що били, а те, як били.

— Так не тема милосердя? — жваво витукнув Теофіл. — Я думав: тема милосердя!

— Ніколи, — відрубала Ерінна, — ніколи. Я із старовинних грекинь, я з тих, що з прадавна. Я волію красне, а те, як били жінку, було гидко: з лайкою і слиною.

— Он воно що, — сказав Теофіл. — Та ти ж не хотіла побиття?

— Я хотіла побиття! — крикнула Ерінна. — Це сталося місяць тому, коли ти з дружиною гостював у нас. Я дивилась у гарне жіноче обличчя, прекрасне жіноче обличчя, я думала, воно горде, блискуче, сонцевито недосяжне, чоловіки кругом мушвою — і я собі думала: а що буде, коли вдарити по ньому — —

Схопився Теофіл:

— Так ти хотіла цього?

— Я хотіла побиття! Уся річ у тому, що я того бажала — але як! Так, як я хотіла, було неможливо, тому я ні сама не вдарила, ані кому іншому не сказала, тільки подумала. І я не знала, що та інша її вдарить — —

— Це була жінка? — швидко спитав Теофіл.

— Власне. Я нікому не повідала думки, оце тобі говорю, бо все вже минулося.

— Не думаю, щоб минулося, — мовив Теофіл і замислився. — Хто була ця жінка? Я знаю її?

— Котру вдарили?

— Так. Я знаю її?

— Сказати?

— Скажи, неодмінно скажи.

— Вероніка це була.

— То була Вероніка?

І Теофіл підвівся і сів, підобгавши коліно.

— То була Вероніка?

— Так.

— Вона того вечора сиділа коло мене.

— Власне. І тому — —

— І та інша жінка — — котра вдарила — —

— Сказати?

— Неодмінно скажи. Я здогадуюсь.

— Здогадуєшся?

— Мені здається, я здогадуюсь.

— Добре. Вона, мабуть — —

— Вона, мабуть, через те не поїхала цим разом.

І Теофіл звівся на рівні ноги.

— Але не може бути. Так не може бути. Невже вона дозволила?

Римлянка! Невже вона не відповіла? Коли б не ти розповідала, не пойняв би віри нізащо.

Ерінна підвелась і теж випросталась.

— У неї зробилося жалогідне обличчя, вона стала враз простакувата, сказала тільки: дякую. Мені сказала.

— Ти була при тому?

— Так, я побігла за тією жінкою втримати.

— Ти здогадалась?

— Я все відчула. Я все відчула, як отидно обернеться мій задум. Я побігла, щойно вона вийшла, втримати.

— І та жінка?

— Била і лаялася. Зо слиною.

— Тобі не стало шкода побитої?

— Ні. Тільки гидко.

— Ха-ха! А била ж не римлянка.

— Вона грекиня?

— Ні, вона аж сирійка!

— Ого, далеко забрався, друже мій.

— Здається, занадто далеко.

Тоді Ерінна обернулась до нього рудкою зачіскою і тужно позирнула на море.

— Ти повний своїм пережиттям, — сказала вона, — а не подумав хоч хвилиною, як важить мені мое.

— Прости мене, — мовив Теофіл і ступнув до неї. — Я, справді, не подумав про тебе. А ти ж мені даруєш таке, що ні одна, можливо, жінка мені не дарувала. До тебе я йду завжди очікуючи, а від тебе йду повний. Вероніка зовсім інше.

Ерінна обернулась до нього.

— Ти відвідаєш її?

— Не знаю, — сказав Теофіл, намагаючись упіймати метелика, той бо сів на килим під ногами. — Мабуть, відвідаю. Треба відвідати. Та прости мені ще раз, що не додумав твоє пережиття.

— Нічого прощати, — сказала Ерінна і раптом усміхнулась. — Мої гості тут роблять, що хочуть.

Вона глянула довкола. На лавах між куцями бавилися з дівчатами напівголі юнаки. І Ерінна сказала:

— Твій друг нудиться, але знов таки тому, що хоче нудитись.

— Так, — мовив Теофіл і обернувся. — Нам, справді, пора відходити. До побачення, Ерінно, до побачення, подруго.

— Приходь ще ввечорі, — сказала Ерінна.

— Не знаю, як устигну, — мовив Теофіл, і він щось пильне хотів пригадати.

І Ерінна поклала йому руки на плечі і поцілувала у чоло.

ДРУГА ІНТЕРМЕДІЯ

І більше вже не можу самстою. Довго грав актором, близько передо мною сміялись очі людські. Я вийшов із задуми. Синіми, синіми словами складалась мені далечінь. Ходив нею, всюди була далечінь. Люди ревли й плескали, а я бачив сизі вогники в них над головами, як схилилися до них і підшептували, вогники. Сумно мені і тоскно від дня мого народження, а дня ж того ніколи не було. Під очима в мене тьма, і в очах усередині тьма, тінь. Хочеш мене доторкнутися? Це я там жену щосили, дух мені спирає, бачиш там. Скачу з холма на холм і з льодівця на льодівець. Злагодиш мене. Я тяжкий і трудний, скажу тобі. З очима, як у рака — для чого б казав: як у янгола? Я не боюся сказати: як у рака. Добре себе бачу, чи ти теж так? Жене мною самота на бенкеті, оте безлюддя в натовпі. Тому я з думкою похливаю і тоскною прибігаю до тебе, Маріє.

ДРУГИЙ ЩАБЕЛЬ

Римляни здирались на гору.

Старший передував, розмальований променями з високого сходу, і мляво мружив очима молодший, наповзав на схилю носом і відсапуєчючись, і грало сонце по вистромлених грудях острова, і грані його білим сьаймом значило море, і далеко знизу, з долішньої оселі, від кипарисів гукала Ерінна вслід.

— Вона щось каже, — сказав Теофіл.

— Що Вероніка ще спить, — сказав Люцілій.

— Спробуємо, ануж прокинулась.

— Про мене, спробуємо.

І тримаючися за руки, вони дерлися далі, і Теофіл передував. І він щось пильне мав згадати, і повзуча поросль нависала на їхню путь, звисала зустрічу, ніби то було волосся самої Вероніки, але Теофіл думав, яке воно тепер, він думає, воно тепер гідке, тобто знівчене, жалюгідне, він бачить його жалюгідним, раніше він би цього не міг собі уявити, тепер уявив. І він спиняється, і не знає, чи треба йти далі, і Люцілій дивиться на нього, а тоді оглядається і сопе.

І Люцілій стоїть потилицею до Теофіла, і Теофілові хочеться понюхати його голову, бо вона давно не стрижена і, мабуть, пахне дитиною.

— Чи ти встиг щось, Люцілію?

— Ні, я нічого не встиг.

— Чому бо ти нічого не встиг?

— Бо вона була, зрештою, нудна.

— А ти?

— І я був, зрештою, нудний.

— Що ж ти з нею робив?

— Розповів їй, що то таке театр Флявіїв.

— Ще?

— Показав уроджену плямку в себе за вухом.

— Ще?

— Зловив для неї метелика.

— Таки зловив? Ще?

— Більш нічого. Сів осторонь і мовчав.

— Ти, проте, встиг більше.

— Чому?

— Бо я не зловив метелика.

— То ще лови. Ондо-о надлітає.

І біжить-тупотить зустрічу дівча, і окхає каміння під травою від тонких її ніг, і, справді, в неї в дівчини ноги тонкі й криві, двоє слимаків замість ніг у високих черевичках, і не знати, для чого тримає в себе Вероніка кривоногих дівчат, і що скажеш, дівчино, і дівчина кричить, пані бачила пана і дуже чекає, і хапає за руки обох і тягне, і Люцілій спотикається і каже, може, він зажде на сонечку, воно досі червоне, але вже міцне, і Теофіл каже, що добре, що нехай зажде — і сам іде, волочений дівчиною, ступає підтюпцем, а дівчина дрібки, і Теофіл увиходить до покоїв, де вода в підлозі посередині, і Вероніка стоїть темнорусява, чорнорусява, стоїть над водою і не йде його зустрічати, і не обіймає його, а стоїть твердо, і обличчя в неї зовсім не огидне, але й не гордонапишене, як було колись, а зовсім інакше, цілковито інакше, таке обличчя, якого Теофіл у неї не бачив і бачити не міг.

І Вероніка йому відразу каже:

— Я знаю, сьогодні твій день народження.

І тоді знову каже:

— Я знаю, ти знаєш усе.

І Теофіл цілує її в уста, вона ж не відвічає цілунком, і він думає, жінка бере на живіт опецкуватого божка, коли хоче плодороддя, і тепер божок висить заморений, роззявив рота, і Теофіл думає, людина несе на плечі сласного кота, коли прагне впитися припущенням близького в люстрі самого себе, і кіт звисає розгаданий і ні до чого, роззявив рота, і людина нікчемна відколупує носакком чобота грудку глини з своєї кислої совісті і кидає під сонце, але грудка летить дугою назад і сідає в бороду, і людина трясє бородою сама на себе, а наче на другу людину, і Теофіл думає, все це б запам'ятати, та яким же дідьком запам'ятаєш, і він стоїть проти Вероніки і дивиться довго, довго, і він плюнув би у воду, коли б не жінка тут, але він повинен говорити так, як учили його в школі, і він тоді говорить:

— Будь ласкава, звели вина.

Але так, думає він, у школі не вчили, і він тоді каже слідом:

— Звели, будь-ласка, принести вина.

І Вероніка говорить:

— Розумію, не потребуєш повторювати.

І вона гукає до слимаконової дівчини, і вся вона вся не така, як була, вся вона вся інакша, цілковито вся вона вся інакша, і він найменшої підозри не має, чим завершиться розмова, що викружиться, кінець побіжить до початку, і нежданий буде вистриб із кола, він про це не має найменшої підозри, коли вона питає, він адже був із супутником, де ж його супутник, і він каже, його супутник на сонечку метеликів ловить, але щоб йому розповіла все, і він п'є вино смаковитими пригубами, і тоді вона розповідає, спиною до води стоявши, і вона розповідає коротко і просто, і вона чорна така русява, вона розповідає коротко і просто, і вони розмовляють коротко і просто:

- Ти знаєш усе.
- Я знаю все.
- Мене спершу ошелешило.
- Так.
- Потім образило.
- Так.
- Тоді вразило.
- Так.
- Я задумалась.
- Так.
- Я римлянка, думала я.
- Римлянка.
- Римська акторка, думала я.
- Акторка.
- Грала на широкім кону.
- Під широким небом.
- Під широким небом імперії.
- Ти була імперія в імперії.
- І на обличчі мала товсто фарби.
- Так.
- І фарбу змазано.
- Так.
- Поличником дикої жінки.
- Так, не римлянки.
- Поличником не римлянки.
- Поличником сирійки.
- Сирійка поличником змазала фарбу.
- І ти лишилась гола.
- І я не лишилась гола.
- Ти не лишилась гола?
- Ні, бо мене зодягли.
- Хто тебе зодят?
- Я тільки на мить лишилась гола.
- Хто тебе зодят?

- Ти знаєш усе.
- Так, знаю майже все.
- І не знаєш нічого.
- Що сталося?
- Сталося те, що трапився чоловік.
- Де трапився чоловік?
- У садку ввечері.
- Там, де все відбулося?
- Там, де все відбулося.
- Що за чоловік?
- Старий чоловік.
- Що за старий чоловік?
- Старий чоловік, невільник, в'язень.
- Що він там робив?
- Його привели працювати в саду.
- Він з тобою розмовляв?
- Так, бо він бачив усе.
- Він бачив це?
- Як змазано римську фарбу.
- Отже, він бачив тебе голою?
- Так, він, на мить.
- А ті дві жінки?
- Вони вже пішли.
- З галасом?
- Одна з галасом, друга мовчки.
- А ти стояла гола?
- Так, одну мить.
- І що він зробив?
- Він підійшов і загорнув мене.
- Чим?
- Словом.
- Йому дозволили з тобою розмовляти?
- Варта була п'яна в іншому кінці саду.
- Може, я її якраз частував?
- Може.
- Анічоґісінько не відавши!
- Анічоґісінько.
- І що він тобі сказав?
- Сказав одне слово.
- Яке одне слово?
- Милосердя.
- Милосердя? Таки милосердя?
- Так, милосердя.
- І ще що сказав?
- І ще одне слово сказав.

- Яке ще одне слово?
- Христос.
- Христос? Таки Христос?
- Так, Христос.
- І ти знаєш його ім'я?
- Чиє ім'я?
- Старого чоловіка, що сказав: милосердя і Христос?
- Ні, Теофіле, я його не знаю.
- Ти не спитала?
- Ні, бо прийшла варта.
- І забрала його?
- Так, йому час було йти спати.
- Де його тримають?
- Я не знаю.
- Ти не шукала його?
- Ні. Поки ще ні.
- Чому поки ще ні?
- Бо я ще не гідна його.
- Чому ти ще не гідна його?
- Бо ще не подумала до кінця.
- Отже, ти не знаєш його на ймення?
- Ні. Поки ще не знаю.
- Так я його знаю.

І Теофіл уже не обіймає її і не цілує, бо вона тепер цього не прагне, і він теж цього тепер не прагне, він згадав, він має ще пильний обов'язок від світання, від ранку, він добре згадав, і він прощається з Веронікою коротко і просто, і каже, він за місяць її знов побачить, тоді вони все кінцево вирішать, що буде вона і що буде він, вони тоді все остаточно вимовлять, він обіцяє, і вона обіцяє, він обіцяє, за місяць вони знов побачаться, а тепер він піде, він повинен піти виконати пильний обов'язок, і вибігає худоного дівча, і подає ще вино, і він надпиває, лиш трохи пригублює і йде, і тепер він уже йде, він тепер далеко йде, далеко-далеко тепер він іде.

ТРЕТЯ ІНТЕРМЕДІЯ

Я обкружляв усе навколо, я переконався, що ти це я. Коли тут стояв. Може, і мусів би тобі вилити всі жалі й муки, ти ж ляда по-таємна моєї мислі. У порожняві байдуже, коли я злий і коли я бла-гий, але тобі не байдуже. На благоді смієшся розливчасто, а й злобу мою не караєш, тільки насваришся, буває, лівницею. І жадаю, жахом опоясаний, жахом, жадаю, я сам. Дрижу я, напівголий між камінням. Хто б насмілився сказати, що зуб мій мудрости болить мені люто, коли гризу кістку! Ти хіба скажеш, бо відаєш. Коли каміння легким

льодом заскритися, і не маю вже чого виловлювати на узбережжі в юрбі, тоді я полишаюся наодинці з зубним моїм болем. Нема ради. Пригрожує і злісно причаюється, мушу йти назустріч зубному болю.

ТРЕТІЙ ЩАБЕЛЬ

— Ходімо, Люцілію, — закликав Теофіл. — Я вже знаю, чого сюди прибрів.

Вони вийшли іншим вийстям, викамінуваною брамою, дівча від-проварило їх ген на пологий узвіз. Потім воно зникло, і вони йшли удвох поспішною ходою, бо Теофілові треба було далеко.

— А чого прибрів? — спитав Люцілій.

— Прожити день з праведником, — відповів Теофіл.

— З тим з Йоаном?

— Ми повинні йти швидше.

Вони сходили швидко, але розмірено. Інколи вони хапалися хрусткого гілля придорожних кущів, Люцілій дихав тепер вільно, та очі його ніяк не відтворювали руху тіла. І сонце вже втратило багрець, наїдалося золота, наїдалося, глутало і розпалювало само себе з силою наддужою, і люди, два римлянина, швидко сходили вділ.

— Краще заждати до обіду, — сказав Люцілій.

— Ти збожеволів, стільки часу втрачати, — сказав Теофіл.

— Його не пустять із копальні до обіду.

— Я йду звеліти, його звільнять на цілий день.

— Милосердя?

— Милосердя.

— Забезпечене властивим римлянином?

— Так, насаджене на шолом.

І вони вже зійшли узвозом. Вони йшли тісно набитою на землі дорогою.

— Що він таке вчинив? — сказав Люцілій.

— Він поцілував її в ноги, — сказав Теофіл.

— Вероніку?

— Так.

— Він справді поцілував її в ноги?

— Я не пам'ятаю.

— Вона оповідала?

— Щось подібне.

— Він справді поцілував її в ноги?

— Не пам'ятаю, щось подібне.

— Ах, милосердя, милосердя!

— Милосердя вбогості духом.

— Насолода самоощагання.

— Тому то й цікаво.

— Що цікаво?
— Кому й чим загрожує.
Вони ступали дорогою, широко й розмірено крокувавши.
— Ти хоч бачив її? — спитав Теофіл.
— Вероніку? — перепитав Люцілій.
— Вероніку.

— Ні.
— Не бачив?
— Ні.
— Не поцікавився?
— Чому не поцікавився!
— Адже не пішов подивитися?
— Там ящірки цікаві бігали.
— Де бігали?
— Де я сидів.
— На сонечку?
— На сонечку.
— А метелики?
— І метелики.
— Теж бігали?
— Ні, метелики літали.

Люцілій ступав так само розмірено, щоразу втрапляв ногою разом з ногою супутника в твердоту дороги, тільки що він сопів потужніше, млявий, милий, ячмінний юнак Люцілій.

— Ми не надто швидко для тебе йдемо? — спитав Теофіл.
— Нічого, яюсь, — відповів Люцілій.
— Цікаво його побачити.
— Чи справді воно цікаво?
— Завжди цікаво, як діє на римлян.
— Воно, здається, не має значення.
— Що не має значення?
— Як діє на римлян.
— Ти все жартуєш, Люцілію.
— Про мене, жартую.

Вони перейшли вузький, дуже міцний над потічком місток і ступали дорогою далі.

— Побоююся, — сказав Теофіл.
— Чого побоюєшся? — спитав Люцілій.
— Здається, вона пропала.
— Вероніка?
— Вероніка.
— Не має ніякого значення.
— Складне і велике питання.
— Про мене.
— Він був у Самарії?

— У Самарії.
— З тим з Петром?
— З Петром же.
— Я був у Самарії.
— Я не був ніколи.
— Цікаво на нього глянути.
— Про мене, глянеш.

Вони йшли дорогою, сонце било їх тепер по спинах, люди поглядали вперед.

— Що шукаєте тут, панове? — спитався вартовий.
Теофіл підійшов до нього: грек у римським озброєнні.
— Покажи, як знайти зверхника.
— Він римський старшина, — промовив гордо грек.
— Дуже добре.
— Просто, обминути дерев'яну будову, в наметі.

Римляни пройшли, і дорогою було ще кілька вартових, і між деревами в нап'ятому шатрі сидів на столі зверхник варту над в'язнями.

Теофіл привітався, той помалу зліз зо столу й витягнув наперед зосереджене обличчя. Тоді Теофіл сказав йому, хто він, чоґо хоче. І зверхник привітав його з шанобою, і просив назвати ймення невільника, що з ним високий пан розмовляти бажає. Зверхник був з брили битий бігинець, добірне обличчя: ніс, брови, губи, просто чудо.

— Він зветься Йоан, — сказав Теофіл.
— Ага, його привезли з Юдеї.
— Так, з Юдеї.
— Такий старий?
— Я не знаю його. Так, старий.
Тоді зверхник страшенно розсміявся.
— Таж він божевільний, пане.
— Я того не знаю.
— Я кажу тобі, пане: божевільний.
— Як потрапила сюди ця людина?
— Він? Він сидів там у в'язниці.
— За що він сидів?
— Таж він із тих — із християн.
— Добре, але для чоґо ж старого послали на важку працю?
— Він сам захотів.
— Як то сам захотів?
— Він замінив когось, кого мали сюди везти.
— Он воно що. Так він сам захотів?
— Та сам же, сам, пане.
— І працює тепер у копальні?
— Атож. Тільки з тої праці, як із півня вовни.
— Він, мабуть, недужий?
— Недужий, недужий, а ніяк не здохне.
— Ти хотів би, щоб здох?

- Як на мене, то всіх жидів пора видушити.
- За віщо ж ти на них такий лихий?
- Бо стерво падлюче, без кінця заколоти й заворухи.
- То що б ти з ними зробив?
- А те, що зробив був з ними тут навесні.
- Що зробив був навесні?
- Та поприбивав до стовпів кожного десятого.
- За віщо ж то?
- Лаяли кашу.
- Яку кашу?
- Страву, що їм дають.
- Може, справді була потана?
- Та вже ж не з медом.
- І вони лаяли її?
- Лаяли, ще й бити мене надумали.
- І ти?
- Ну, в мене розмова легка.
- Так. Він скоро?
- Трохи подождати, пане. Його з ями витягнуть.

І Теофіл одвернувся до Люцілія, а тоді глянув у небо, над сонцем, туди, де сонце щойно підповзає, бризкаючи пожертим золотом, і Теофіл упіймав себе на думці, він, хоч, може, й не хтів, милувався м'язами цього бовдура, і тим, як він говорить і що говорить, він приборкав бунт рабів просто і без зволікань, і, мабуть, він, Теофіл, на його становищі зробив би так само, будь щось трапилося, просто і без зволікань, хоч думати про те думає з відразою. І він знову глянув на Люцілія, але юнак стояв на сонці з заплющеними очима, і тоді він глянув довкола і побачив, що повно назбиралося вартових, вони нудились, а тепер охоче дослухалися розмов, усе переважно греки в римській зброї, лиш декілька сирійців і, може, ще якихось із-над Понту, всі вони стояли, спершись на списи, і підгикували зверхникові. І це була армія імперії як не як, і щоб віднести від цієї думки, Теофіл запитав:

- У чому ж його божевілля?
- А як же, — сказав зверхник, — об'явлення все, об'явлення, бавить нас тут вечорами.
- Як бавить?
- Та пророчить же, пророчить. Як це воно? Янголові Ефеської церкви напиши — Як це воно, Нікокле?
- Янголові Ефеської церкви напиши, — сказав один вартовий. — Це мовить той, що тримає сім зірок у правиці своїй, що ходить поміж сімох свічників золотих — помираємо, так регочемо вечорами!
- І всі довкола справді реготали, бо безглузда була купа слів, і безглузда купа понять була смішна, та смішний був так само і спосіб вимовляти: сирієць тяжко дихав грецькими звуками, суворо і твердо,

не можна було втриматися, слухавши. Теофіл і собі усміхнувся, легко, самими куточками уст. І спитав:

- Чи довго йому ще тут?
- Як не здохне, ще цілий має рік, — сказав зверхник.
- Тоді пустять додому?
- Тільки він не поїде, казав, додому, пане, — вихопився зо словом сирієць. — Казав: поїде до Ефесу.
- Чого до Ефесу? — спитав Теофіл, спираючись на плече Люцілія.
- Когось там повчати, — мовив сирієць. — Тамтешні греки у гречку скачуть.
- З дівками, чи як?
- Ні, пане, вірити почали ще якось інакше.
- Он-о-но він іде! — писнув другий сирієць і відразу замовк, глянув на зверхника.

Повагом, тримаючи за плече супровідника, обернувся Теофіл назад. Ішов один чоловік. Колись високий, тепер сухенький — колись добре в тілі, тепер самі жили — колись красно вроджений, тепер із повіками білого каменя, такий ішов чоловік. Ішов так, ніби от-от упаде, але йшов і не падав. І Йоан підійшов. Руки він мав обкайданені. І були в нього випнуті вилиці, і була в нього крапля під носом.

— Йоане, — сказав зверхник, — до Ефесу поїдеш?

Йоан мав руки складені. Він уділ дивився.

— Та, мабуть, поїду, — сказав він.

— Напиши янголові Ефеської церкви, — вимовив поважно зверхник. — Ух, ти мій старенький, ух, ти мій сивенький!

І підійшов до Йоана і поплескав його по карку, як доброго коня, наче з пестошем, а тим часом дужо й тривало, в те місце, де мозок, де мислі, щоб затряслися, щоб виздихали. А Йоан хитався від пестошів і вділ дивився.

І тоді підійшов Теофіл, і відвів зверхникову руку від карку старого, і промовив:

— Вітаю тебе, Йоане.

Вклонився Йоан і підвів свої очі, тільки ж були вони як вода, непрозорі, спинені. І тоді сказав Теофіл:

— Я почув про тебе і прийшов до тебе. Звуть мене Теофіл, Квінт Сергій Теофіл, я був близький колись із Лукою, що його, певно, знаєш і ти.

Знову вклонився Йоан, і знову були його очі так, ніби невидючі.

Тоді спитався зверхник:

— Наказуєш, пане, звільнити його на цілий день, хочеш із ним розмовляти?

— Так, — відповів Теофіл.

І, глянувши на Люцілія, мовив:

— Так, я хочу з ним розмовляти і прошу його звільнити. Але не-

хай він перше добре спочине, відведіть його до кімнати, де мешкає, — бо ти, Йоане, перемучений.

І Йоан сказав:

— Добре.

А зверхник пояснив:

— В обід усіх витягають з ями. Вони виходять і їдять он там, у в'язниці, де мешкають. В обід прийдеш, пане, туди.

— Так, — сказав Теофіл. — Ми теж потребуємо спочинку.

— Я не маю тут, пане, килима, — пожалкував зверхник.

— Ми полягасмо на траві, — сказав Теофіл. — Ми полягасмо, Люцілю, під отим деревом.

— Про мене, — мовив Люцілій.

І Йоан сказав:

— Добре.

ЧЕТВЕРТА ІНТЕРМЕДІЯ

У глибокій ночі засинаю. У глибокій ночі прокидаюся, скривавлений гостряками марив-видив. О, не байдуже тобі моє ревіння, так перетялися в тобі страждання і слажда. Прозорюю тебе і рвусь назад, на твої криги. Регіт у грудях мені грудкою замерзає. Це ж ти мене отруїти прагнеш, руку за пазухою тримаючи. Рута прогадючена виросла на твоїм городі. Плекано її, догляджувано, виходжувано. Як малу дитину, аж воно он яке. Розірву, розірву твої радісні візерунки, бо там усередині зелень роз'ятрена. Дай мені прожити з моєю розрадою, не прираджуй, не прирубуйся до мене. Це ж у тебе отрута приготована, коли руку тримаєш за пазухою. Я насторожений до границі, я боронитимуся, стривай.

ЧЕТВЕРТИЙ ЩАВЕЛЬ

Йоан, приведено його до кімнати з маленьким віконцем, відчув відразу змору і наближення сну.

Але хлопчиська під вікном так загаласували нараз, хлопчиська вартових, він прокинувся і, відколупуючи від підвіконня грубі, теплі кавалки замазки, кинув на них кілька. Хлопчакам сподобалася гра, вони знали, тут перебуває ув'язнений божеволоць. Він згадав, коли вони відбігали й знов прибігали, таких є царство небесне, і реготався, на них поглядаючи. Тривало якийсь час, аж вони спостерегли, він уже не кидає шматків затвердлого розчину, лиш клацає на них зубами, от вони й занудились потроху.

Тоді він почав ходити узад і вперед, ступаючи по цегляній дольці. Веремія з хлопчиськами збудила його неслуханно. Він ступав

дуже швидко й рвучко, бо думки його штафетували одна до одної швидко й рвучко, таке дзвінке ристалище думок, він зобов'язаний був переступати ногами, щоб бодай хоч якось затримати рівновагу душі в тілі. І щоб гонити за думками, щоб ловити їх рухами рук і ніг, він мусів різко звертати назад і знов назад, раз-у-раз, бо простір ходити був коротенький.

Він відчував холод, убивчий холод, убивчий навіжений холод. Він думав про холод, ходячи взад і вперед. Страхолюдний холод, відкарбував він у думці. Усвідомлене уявлення про холод була чергою наступна думка після думки про його таблички, що ними був увесь обвішаний під одежиною. Він подумав перед тим про таблички, про труд свій трубний, про те, що він може втратитися під лихою одежиною. Він був собі уявив, віск, на якому нашкрябано вигуки, розтає на теплому тілі. Холод, сказав він, страхолюдний холод. Піднявши халамиду, він обмацав стегно: сливе дерев'яне. Таблички калатались одна об одну. Він видряпував на них вигуки. Вигуки наші вберуть каменем, сказав він. Стегно було вкрите червоноювиною сверблячки, холодне, як собачий ніс. Він тер його і ойкав і крехтав і пхенькав. Страхолюдний холод.

Від розпачу він перейшов до молитви. Він ходив узад і вперед, і він молився. Він намагався відновити у пам'яті текст, що його був склав три дні тому, але так захопився новим скоком думки, подробиці приходили такі влучні й доцільні, тут же склалася сама собою цілком інакша молитва, барвиста і своєспісна. Він так захопився, що забув витирати носа, а це ж він робив раз-у-раз зап'ястям. Ущерть роз'ятрена слизова оболонка безперестання виділяла рідку солону їдь, і тепер волога зібралася під носом у важку краплину, і краплина впала на одяг. Тоді він швидким рухом зланцюгованої руки провів собі під носом, туди й назад, і ще раз туди, і молився далі.

Він молився Богові, щоб Бог дарував йому сили довести працю до краю. Спершу він хотів поставити Богові на розгляд свої страждання, от що холодно йому, а він усе таки ходить і молиться і напоготовлюється після того писати. Він збагнув, це якраз може правити за найвищу точку молитви: відмова від того, щоб Бог дав йому сили на заміну за його втрати. Принаймні, відмова від того, щоб Бог знав про його усвідомлення власних утрат як забезпечення набутків за велінням закону рівноваги.

Але Бог однак знає про його усвідомлення, Бог бо знає все чисто. Він повинен не ховати від Бога, що він знає про Божове знаття. Єдиний висновок він повинен зробити: визнати вихватку людського підступу в собі, людського ницого підступу, ницого людського підступу, і попросити в Бога пробачення від щирого серця. Прости мені, Боже, мої ниці людські хитрощі, сказав він. Я хотів мати перед Тобою обличчя заслуженого у стражданнях, сказав він, але воно походило не від свідомої моєї волі, сказав він. Не зважай ні на що ми-

мовільне, що йде з мене, сказав він. Зважай тільки на свідому мою волю і вплети її у Твою величезну волю, що є творенням всесвіту.

Не зважай ні на що мимовільне в мені, сказав він, думаючи про хлөгчаків і стримуючи себе, щоб не всміхнутися. Воднораз із тим спало йому на думку разуче. Він подумав, є богів багато, і вони різні величиною своєю, більший, ще більший, ще більший. Той, що керує всім всесвітом, той такий великий-величезний, до нього не треба звертатись, бо однак не бачить і не почує людину за своєю великістю. Для людей існує людський Бог, утілений в людину. До нього треба звертатись. Він існує тільки для того, щоб слухати людину.

Отже, думав він, не слухна думка, що богів справді багато, як ото твердить паганське знання про божество. Світ великий, є сонце і зорі, але світ єдиний, то тільки члени його, сонце й зорі. І Бог єдиний, хоча й члени його багатообразні, члени, його об'явлення. Об'явлення для сонця й зір, об'явлення для віків та просторів — і об'явлення для людей. Ах, він так його жваво бачить, Бога, що об'явленням для людей. Прекрасний, смаглявий юнак.

Дуже легко, думав він далі, дуже легко збитися на паганські манівці. Та ходити вістрям ножа теж солодко. Можна взагалі сказати: Бога нема. Він старався собі це уявити, виходжуючи та витопуючи ногами по долівці. Бога нема, порожньо, пустка. Він ніяк собі цього уявити не міг. Комашка теж не може собі уявити, що є ціла людина, бо ніколи не зможе доповзти до її живого серця. Порожньо, пустка — але то лише пола божества, проща його ризи. Бог усього, авжеж, він не може все своїм серцем водночас: цілість і частку. Для частки він має своє об'явлення: сина свого, людей перед ним заступника. Бо сам він Бог-отець, Бог усього. І прекрасну думку про те попередніх євангелістів не треба кришити, ні, її щоразу живим глуздом, живим глуздом виповнювати.

Бог для людей, Син Божий. Такий чудесний округлий юнак. У нього темночервоні губи. Йоан зробив рух руками, розвів їх, зібравши пальці жменями, і ланцюг кайданів розтягнувся до простолінності. Тоді Йоан вивищив одну руку, праву, другу водночас понижуючи, щоб нап'ятість ланцюга не слабшала. Пухкі темночервоні губи і очі тьмяні, золоті, іскрами.

Тоді він дійшов думки, що таки не зогріється, ходивши. Він сів на лежанку і взяв обома руками зогнилу ковдру, вона бо лежала в ногах. Загорнувся в неї і трохи зогрівся. Він цокотів зубами і намагався підсунути під себе сухі ноги, що рипіли всіма кістками. Тепло поволі збиралося при ньому, і то в одному тільки місці. І ледве-ледве нагрівшись, він почав чухатись.

Він почав чухатись не відразу на всю широчінь. Ледво дряпнув себе раз-другий у груди й живіт, і знову занімів, загорнутий у ковдру. Тепло йшло від живота вгору, до шиї, до бороди, разом з ним наповзало несамовите незаспокоєне бажання розорати геть собі шкі-

ру, немов під верхнім її шаром засіло щось, що просилося. Він дряпнув себе ще кілька разів, витримуючи розважні перерви, стримуючи себе щосили, щоб не піддатись бажанню розорати себе всього. Ноги й стегна були сливе дерев'яні, як і раніше, тому сверблячка в них не озивалась. Він дряпав собі груди й живіт, дедалі посилював напруту задубілих пальців, але поступово, весь час себе стримуючи. Він завивав від насолоди, коли ніготь трапляв у те місце, де засів уїдливиий кліщ. Але завивав коротко, уривчасто, раз-у-раз ловлячись на думці, що чинить собі приємність, усуваючи сверблячку, а цього він для себе не дозволяв будь-що. Писати для нього було теж мукою, і він упоював у себе думку, що ось зараз на цю муку піде. Очкур під одягом ледве витримував вагу навоцених табличок, і ті, ще не вкриті записами, висіли позаду. І він мацав їх рукою, але нетайно ж відривав від них руку, щоб чухати груди й живіт, і ще раз чухати груди й живіт.

У нього вже склалося речення, його він мав тепер записати: а перший звір подібний до лева, а другий звір подібний до бика, а третій звір подібний до kota, а четвертий звір подібний до орла летючого. Він повторював речення безугавно, повторював і знов повторював, проказуючи на один лад і на другий, уголос і нашептом. Водночас він думав про церкву, що та церква добра, де люди моляться для Бога, а не одні для одних. Багато світла у фарисейській церкві, і людина приходить не до Бога, а до людей, і брехня в неї на обличчі. Брехня в неї на обличчі, сказав він і з усієї сили дряпнув собі груди, і скрикнув, і перервав чухання, бо будь-що не хотів дозволити собі приємного. І він іще раз повторив речення про звірів, і ліг, загорнувши ковдрою голову, і вхопився за одну табличку ззаду, щоб бути кожної хвилини напоготові.

І він лежить насторожившись, і ковдрою загорнута голова, а ноги його і стегна його холодні-прехолодні, туди кров думок не досягає. Струми нестримної крові він усі наганяє до мозку, спрямовує в осередок, щоб завагітнів, і він виятроне сам із себе своє видиво — щоб записати. І сам до себе говорить, без перерви думкою, час до часу словом уголос, сам із собою розмовляє, бо він же сам-самісінький у всьому світі. Він тримає правицею перед носом зібгані кінці ковдри, скоцобленою побілілою з плямами рукою, і ніс від того нагрівається і виділює вологу, але рука, рука-правиця замерзає. Як же писати? Він повторює ще раз речення: а перший звір подібний до лева, а другий звір подібний до бика, а третій звір — — І в переміжках він молиться, і слова речення мережить словами молитви.

І його забирає відчай. Він тепер не відновить порядок слів у першій молитві, і не згадає самих слів, а вже ось карбує слова у третій молитві. Але третя молитва народжується не суцільно, вона виходить кавалками вряди-годи, в переміжках мислі, видирається з сукровицею. І молитва така це тільки уривки, вони тільки непоко-

ять Бога, людського Бога, і турбують людського Бога, а не йдуть йому до серця. І рукою він хапає табличку ззаду, щоб записати молитву другу, суцільну й незабуту, але його забирає відчай.

Йоан лежить нерухомо, голова загорнена в ковдру. Скоцобленою правицею він вчепився в кінці ковдри, зібгав їх перед носом. Він повторює речення: — — другий звір подібний до бика, а третій звір — — У той же самий час він хоче записати другу свою молитву, і третю довершити в думці. Молитовні кісточки кладе людина там, де вона завершує думку, там, де вона видихає спрацьоване повітря з легенів і набирає нового, молитовні кісточки, вимірні камінчики. Викісткувати молитву, каже він уголос. І він розуміє, що то не сама молитва, а тільки думка про молитву, і він просить Бога пробачити йому. І він каже: — — а третій звір подібний до — — І нарешті він усвідомлює, що в кімнаті вже хтось є.

Йоан розплющує скаменілі повіки. Жінка. Приглядається до жінки — сиза. Він крехче й сідає. Придивляється ще — добрі очі, темні очі, літня, огрядна, в руках дзбанок, хліб, руки голі до ліктів, руки повні ще крові. Літня, то значить: п'ятдесят — або ще не вивершені п'ятдесят. Усміхається, зуби добрячі.

— Хліб, — каже, — хліб, попоїж собі. Випий вина, ось.

Дзбанок вона ставить на цегляну долівку, хліб дає йому в руки.

— Ще до обіду далеко, — мовить Йоан і думає.

Ще не обідня пора. Обличчя літнє, темне з золотом. Хто прислав попоїсти? Тьмяне золото. Обличчя тьмяного золота, з'ява навітанку, обличчя людини, обличчя, вид, зве на край безодні навітанку, вабить, обличчя людини. А третій звір подібний до — — І третій звір, що мав обличчя ніби в людини — —

— Римлянин прислав, — говорить жінка.

— Який римлянин, що він прислав?

— Хліб і вино. Попоїж онде-о.

Римлянин прислав хліб і вино. Римлянин вговорив для нього несподіваний спочинок. Він мусить спочити, бо римлянин прийде на розмову. Їсти хліб, випити вина, спочити. Хіба ж тут спочинеш!

Жінка тримає руки на животі, сховавши їх під верхнє покривало. Вона дивиться на нього. І він хоче бути як янгол. Заирати чистим поглядом їй у вічі, але вона сама дивиться на нього. Він був колись гарний, вроду видко з надбрівних дуг, з вилиць, із вирубу рота, йому тепер ніяк не менше, ніж вісім десятків, та якби його ще добре вимити й розчесати — —

А Йоан не заплющує на неї очей, бо її не боїться або дуже мало боїться, єдине, чого він досяг роками подвижництва, в усьому бо іншому він і досі як дитина, повинен щодня відбивати навали незнаних вискоків днини. Не у гризні з собі подібними подвижництво, а у безнастанному самонепокоенні. І от було жіноче на його житті. Він і приятель ідуть великим містом, спокуса гроном виноградним звисає з

кожного будинку, спокуса в образі юнащереного дівчати — — Чи ти юдейка?

— Чи ти юдейка?

— Ні, трекиня, — говорить жінка.

— Хороший народ греки.

— Був колись хороший. Тепер казнащо.

— Тепер він кращий, ніж будь-коли.

— — і він спершу боровся з спокусою, очі відводивши, а потім боровся, не відводивши очей. Він дививсь у вічі спокусі, бо не тим праведник, що уникаєш спокуси в думках, а тим праведник, що даєш лад спокусі, даєш їй раду, не уникаючи. І він не уникав лягати поруч з юною дівчиною, і лежав коло неї, нападений жагучим безсиллям. І тим він пожирав свою спокусу, їв її, коли вже огидною ставала йому і страшною. Він пережив струс серця, мавши заволодіти жінкою. Нестерпуче диким здалось йому те, що жінка ходить собі як ходить, сторч, і голова вгорі, і губи вгорі, і розмовляє як розмовляє, і вдягнена вона як годиться, в усе довге й в усе пристойне, а от тепер, у несусвітній хвилині вона лежить, та не так лежить, як для сну лежать, а лежить неможливо, незвичайно, і він повинен казати, що це йому приємно. Та він тверезий у цій хвилині, він тільки усвідомлює, що це приємно, але насправді це неприємно, ба жахливо, вона ж бо в тій хвилині, мабуть, відчуває щось подібне до падання в небуття — —

— А ти юдей?

— Я юдей. Я не юдей. Я учень Христа.

— Чула вже, чула про тебе.

— Я учень Христа.

— Тебе сюди привезли з Юдеї?

— Так, мене вивезли з Юдеї.

— — і це справді так, він знав, таке лягання означає для жінки падати в небуття. Але це ж їй притаманний постійний стан: падання, падання на спину, падання в небуття, сказав йому колись давно один його приятель, і він сам це знав, бо не був уже такий недосвідчений, та не міг він, однак, примиритися з тим, бо для цього ж, для переживання насолоди тієї хвилини, треба все своє побутування на-інакше настановити: за тим тільки бігти, усе інше занехаяти. Треба тим тільки жити і про те тільки мріяти, а він же того не хоче, не хоче він тільки тим жити, і не хоче безнастанно понижувати жінку, в тому бо пониження, і коли йому отой приятель казав: дурню, їй тільки й треба того пониження, коли не понижуватимеш, вона тебе зневажатиме, — він знав це добре, о, він добре це знав, він знав, що воно так, але так само він твердо знав: не личить йому. Нікому, анікому не хоче він огиду впокувати до такого чину, та коли б хтось підвівся над ложем своїм, хтось, хто втіхи тут теж не знайде, нехай він прийде до нього, до Йоана, і він, Йоан, його зрозуміє. Мене, Йоана, мають за звіра невиданого, бо втручаюсь до багатих та заспокоєних: поки жи-

вий, не дам їм у багатстві спокоїтись. Та я благословлю трудящих і спраглих — —

— Недобре у копальні? — говорить жінка.

— Недобре. Що поробиш!

— — я благословлю трудящих і спраглих, не вимагаю я від них подвижництва. Нехай своїм життям живуть. Нехай живуть своїм життям. Хто подвижником стати побажає, стане сам. Хто в один день втерє жону і матір, хто втерє око і праву руку, той сам прийде до мене, і йому меч мій дам до користування, і йому слово мое напутнє. Хто власною волею велить собі нещасним стати, тому книга моя. Той, хто не захоче, той не читатиме, нехай у поті чола йде трудівником, і плодиться, і множитья у роді людському. Родові людському мое благословення.

І Йоан в очі жінці дивиться, ясно дивиться, і каже:

— Недобре, недобре в копальні, жінко. Та що вдієш!

— Нещасні ви люди, — говорить жінка.

Вона тримає руки на животі під верхнім покривалом. Він дивиться в її очі, тьмяне золото, в них багато м'якої та глумливої доброти, і що таке доброта, думає він. І доброта є природна, така, якої в собі не помічаєш, і доброту ще треба доробити, коли наважився піти стежкою подвижництва. Молодий в'язень працює в багатого, в значного римлянина, але ввечорі його водять під вартою додому, щоб доглянув матері. І вранці його приводять до матері, бо не здужає вона ані встати води собі принести. Молодий в'язень відпрацьовує свою провину імперії, лічить кожен день до волі. А на острові на Патмосі великі копальні, великі копальні, а мало людей, щоб скарби для світу з надр земних видирати. І туди посилають в'язнів, з усіх кінців імперії в'язнів. І молодому в'язневі теж туди випадає їхати. Повинен ти кожної хвилини вміти наказати собі лихим бути або добрим. Я, Йоан, вмію цього, я поїду за тебе, юначе. І Йоан їде на острів Патмос, ветхий деньми Йоан, що йому так недовго ще треба було чекати на звільнення. Він спокійно сидів у в'язниці в себе вдома, і доглядач був літній кодей, добрий і статечний. І Йоан приїхав сюди, на болючі муки, бо дуже й дуже болить його тіло старезне, кожен порух йому в кістках озивається.

— Ти приїхав сюди на заміну? — питає жінка.

— Мене привезли сюди.

— Я чула: на заміну якогось молодого.

Йоан усміхається гірко, дивиться на стіну. Що б він тепер мав казати? Він пережив це, вже пережив. Була дороблена до себе доброта. Доброта, коли сам ясно бачиш: я можу тепер зробити оте з жалощів. І я можу зробити оте слави людської ради, слави добродійника. І я можу зробити оте з бундючного бажання бути першим на тій ниві. Усі почуття були в ньому, і ні одного він не боявся, ні від одного не відвертався. Усі почуття були в ньому, і всі вони пожерли одне одне.

А коли вже вони пожерли одне одне, він яскраво знав, що поїде, хоч би й як не хотілось йому їхати. І він сказав: буду добрим, не зважаючи на те, що мені хочеться бути добрим.

От вони й стоять одне перед одним, добра грецька жінка і добрий Йоан. І справді жінка добра: вона витягає з-під покривала бублик, м'який шматочок солодкого тіста, що тримала його у схові на животі, і дає його старому, і то вже не від римлянина, від себе.

Він не дякує їй, кладе бублика на лежанку, дивиться жінці в очі. Легесенько торкається жінка його бороди, теплою, повною крові рукою, всміхається теплими очима, йде.

Затуляють за нею двері, присадкуваті двері, вона розмовляє там з вартовим, він сміється, тоді дзвенить залізною колодкою. А Йоан витягає з-за спини чисту табличку, записати тепер уже зовсім готове речення, але, роздумавши, чіпляє табличку на її місце, бо згадує, попередня ще не дописана до кінця. І він витягає ту недописану, вона висить спереду, він витягає її і пише на ній: а перший звір подібний до лева, а другий звір подібний до бика, а третій звір, що мав обличчя ніби в людини, а четвертий звір подібний до орла летючого.

І Йоан спинається. Стилос тремтить у закладних пальцях, легенький гострячок до писання. Зрештою, можна загорнутися в ковдру і так ще трохи пописати. Він націлюється розробляти подальший опис: а четверо звірів, кожен з них мав по шість крил — — Він вижовує видиво, висотує з очей у мозок, на думку, тоді на язик. Добре видиво, каже він, добре видиво: очі, звернені назовні і досередини. Він біжить далі і добігає до мови звірів. Вони — хвалять — Бога. Очі дані на бачення божества. Довкола і в собі. Він підносить лівицю до обличчя, і долоня огидно тхне металем, бо весь час затискала ланцюг, щоб не перешкоджав правиці писати. Господь Бог всемогутній, який був і який єсть, і який має прийти — — але треба порівняти у книзі заповіту, а вона висить на правому стегні, міцно прив'язана, щоб не впала під час праці в копальні, грубі старі сувої папірусові, і її відв'язувати — мука, тяжка праця багатьох хвилин, і відв'язувати таблички — нечувана, ні з чим незрівнянна мука.

І Йоан лягає, закривши голову ковдрою. Він забув ще попросити в Бога пробачення за хвилине схвалення власної саможертви. Тепер до просьби ще прилучається нова: пробачити йому спочинок. Він би працював не спочиваючи, день і ніч, але тіло його, тіло. Він просить Бога пробачити його. Нехай він стулить очі. Він не спочиватиме, з заплющеними очима він стає ще на вищій праці щабель. Буде ще доцільніше: він повернеться до тьми, до хаосу, до початків слова. Там народжується воно і блискає. Входить у мозок і спричинює витягнений сон. Витягнений сон уже передсіння до порядку в думках.

Коли мав навідатися римлянин? В обід. Він спочиватиме до обіду. Тяжке навзаводи з шумом, коли підсилено заплющити очі, притиснути повіки одна до одної. Він ледве спроможний боротися з течією,

він знесилився божевільно, та він бачить свого звіра, чудне звірятко з очима, з багатьма очима й крилами, і він при тому вносить порядок: шість крил. Який же буде жах порожняви, якщо люди вирвуть її з-під покровів злобою своєю! У порожняві самі холодні примари й звірі. На чомусь повинно триматись. І він за мить розтулить очі і встане, бо так треба, щоб тримався світ, і світ триматиметься, коли він устане, бо йому вставати холодно й тяжко, і світ тому тільки держиться, що хтось робить через тяжко. Він устане, щоб зобразити звіра, якого побачив.

Він крехче і встає зобразити звіра, якого побачив. Немилосердно холодно, але він стрибає і різки сам собі наставляє, і крильця, і ланцюг б'є його по хребту, бо він заніс його з руками аж за шию. І йому смішно, що ось він, старий і недужий, підскокує в напівтемній кімнаті, і він сміється. І він лягає знов на лежанку, і просить Бога пробачити йому, що сміявся.

І рот його ще розведений усмішкою, повіки болять, але солодко, там щось б'ється аж до вух. Можна оглухнути так. Очі викотити й оглухнути. Очі викотив, каже він. Тоді він розплющує очі й дивиться у стелю. Падучі зорі сікли небо на всі боки, каже він. І натовп. Пам'ятай, я твій найкращий друг — і я його добре бачу в натовпі, і він мене добре бачить. То люди люті через нас біжать. Поки я сплю, в моїй кімнаті ослони коливаються, ходором ходять на знак поступання часу в твоїй кімнаті, що сусідє з моєю. Така собі жартівка, жартівочка. Тяжкі в мене очі, ой як тяжкі. А бачу: чорне праворуч, біле ліворуч, а густо червоне сторч — —

Йоан здригнувся. Повинен порядок бути, якщо б це записати: а густо червоне посередині, не сторч, а посередині. Не повинен цього забути ніяк: чорне праворуч, біле ліворуч, а густо червоне посередині. Конечно записати — — а густо червоне посередині. Ти ж бо казав: двічі ляжеш на спину — присниш однаково, двічі ляжеш на бік — присниш однаково. Ти казав: божевільний, бо худий і високий, а не був би худий, був би грубий і низькорослий, то не носив би в собі й духу неспокійного. Я ж кажу вам: двічі ляжеш на спину, і двічі присниш різно, а народися товстим і низеньким, і такий же з тебе посуд світлого духу, що й з тонкого, що й з стрункого. — І навіщо хлопець таке казав — недоріка, оберемок визвірився — — Так собі добрий, до свого так будько, а як до навчання такий же заволока, такий недороба, такий пустопляшка — — Лиха година, і перший штукар, він перший штукар — — Бач, обшарпанка, мряковина у серці — — Вхопити його назад, бо він відгулень. Вхопити його назад, бо вперед уже хапали — — Великий з тебе повчальник, як же буде — — Просковзнуло багато років, тисячу років — — Зайвину твого мотуза попризбирувано, повизбирувано, це ти кажеш навсправжки — — бо тут дорогами Бога — — увісонці — уковильці — —

— — коли ж тобі з видом а ти таким пустом — — не йметься

віри на двоякі леза підійдеш і підступлю юрба тепло ногам на піску золоті небеса білі одяги так боляче десь бачив промовляти мені з вихвою тукатиму і все пояснюватиму пояснюватиму голосу нема як видихнути випхати голосовину з легенів — — підбігли і кричать не слухають а їм усе своєї вхопили попід пахви лелечко боляче мабуть доведеться вийти на сонце — — та гейкайте люди гейкайте — —

Люди тяжко сунуть і вступають до своїх кімнат, спільних або самотніх. Привели невільників на обід. А над загорнутим у ковдру Йоаном стояв римлянин Теофіл. Він дихав важким запахом від ніг ув'язненого, і зовсім не було у кімнаті холодно, Теофіл навіть чудувався, що тут така сливе гаряча задуха, і він злегка торжав Йоана за плече, щоб пробудився.

П'ЯТА ІНТЕРМЕДІЯ

А все таки, значить, було в тому зернятко небайдуженьке, носилося з пилом гарячизни і у крижаному поросі. Зрушились дерева з мертвого місця та й по великих містах заходили. А я до їхнього тілля почепив назви. Це ніс і вуха, назвав я, і сміюся. Бігало кругловерхе хлоп'ятко, маля, гори патичком зачіпало, щелепа випнута наперед. Я його шкурами вбрав, тоді злотом. Скок-скок, скок-скок, воно й доскакалося. Бач, яке. Ми з тобою вдвох устругнули, чого ж одвертаєшся? Бачиш, слинить сторінку, книжки читає. Витанцьовується, випикується, випихається. Бач, яке. Грозить розсідлати твердь. Ми ще послухаємо його, куди допнеться. Та погодься ж: тепло від його муркотіння. Замрій, заворожися.

П'ЯТИЙ ЦАБЕЛЬ

Відразу збагнув Теофіл: твір Йоана аж лізе з нього. Праведник скочив ошалілий, і видава невиспані тріпотіли в його білих очах.

— Сідай, не лякайся, — сказав Теофіл.

І він побачив, що сніданок в'язня неторкнутий стоїть, хліб і вино і присолоджений бублик, і він сказав:

— Ти не їв. Попоїж.

Йоан глянув на нього, тепер було більше розуміння в його погляді. Він подивився на прийшлого і подивився на хліб.

— Попоїж, — сказав Теофіл, — їж при мені.

— Як тебе звуть? — спитав Йоан хрипко зо сну.

— Мене звуть Теофіл, — відповів римлянин, — Квінт Сергій Теофіл. Я був близько з Лукою, твоїм однодумцем.

— Ага, — сказав Йоан і взяв бублика.

Раптом очі його заблищали.

— Тебе звуть Теофіл? — вигукнув він. — Тебе звуть Теофіл?
— Мене звуть Теофіл.
— Ти, може, той самий Теофіл, що тобі Лука свангелію і книгу про Христових учнів?

— Так, я той самий Теофіл.
І тоді похвалювався Йоан незвичайно, і він покинув бублика, схопився, припрошував римлянина сідати, всіляко обходив і догоджав, і говорив дуже швидко і зручно, аж Теофіл урвав йому мову і попросив його самого сісти, і той довго не хотів сідати, а все кланявся і догоджав, і Теофіл знову просить його сісти і взятися до їжі, і Йоан не хоче, відмовляється, і Теофіл просить його наполегливо, і Йоан береться, нарешті, знову до бублика, але їсть не їсть, а все говорить, бо думка в нього не спочиває, і він говорить, вкусить бублика вряди-годи, і знов говорить, усе говорить і говорить:

— Така висока птиця, — говорить Йоан, — такий орел криластий. Ти слухав Луку, ти його повчань, книжок, ти з дому патриціїв, такий високий, ти слухав науки Христової, така висока птиця, такий орел криластий.

І знову, і знову говорить Йоан, і все додає тих слів:

— Така висока птиця, такий орел криластий.

Аж разить Теофіла. І він ще раз і ще раз уриває праведникові мову, і нарешті каже, голосно каже, він має почути від нього важливе щось і потужне, він має до нього запит, кілька запитів, але один дуже важливий запит, і він просить його відповісти, він просить його відповісти.

І раптом Йоан спинився і перелякався. Він дивився на Теофіла, він ворушив губами, і нарешті виворухив:

— Який запит? Який маєш запит?

І Теофіл сказав:

— Я маю запит, один великий запит. Та спершу поставлю менші. Скажи мені, ти проти Риму?

Знову Йоан вирячився на Теофіла. Поворухив губами і промовив:

— Я проти Риму? Ні, я не проти Риму.

І зненацька хитре заграло в його погляді, ввіп'явся він у правдою Теофілову і сам сів на лежанку, і його посадовив на ослон. І, не пускаючи його руки, заговорив так:

— Рим упаде, Рим упаде, я тобі говорю, ах, Боже ж мій, та ти ж знаєш, ти слухав повчань Луки, ти став із нами, я читав, він мені казав, він уже помер, мабуть, Лука, а ти живий, такий красень, паночку, такий могутній камінь, ми всіх римлян врятуємо, а сам Рим упаде, впаде й завалиться, я тобі кажу, впаде й завалиться.

Він тримав Теофіла за руку, і тис її сухорлявими пальцями, а другою рукою махав раз-у-раз на завалений і рознесений Рим, і ланцюг на руці вискотів. І Теофіл відтяг свою руку, і сказав:

— Але ж, будь-ласка, їж, їж.

— Я їстиму, я їстиму, — заметушився Йоан, і бублика в рота собі заходився запихати, натоптав бубликом повен рот, але все говорив при тому, не спинявся, все говорив:

— Рим упаде, я тобі кажу: Рим упаде.

І махав вільною рукою, і крапля, відриваючись від носа, падала йому на халамиду, і він страшенно швидко жував, і не спинявся, все говорив:

— Рим упаде, я тобі кажу: Рим упаде.

— Ти цілував римлянці ноги, — сказав Теофіл.

Тоді Йоан перестав жувати, Йоан із напівроззявленим ротом. Нечаче сонце на самому сході, почервонів він, розбагрився на виді, і, червоний, мовчав, кров'ю звідкись юною наповнившись.

— Цілував? — сказав Теофіл.

— Цілував, — сказав Йоан.

— Чи, може, не цілував? — сказав Теофіл. — Чи, може, я вигадав?

І вигукнув Йоан:

— Ох Боже ж мій, хіба може такий яскравий пан та й вигадати! Де то чувано, не може вигадувати, ні!

З патосом було сказано, із щирим патосом, а й дещо вивищеним складом, і тому всміхнувся Теофіл і мовив:

— А, може, не цілував ти їй ніг, пригадай лишень.

Замислився Йоан. І Теофіл подивився на нього і подумав, чи справді він замислився, а чи вдає, що замислився.

— Пригадай, пригадай, може, не цілував? Поясни мені це.

І Йоан видерся з задуми, і живим сльвом знову поинявся зір його, і він сказав:

— Ти кажеш, я не цілував їй ніг. Велика шкода так не зробити. Та жінка була римлянка, і їй опекли Рим на обличчі її. Тоді вона похитнулася і мало не впала, і я — —

— Як ти потрапив до неї? — спитав Теофіл.

— А, мене привели туди, — сказав Йоан і щиро засміявся.

— Для чого тебе привели туди?

— Мене привели — — Мене не туди привели були, а до великого саду привели були, і я цілісінський день працював у саду, і до копальні того дня не ходив, он що.

— Для чого ж до саду?

— Бо там гостював один високий римлянин. А з мене добрий садівник, вони усі знають. Я сад порядкував, великий сад. Я силу-силенну садів опорядив, силу-силенну — —

— Добре, — сказав Теофіл і склав руки на грудях. — Що ж ти заподівав тій жінці?

І Йоан відповів так:

— Я душу її ловив, коли падала. Я душу її вловив, не дав упасти. Я сказав їй слово Христа, ти його знаєш. І я хилився перед нею, бо велика, велика жінка у приниженні.

І тоді промовив тихо Теофіл:

— Скажи мені, хто тебе вчив милосердя?

І Йоан сказав:

— Христос.

І закашлявся. Тяжкий був кашель, і груди його були не груди, а суцільна отверта яма з лоскотами. І бігали лоскоти по ямі, туди й сюди, і корчився чоловік і звивався. І чекав Теофіл уважно, і нарешті Йоан промовив, повторюючи:

— Христос, Христос навчив милосердя.

— А був Христос?

І глянув на нього Йоан так ясно. І мовчав.

— Ти Луку читав, — сказав він потім.

— Так, я Луку читав, — промовив Теофіл наважено. — Я Луку читав і з Лукою мову мовив. Повідай же мені так, ніби я не читав. Повідай мені як новакові. Я сумнівався багато з тих пір, я хочу істину знати. Є питання велике і значуще, мій запит: чи був Христос? Повідай мені тепер як новакові, а я сумніватимусь. Повідай, Йоане.

Тоді Йоан сказав йому:

— Після Луки та двох інших моїх товаришів тепер євангелію писатиму я, останній з живих учнів Христових.

— Коли писатимеш? — спитав Теофіл.

— Вийду на волю, — заговорив Йоан, — вийду на волю. Тепер запишу об'явлення, вийду на волю, напишу євангелію, там усе буде сказано, було слово, і стало Христом, і я його бачив і слухав, і матір його бачив, знав, усе напишу, був Христос, я сам його слухав і тепер слухаю, був Христос, усе напишу в євангелії, і писатиму євангелію в Ефесі — —

— Ти таки справді хочеш до Ефесу? — сказав Теофіл і став навпроти нього.

— Поїду, поїду до Ефесу, — закричав Йоан, — вийду на волю, поїду до Ефесу, там багато поганого духу завелось в душах, відступили і сумніваються, а я їх моїм словом назад, як звихнені кістки.

— Добре, — сказав Теофіл і глянув на нього, — ти поїдеш до Ефесу, там писатимеш євангелію. Що нового ти скажеш? Таж твої три товариші все вже сказали про Христа.

І хитро всміхнувся Йоан. І мовив:

— Усе, а не все. Сказали, а не досказали. Христос слово. На всі язики слово. Я напишу про слово.

— Христос був юдей, — сказав Теофіл.

— Христос був слово, — сказав Йоан, — юдейське слово на всі язики. По-нашому Месія, по-вашому Христос.

— По-нашому? — перепитав Теофіл?

— По-вашому, по-грецькому — байдуже. Цього не сказав тобі Лука, це тобі скажу я.

Очі його налилися видивом.

— Ти сумніваєшся, питаєш: а чи був Христос? Я відповім тобі на твій запит: був Христос, і є Христос, було слово, і є слово. Відвічне слово, вічно було, вічно над звалищами Риму, вічно на всі язики.

— А що з Римом буде? — спитав Теофіл.

— Нічого не буде. Риму не буде. Буде Європа.

— Що за Європа? — засміявся Теофіл. — Європу бик на роги вхопив.

— Європа вийшла з рідних берегів і стане можновладицею світу. Христос Європа. Європа Христос.

Йоан півлежав, скоцюбившись на лежанці, аж ось підскачів і звівся на ноги.

— Усі язики, усі народи зо словом на устах, Європа.

— Поясни мені, як юдей Христос та Європою стане? — сказав Теофіл.

— Старий єврейський закон був єврейський, кострубатий. Заспокоєний був, відрубаний і нерозтесаний був старий єврейський закон. Він був єврейський, був підготова, нерозпрацьована дубова дошка. Ми жили в ньому, а ви не хотіли жити в ньому. Ми жили, ми пережили. Ми збагнули закон для всіх, придатний для всіх, ми збагнули тепер закон придатний для всіх, для всіх, для всіх, і принесемо вам, нутечитайте, а не тільки для юдеїв.

Теофіл глянув на нього.

— Ти кажеш: ми збагнули новий закон. Кого розумієш, кажучи: ми?

— Ми, — сказав Йоан і знову ліг. — Христос збагнув новий закон.

— А чи був Христос? Я ось мало не впіймав тебе. Чи поручиши мені, що Христос був?

Аж Йоан зірвався з місця і забряжчав кайданами.

— Ви спалили нам нашу трудну східню державу, — закричав він. Тоді, захлинувшись слиною, він ухопив себе за горло. Сидячи, він повторив:

— Ви спалили нашу східню державу, таку трудну після вавилонського полону, таку безвиглядну перед орлом вашої могутности.

— Безнадійно нам жити, — кричав Йоан далі, — безнадійно жити, коли кожночасно загрожували навалюю з заходу. Ви рознесли наш храм, цеглинами пішов, але в тому нам кара від Бога єдиного.

Він спинився, затаївши подих.

— І в тому благовість нам від Бога єдиного. Був Христос, був Христос.

Йоан дихав тяжко і з сичанням. Червонявина набрякла йому на білках очей. Та вже скоро по тому заговорив спокійніше:

— Був Христос. Іще раз кажу: ми збагнули, що то для вас було, коли ваші скочили до храму, по гнучких драбинах скочили, і роздерли на шмаття запону перед святая святих — і, гай-гай, не вздріли там аж нічого. Знов кажу: для вас наш старий закон пуста байка, збагнули ми. Тоді ми сказали для вас євангелію нового заповіту.

— Хто? — спитав Теофіл.
— Що хто?
— Хто сказав — нову евангелію?
— Христос сказав, Христос сказав, — замотав головою Йоан і ско-
чив з місця.

Теофіл дивився вділ. Він дивився вділ і на свої нігті. Він від-
мітив у думці: «сказали нову евангелію» або «сказали евангелію но-
вого заповіту». Чи добре так по-грецькому? Він думав про те, як би
переклав зворот по-латинському, якби довелось. Він не міг пригадати
деяких латинських слів. Потім пригадав.

— Ти слухаєш мене? — спитав Йоан стоячи.
— Так, — із зусиллям промовив Теофіл. — Прощу тебе, повтори
ще раз.

— Що повторити?
— Останню думку. Ти сказав — —
— Я повторю, — сказав Йоан, блиснувши очима. — Я повторю для
тебе останню думку. Я сказав, старий єврейський закон ви не прий-
мали, бо виключав, виключав усе неєврейське.

— Так, — сказав Теофіл.
Він дивився вділ.
— Тож Христос проголосив новий закон, для юдеїв та для не-
юдеїв.

І Йоан раптом заговорив жваво, швидко, не спиняючись. Він про-
мовив так:

— Ти скажеш: та мені й це читати важко і нудно і нецікаво. Пи-
сано, скажеш ти, не нашою мовою, не нашим вирозумінням. Так ка-
жеш ти про евангелію, бодай про ту, що склав для тебе Лука, мій
товариш. Ти бо волієш упиватися ділами війни, ділами войовників
вашого орла у віршах вашого народу пророка — —

— Ти не читав Енеїду? — урвав йому мову Теофіл.
— Ні, не читав, — сказав Йоан і спинився. — Не читав, але знаю.

І знову Теофіл думав про слова, про їхню одяжку, не про їхній глузд.
Він думав: а чи не можна б так побудувати речення, щоб уникнути
повтору займенника «ваш»: вашого орла у віршах вашого народу
пророка? А Йоан тим часом говорив далі:

— Добре, ми писатимемо для вас вашою мовою, вашим вирозу-
мінням: теж про войовників і теж про здобувців. Але войовники та
здобувці стануть понад народами й границями, бо державу нашу, яку
ви зруйнували були, ми відновимо — тільки вже відновимо не на свя-
тій горі, а відновимо в усьому світі.

Здригнувся Теофіл і прислухався уважно. А Йоан сказав йому:
— І тоді збагнете, яке слово хотіли зруйнувати ви, руйнуючи на-
шу в недолугих шатах державу. І вашою мовою читатимете його,
наше слово, і ваша мова буде ваша й не ваша, бо вами ж видозмінена
і збагачувана і виплекувана і викохувана на десятки зразків та ла-

дів, бо прекрасним і розмаїтим буде наш людський витвір: Європа.
І збагнете, що не мсту вам несемо, Рим руйнуючи, а діло любови і
оновлення і братерства і всерозуміння і життя вічного.

— Хто? — спитав тихо Теофіл.
— Що хто? — спинився Йоан.
— Хто для нас несе не мсту, а братерство і всі ці прекрасні речі?
— Ми, — сказав Йоан.

Він зблід.
— Христос несе.
— Чи був Христос? — тихо спитав Теофіл.
Йоан був увесь сизий, такий блідий.
— Був Христос. Що тобі казав Лука?
— Він казав, що Христа не було.
— Він не міг так казати.
— Він казав, що Христос був.
— Він казав правду.

Йоан був увесь сизий, такий блідий.
— Так, — промовив Теофіл. — Христа не було.
— Христос був, — сказав Йоан.

— Христа не було. Єрусалим і храм і вашу державу зруйновано
щойно, яких двадцять п'ять років тому. А Христос народився, твер-
дите ви, вже щось зо сто років тому, і жив тільки тридцять три роки,
отже помер тому шістдесят п'ять років. Тобто: не менш, як тридцять
п'ять років перед зруйнуванням храму. Ти слухаєш мене? Як міг він
за тридцять п'ять років перед зруйнуванням храму зробити те, про що
ти кажеш: із зруйнованого храму, з рознесеної дощенту держави ва-
шої сказати — евангелію єврейську для всього світу? Як міг він
те зробити, скажи мені? Коли я не вірю, я не можу повірити, допома-
гаючи собі уявним часом. Христа не було.

— Христос був, — сказав Йоан.
Теофіл пожвавішав. І в нього теж на мить заблищали очі.
— Христа не було, — сказав він. — Єсть ти, єсть маленький гурт
твоїх однакодумців. Це ви хочете вимовити нове слово. Та не стягайте
на свої писання імени Христового, бо Христа не було.

І Теофіл ступнув раз наперед і раз назад. Руки він тримав за спиною.
— Христа не було. До зруйнування храму ніхто про Христа нічого
не чув і не говорив. Я їздив нещодавно вашою землею. Я розпитував
ваших людей у Вифлеємі і в Назареті і в Кані Галилейській і в Єру-
салимі і по інших містах. Ніхто з них нічого не чув про Христа до
зруйнування храму.

І знову ступнув Теофіл раз наперед і раз назад, гоїдаючись на
закаблуках простого свого і гарного взуття. І вів далі:

— Свої — — об'явлення — — ти пишеш їх у запалі пристрасти
щойно тепер, після зруйнування храму та держави. Ти сам, сказав би
я, увесь іще палаєш арамією мовою, ти пройнятий нею наскрізь,

дарма, що говориш і пишеш грекою. І чому тебе теж ніхто не знав і не бачив до зруйнування храму? Поясни мені це?

Теофіл спинився. Він пригадав щось і спинився. Він глянув на Йоана: праведник був нерухомий. Дивившись на нього, Теофіл промовив інакшим, трохи м'якшим голосом:

— Щоправда, понад тридцять років тому, коли я був юним юнаком, і мене ще відвідував у Римі Лука, якого ти звеш своїм товаришем, він, навертаючи мене на вашу нову віру, списав для мене дві книги. І у другій з тих книг, що повістувала про діяння вашого гурту, він згадував також і про твої діяння. Твоє ім'я мені знає, я не можу того заперечити. Ти був, здається, з твоїм товаришем Петром, у — Самарії?

Він глянув на Йоана. Йоан не відповідав.

— Так, ви робили щось, — мовив далі Теофіл, — ви робили щось так само й до зруйнування вашого храму. Але ж, для чого ви — —

Знову спинився Теофіл і з досадою затис уста. Йоан стояв нерухомо. Не зводивши з нього погляду, казав Теофіл далі:

— Мені йдеться тільки про дрібницю. Не можу я залишатися спокійно, поки неясна мені бодай одна частка речі. Таж Лука оповідав і писав мені про Христа зовсім інакше. Не казав він мені, як оце ти кажеш, мовляв, із звалищ храму на звалищах Риму Христос задумав створити Європу. Лука взагалі ніяк не узалежнював Христа ані з Римом, ані з храмом вашим, та й не міг, бо коли він писав для мене, храм стояв ще цілий та неушкоджений, і Рим не йшов іще останнім походом на Юдею. Не гнівайся на мене, я не бажаю ніякою мірою ловити тебе на брехні. Я далекий від того. Якщо тобі здається, що я підходжу з низьким підступом до підвалин твоєї віри, то покинь цю думку і пробач мені гостроту деяких моїх слів. Мені йдеться тільки про дрібницю — про дрібницю, що в ній заховано зерно мого невір'я.

І він сплів до купи пальці рук, тонкі й тепер потемнілі з дороги. І мовив далі.

— Так, Лука не пов'язував Христа ні з храмом, ні з Римом. Я виніс тоді переконання, що заповіт Христа лише для слабких сього світу. Він казав, мовляв, Христове царство з іншого світу, зо світу незримого. Отже, воно ніби править за алегорію втіхи для скривджених та недужих, і на введення бідних духом у браму цього царства, казав Лука, були спрямовані зусилля ваші, учнів, помічників, послідовників Христових. Але те, що належало кесареві, твердив Лука, Христос і полишив кесареві. Не було й згадки про земну світову державу Христа. І тому воно для мене мало зміст — —

Він замовк. Його вразила одна думка, і він замислився над нею якусь хвилину. І тоді її висловив так:

— Звичайно, я не тверджу, що в писаннях Луки не було нічого від месіянства. Я читав їх один тільки раз, а це було вже тому дуже давно. Можливо, і вони теж містили у собі щось із того, що ти з не-

зрозумілих для мене причин і, на мою думку, неслухно говориш про Христа. Я не пам'ятаю вже добре тих писань.

— У всякому разі, — мовив Теофіл далі, докраю напружуючи думку, щоб знайти впевнений і твердий вислів, — у всякому разі, тоді, слухавши Луку і його читавши, я був далекий від думки надавати Христовому слову якогось інакшого значення поза значенням слова на втіху бідним та немічним. Тільки так сприймав я учення Христове, і тільки в такому глузді готовий був прихилитись до нього. Я був юний і спратлий усього нового. Вже казав я тобі: це правда, під впливом Луки та деяких його товаришів я був дуже близький до того, щоб стати в лави коли не самих діяльних християн, то принаймні тих, що їм співчують. Я бо ніколи не цурався допомагати упослідженим, насамперед же упослідженим юдеям. Не цураюся і тепер Бо, зрештою, першим обов'язком римського патриція є захищати знедолених. І я готовий був боронити їх від людей можновладних, захищати, скільки мені моя честь веліла і скільки веліла моя совість. Але — —

Він глянув на Йоана промкнено.

— Але з певного часу прочув я в казаннях послідовників Христових інакший голос. Інакший голос, відмінніший. Я почав прислухатись до нього. І я чув ніби моря шум, моря шум крізь вітру посвист. І я відхилився від вашого вчення. Щоразу ставав я дедалі більше чужим йому, дедалі більше далеким. Бо одна річ, Йоане, коли творять релігію про слабких, а зовсім інша річ, коли релігію слабких бажать нав'язати сильним.

І він замовк, і стиснув руки кулаками. І мовив далі:

— Рим, Йоане, Рим не дається відразу так легко збагнути. Ти вмить розправився з ним твоїм словом, але при тому забув еси, що єдина запорака захисту слабких — меч. Лиш тоді я можу служити Христовій науці діяльно, як озброєний буду по груди й по очі, і як не бракуватиме жаги мені ступати на незнані землі та приносити в піхвах залізний порядок. Подумай, ось із твору пророка нашого, якого ти не читав, — подумай, скільки округлого значення мають оці слова:

Римлянине, пам'ятай, що народами маєш рядити!
Ось твоє буде мистецтво: заводити звичай мирні —
Тих, що коряться, щадити, а тих, що гордіють, карати.

Мимохіть глянув при тих словах Теофіл на Йоана і побачив, що той дивиться на нього непорозуміло.

— Стривай, — мовив Теофіл, — я висловлю для тебе те саме по-грецькому.

І він повторив вірші, підшуковуючи для слів латинських приблизні грецькі відповідники. А тоді вів далі:

— Ці слова для мене короґва релігії. Ніякої інакшої для себе не бажую, і не бажую для Риму. Бо не слово, а меч забезпечить і мир, і любов, і порядок. Відбери меч у римлян, і світ завалиться з громом,

бо пожере сам себе, і ніяке слово спасіння йому не дасть. Так думаю, і в думці певен.

— І тому, — говорив далі Теофіл, намагаючися будь-що не образити Йоана різкістю свого голосу, — і тому я з двох причин не можу стати прихильником нового вашого християнства. Річ перша, я не вірю, мовляв, словом можна опанувати світ — —

— Таж світ увесь із слова виник, — скрикнув раптом Йоан, і сплеснув долонями так, що ланки кайданів зустрілись і дзенькнули. — Ти ж не читав ще моєї євангелії! Я почну її саме так: напочатку було слово — — Ти ж не читав ще моєї євангелії!

— Я не читав її ще, — холодно промовив Теофіл. — Як ти її почнеш, сказав ти?

— Споконвіку було слово, ось як я її почну! — заволав Йоан.

— Ти сказав якось інакше.

— Коли сказав інакше?

— Перед тим сказав інакше. Ти сказав: напочатку було слово — або якось так.

— Так, сказав інакше. Бо нема слова.

— На що нема слова?

— На слово «споконвіку» нема слова.

— У чому ж різниця?

— З чим різниця?

— З тим — з «напочатку»?

— Бо не було початку. Початку не було.

— Усьому був початок.

— Усьому, а не всьому! Слово, слово ніколи не мало початку. Слово було перед початком. Воно й спричинило початок, он як.

— Тож як те висловиш?

— Що висловлю?

— Те, що слово було перед початком. Адже сам кажеш, мовляв, нема слова, яке висловило б безпочаткове буття слова.

Йоан скривився й замислився на мить. Потім ще раз скривився й досадливо махнув рукою.

— Ат! Як висловлю! Візьму та й уживу грецького слова з «Сімдесятьох», чого там ще.

— Звідки грецького слова вживеш?

— Із «Сімдесятьох» уживу, з першої книги Мойсеевої, з перекладу вживу.

— Яке там слово стоїть?

— Та «напочатку» ж, «напочатку», ваше слово стоїть.

— Наше?

— Ну, грецьке. Грецьке слово стоїть.

— Що воно означає?

— Означає? Нічого не означає. Означає: напочатку, в головному,

в першоголовному. Або ще там: первісно, щонайперше, найпершою чергою, чи як там ще.

— Але може є араміське відповідне до твоєї думки слово?

— Нема і араміського. Людського справжнього слова нема.

— Як стоїть у книзі Мойсеевій, у старому вашому законі, у перетворі. Машш ти його?

Лапнув себе зненацька Йоан за стегно. Були там сувої старого закону прив'язані, і заходився вже він був полу заковувати, щоб відв'язати, щоб прочитати. Та тоді відпустив полу, і поправив собі наручники кайданів на зап'ястях. І махнув спересердя рукою.

— Шкода роботи. Відв'яжеш — потім не прив'яжеш. Я й так пам'ятаю. Нема там слова відповідного.

— Що стоїть на початку книги Мойсеевої?

— На початку стоїть «напочатку». Те саме стоїть. Те саме значення стоїть: найперше, першоголовно, у першу голову. Он що там стоїть. Але то не те. Бог створив світ, і тому був початок. Слово ж існувало перед початком, перед початком. Слово існувало споконвічно.

— Що значить споконвічно?

— Значить: завжди. Існувало перед початком, і існуватиме після кінця. Слово — початок, і кінець, і новий початок, і кінець у початку, і початок у кінці. Перша буква, остання буква, але остання буква є перша буква. Слово — перша буква і остання буква, і нема першої, і нема останньої, а є слово, і слово є все, он що. Слово є все, бо слово єсть Бог, он що. Не читав же ти ще моєї євангелії, адже не читав, хіба не так?

І Йоан знову махнув рукою розсерджено. І тоді повторив Теофіл із притиском:

— Так, я не читав її ще. Я кажу так тому, що не вірю — —

Але Йоан його вже не слухав. Вибухнувши всією істотою зненацька, кричав він і трусився, і Теофіл стояв перед ним, скрестивши руки на грудях, а Йоан кричав і трусився, і тоді Теофілові довелося підвищити голос, і ще дужче, ще дужче підвищити, і закінчити речення, і повторити його ще раз, і ще раз, і ще раз, аж Йоан спинився і вирячив очі, і мусів дослухати речення до кінця:

— Я кажу, що не вірю в невеличкий гурт людей, навіжених тим, що вони називають словом. Я не вірю, що невеличкий гурт людей, озброєних отим словом, будь воно, слово, і споконвічне, як то ти його звеш, — я не вірю, що такий гурт здолає збороти величезну решту світу, озброєну залізним мечем.

І Теофіл віддихнув. Йоан усе так же стояв без руху, витріщив очі, розтулив рота, мов на прокльон. І Теофіл промовив:

— Це перша річ. А друга річ та, що прийнявши римська кермівна верхівка Христову науку як нову віру і спосіб діяння, прийняла б, я твердо переконаний у тому, смерть. І тому, коли б навіть було це

можливо, коли ви, перейшовши від слова до діла, почали б опановувати серця й мозки народів імперії, — я перший, Йоане, я перший піднесу на вас меч. Сказаного досить. Я скінчив.

І Теофіл, важко дихаючи, обернувся до вікна. І тоді вдруте вибухнув Йоан загонистим гнівом і надлюдською люттяю, і обурення обуяло його, і відібрало в нього мову, відняло дар промовляти злитно, і Йоан трусився і тільки час до часу вигукував, вигукував без кінця одне й те ж саме речення:

— — слово переможе меч — — слово переможе меч — — слово переможе меч — — слово переможе меч — —

І він бачив їх в уяві так опукло, нових войовників слова, бачив їхні носи і вуха, і бачив, як сяють їхні очі, як блищать вони очима, і він би так гарно розповів про них, як про живих і дійсних, так цікаво розповів би про них, коли б його слухали з прихильною наставою, він розповів би, як то можна подолати держави та імперії і зло, що походить від держав та імперій, як то можна подолати зло одним лише словом і поглядом упертим і очима видючими і ще тим, щоб відмовитись від зброї і від биття по обличчю, він розповів би про це так цікаво і так виразно, але його не слухають, і він втрачає дар слова, і на нього напад нездарности, і він не може висловити нічого доладного, тому що співрозмовник не слухає його з прихильною наставою, і ще тому, що його видава біжать перед ним, і вони біжать прудкіше, ніж біжать його грецькі слова, та й його араміські слова, і він не може вбрати свої видава ані в одне доладне речення, ані в одну завершену фігуру, і тому він кричить дедалі лютіше й лютіше, і ячить, і ятриться, повторюючи все те ж саме без кінця і краю:

— — слово переможе меч — — слово переможе меч — —

І Теофіл дорешти перестає розуміти Йоана, і кінцево втрачає терпець. Йоан наче німує для нього зо своїм трудним криком. Теофіл відчуває: така людина знається на коріннях правди, але не висловити їй цієї правди, бо природою своєю людина ця недорікувата. А Йоан гнівається, він свариться і кричить, і повторюється раз-у-раз, і не може Теофіла переконати, бо повторюється, і лютує сам на себе, що говорить не до речі, що говорить грімко, а напружено і блідо, що говорить грімко, а невиразно і нездарно, і Теофіл з гіркотою думає, що ця людина могла б стати вимовним письменником грецької мови, бо має дар опуклого бачення, але повинна б трудитись у мові і вчитися в грецьких письменників, — і Теофіл раптом уриває мову Йоанові, і з найвищим роздратованням каже про це, каже йому, він каже, що Йоанова мова недорікувата, косноязычна, і темна, і погана, і деяких вигуків він не може навіть перекласти, а про глузд їхньої здотадується з трудом лише з усієї його мови, і що Йоан сам себе засудив на те, щоб бути поетом для темних скотарів. І у відповідь Теофілові кричить Йоан у нестямі:

— Нехай і скотарський поет, був би лиш поетом Господа мого, нічого більше й не треба мені!

І тоді Теофіл припиняє крик. Він стає нараз у становище замирення, і змінює голос і спосіб вислову, і просить Йоана йому пробачити.

— Пробач мені, — сказав Теофіл, — я не мав права втрачати так владу над собою. Ти старий і знеможений, я повинен би це взяти до уваги. Пробач мені, ще раз прошу тебе. Але скажи мені, скажи ще раз, повідай спокійно і розважно про задум твій — ваш — Христа. Я слухатиму тебе з увагою і не буду перебаранчати. Повідай, що за войовники і що за здобувці прийдуть на зміну нам, римським вершителям, що за зброю вони носитимуть і на яких полях виграватимуть битви. Чи хочеш ти влити дух сили в науку Христову для слабких, а чи волиш ти сильних слабкими зробити, щоб зрівняти всіх людей під одним Богом? Я все хочу вислухати, я все хочу знати. Повідай.

І він присів на ослон. І Йоан раптом став як дитина, радісний і довірливий. Він уже не трусився, не гнівався, і очі його старечі поїняли золоте сяйво. І він враз заговорив з незвичайною округлістю, бо тепер у нього думка щасливо народжувалась у словесній сорочці.

— Ти слухатимеш мене? — промовив Йоан. — Я скажу тобі. Люди не рівні. Але вони рівнозначні. Ти заговорив про рівність, ти запитав мене, чи хочемо зрівняти? Не можна зрівняти, бо люди не рівні під Богом, один високий, другий низький, а третій розкарякуватий. Не рівні люди, ніхто й не каже про рівність. Але люди рівнозначні.

Він звів руки дотори і знов їх опустив. Він не хотів загубити свою думку, її бо вже переганяла друга. І він промовив швидко:

— Люди рівнозначні, це означає, що однаково варті перед Богом хто держави буде і хто горщики поливою вкриває, бо і там і там труд і терпець і наука і штука. Ти зрозумів мене? Люди рівнозначні. Один умілий у писанні, а другий у подорожуванні, один у говоренні, а другий у рільництві. Люди рівнозначні. І от хотів би я сказати — —

Він глянув у вікно.

— — я хотів сказати — — Ти кажеш: здобувці й войовники, які, мовляв, войовники, які, мовляв, здобувці? Я тобі скажу: здобувство не має мети.

Теофіл глянув на нього.

— Здобувство не має мети! — з запалом викрикнув Йоан. — Яка мета у здобувстві? Що виграє світ, як один народ здобуде в іншого багатства і перетягне в свою сторону, пересуне їх у свою сторону, а тому народові лишить пустиню? Здобувство — омана, мана і омана. Усі багатства світу сього від початку й до кінця обчислені, грабунком не додаси, ані віднімеш. Чи варто ж держави мостити, коли однак спадок по них не повиросте! Люди рівнозначні, і що з того, коли кесар земний, така ж людина, як і раби його, що з того, коли він за-

ходитьсь налігачем нагинати та ламати та по-своєму калічити подібні, рівнозначні йому людські істоти? Що за здобуток для світу, коли один кесар нагинатиме народи на один взірець, а другий кесар приїде і вдарить його мечем, і сам перебере владу над народами, і заходитьсь нагинати їх на свій взірець, — що за здобуток для світу, коли оте нагинання сліду по собі не залишає, хібащо кілька храмів та гробниць, а вони ж постоять якусь часинку та й собі геть піском підуть!

— Ти проти насильства? — спитав Теофіл, дивившись у вікно.

І Йоан так само дивився у вікно. І він обернувся до Теофіла, і голосно сказав:

— Я проти насильства? Ні, я стою за насильство! Ми дамо змогу кожному йти стежкою здобування, але здобування власної душі.

— Так! — вигукнув він, незвичайно жвавіючи від своєї думки. — Ми дамо змогу кожній людині ступати стежкою здобування, бо ми стоїмо за насильство: за насильство над самим собою. Люди не рівні, бо один досяг уже влади над собою, а другий ще тільки посередині або й починає щойно свою стежку. Але люди рівнозначні, тож кожному дати свободу власною волею обирати шлях до самонасильства. Ось новий закон, ось нова його короґва вотненна: з усіх насильств ми дозволяємо самонасильство. Дайте кожній людині свободу, дайте якнайскоріше! Як повітря, потрібна вона їй для того, щоб коїти над собою насильство, щоб коїти його без сторонньої допомоги, щоб коїти самонасильство. Насильство людини над людиною — зло цього світу. Насильство людини над собою — благо і спасіння цього світу. Бо щоб врятувати світ, щоб не запався він у борні всіх проти всіх, щоб не запавсь у всеземному землетрусі, борімося всі за одне: за царство Боже у кожному. А це — тільки самонасильством.

І Теофіл глянув Йоанові у вічі.

— Я питаю тебе, — сказав він, — якщо весь світ наново створити беруть на себе обов'язок пророки, для чого ж тоді іншим людям, що не є пророками і не є християнами, для чого їм тоді гартувати себе, своє тіло, свою силу волі? Скажи мені це.

— Гай-гай! — скрикнув Йоан і навіть засміявся. — Гартувати тіло, силу волі! Ти кажеш: гартувати силу волі! Воля! Сила волі! Яка ж то сила волі, коли вона не втримує тебе, щоб не вдарити слабшого? А я тобі щось інакше скажу: сила волі насамперед на себе самого. Всяля для того, щоб у собі храм створити, а не в іншому. Ти сам ще порожній посуд, подбай у собі — куди ж берешся іншого нахилати?

Коли Йоан промовив, раптом сильне почуття залило Теофіла. Він затис кулаки, щоб не піддатись йому, але воно перематало. Він відчував теплоту власних повік, стільки живої крові кипіло в них. Він знав, що в цю мить може полюбити цього нещасного дідугана, полюбити на все життя, такий бо він стояв перед ним завершений, заокруглений, насуплений, найжачений, ласковитий. Тривало одну мить.

— Кажі бо далі, — мовив Теофіл.

— Так, казатиму далі, — відрік Йоан. — Що ще тобі сказати?

— Як валитимете Рим, як здобуватимете світ, де ті войовники, хто воїни? Скільки вас, Йоане, — крихта! Жалюгідна крихта.

— Але усе із слова, з одного тільки слова.

— Таж слово ваше, Йоане, не може бути словом для всіх, навіть коли ректимете його у новому заповіті. Ти забуваєш, не тільки поодинокі люди високі й низькі, — це бо ти й сам казав, — але є й народи високі і народи низькі.

— Ага, народи! — сказав Йоан і лукаво посміхнувся.

— Так, народи. Один, — ти сам так казав, — покликаний держави творити, другий горщики поливити. Коли мене посадять до християнського храму і не дадуть здобувати, я перестану бути римлянином. А для мене це — перестати існувати.

— Народи, народи! — повторив Йоан. І все посміхався. — Я хотів тобі ще й про народи сказати, тільки забув, добре, що ти нагадав. Народи, Теофіле, народи! Народ це покликання, маєш правду. Народ це покликання. Але не тим народи різняться, що один вищий, а другий нижчий. Народи бо теж перед Богом рівнозначні. І різниця тільки в тому, котрий з них, народів, перший стане на стежку самонасильства. Те саме, що з поодинокую людиною. Народ це зерно злакове: тоді набуває цінності для світу, тоді чинний та діяльний для світу, коли приносить саможертву, коли сам розчинюється у своєму чині. Ми, юдеї, першими стали на путь оту, саме тому, — але тільки тому! — маємо слухати Бога в собі і нести його іншим.

Замислився Йоан і звів на мить очі вгору.

— Ми жили замкнені в собі, — мовив далі, — ми теж мали своїх полководів і теж мали своїх кесарів, уславили вони себе ділами перемоги та здобування. Але нас били, нас узяли у полон, раз і вдруге, — добре робили, що нас били, бо щойно зрікшися храму на святій горі, стали ми народом. Народом не для себе, народом для світу, народом-словом, що розсаджує і творить, і розсаджує, і творить.

— А інші народи? — спитав Теофіл.

Його мить уже минула.

— Ти не розумієш, — сказав Йоан, і спинився, і глянув на нього. — Ти не розумієш. Нема інших народів, бо юдей уже не юдей супроти грека, і не юдей супроти картагенянина. Така бо наша Європа завтрішня: нема юдеїв, є Європа, є народи, що зливаються і перемішуються, і в кожному з них часточка юдейського слова, слова справедливості, і кожен з них рівнозначний, бо живе словом юдейським, словом справедливості. І юдеї вмирають у народах, і оживають у них для вічності, коли ті народи, своєю чергою, вмиратимуть, щоб оживати для вічності у ще наступних. Ось що таке народ, Теофіле. І ви, римляни, лиш тоді почнете жити в людстві, коли розпливетесь і розтечетесь по жилах прекрасного нашого витвору.

— То й є Європа? — промовив Теофіл замислено.

— То й є Європа. Ти питає мене, що таке Європа. То й є Європа. Перемішання народів на розсадженої землі імперії, нова людяність у Христі.

— Царство Боже на землі? — сказав Теофіл, ледь-ледь усміхнувшись.

Його мить уже минула.

— Царство Боже на землі, — сказав Йоан, осяяний новою своєю думкою. — Царство Боже на землі. А в те царство вступаючи, кожен вільний на своїй стежці. Ти питає, де наша зброя? Проповідь, Теофіле, проповідь. Проповідь свободи. Ми звільнимо людину від тягара обрядів і від фарисейської молитви. Одне лиш слово, і церква у слові, а не у храмі, і молитва у слові, а не у виставах. Свобода, всім свобода.

— А в те царство, — говорив далі Йоан, переслідуваний думкою, — а в те царство Боже входить всім вільно, кожному своєю стежкою, бо кожна людина, хоч яка висока вона вироста — і хоч як, набіло чи начорно її шкіру пофарбовано, — бо люди рівнозначні, і народи рівнозначні.

— І все ж таки кесар білий! — швидко сказав Теофіл, і думка вихопилася в нього несамохіть.

А Йоан нараз засміявся, ніби чекав тих слів, засміявся так задьористо і так по-дитячому.

— Білий, білий! — загукав він. — Ага, ага, ач, який ти! Білого тобі кесаря, що? Ще й докіля його біле, з білого мармуру січене, що? А чорного не хоч? Не хочеш чорного кесаря? Будуть, будуть іще вам чорні кесарі, чорні кесарі над Римом! Будуть темношкірі й кучеряві, будуть і юдеї-кесарі над Римом. Ач, які ви, войовники та збройники! Не хочете чорного, бо негарний? Не за зразками гелленської краси? А ми от візьмемо, усі зразки краси вам та й переколюємо!

І Йоан реготався далі, світло й щасливо, реготався, і йому дуже подобалося, як він жартує, і він просив у думці Бога дарувати йому жартівку, а й заодно просив Бога у думці дарувати йому, що гнівався перед тим так негідно, просив у Бога прощення за лють свою надлюдську, і все реготався сильнодуже, тож Теофіл і собі усміхнувся, хоч і чудно було йому чути таке з уст праведника. А Йоан трайливо далі картину розвивав-розгортав:

— Ми розсадимо геть взірець ваш краси, розсадимо вцент, бо мільйони потвор справедливо бути красунами воліють, мільйони потвор на обширі миротворення римського.

Тяжко й незграбно латинською мовою таку назву вимовивши, Йоан казав далі, і жилки на лиці йому вияскравилися від сміху:

— Так, ми, чорненькі, кучерявенькі, низькорослі, брудношкірі, клешоногі, каракатенькі й волохатенькі, ми не допустимо, не дозволимо, щоб нас уважали за потвор, за нелюдів тому тільки, що не маємо римського носа, що не римське наше обличчя, коли дивитись на

нього збоку. Взірець краси — Христос, Теофіле. Поставимо вам Христа, моліться на темне його обличчя, будьте, як він, старайтесь бути, як він.

— Теофіле, — гукнув він нараз. — Таж ви самі вже собі чорних цісарів настановлюєте! Доміціян — третій мужик на Палатині — — мужик — — мужик — —

Йоан уже не сміявся. Він так дорого купував кожен веселоць болочим лоскотом у грудях, трясінням тіла віддячувався. І Теофіл зачехав, поки він перекашляє, і тоді сказав так:

— Ти жартував, добре. Та тепер скажи мені: буде перемішання народів, сказав ти, буде нова людяність у Христі. Але що, коли Європа ваша схибить? Що, коли й вона піде шляхом розподілу на нові народи, і на нові суспільні стани в народах, піде шляхом, що принесе збагачення для одних, а злидарство для других, піде шляхом, яким ішли до цього часу всі держави, — тобто, на мою думку, єдино властивим для всякої людської спільноти шляхом, — що тоді? Скажи мені ще й це.

І Йоан глянув на нього, і запитав коротко:

— А ще що?

— А ще що? — перепитав Теофіл. — А звісно, що. Багатство одним, нужда другим, заколоти всередині, а щоб їм запобігти — війни між народами. І от, уяви собі, починає твоя Європа воюватися, сама з собою воюватися, народи Європи одні на одних у похід виправляються — що тоді?

І знову коротко відрік Йоан:

— Що тоді? Тоді ми знищимо і її, як Рим.

— Як же ви знищите її, ваш витвір? — жваво озвався Теофіл.

— Варвари будуватимуть Європу, — мовив Йоан, подумавши, — варвари за нашим задумом — —

— За вашим — за юдейським задумом?

— О ні, то не буде вже юдейський задум! Уже тепер він не юдейський, уже тепер юдейство тільки зерно у ньому, і зерно розчинене. Громадянство любови, он хто винахідник задуму. Всі тут народи в ньому, в громадянстві, від кожного є в ньому, і від римлян теж будуть, і вже є. Громадянство любови.

— А варвари?

— Варвари прийдуть свіжі. А тоді й вони прилучаться до громадянства.

— І далі що?

— А далі так, як ти казав. Коли Європа схибить, нові прийдуть варвари. І такі по-нашому вчинять. Коли Європа схибить, вона загине, як Рим.

— Таж Рим ще стоїть! — дещо голосно вигукнув Теофіл. І він знову несамохіть дав прорватися досаді. — Рим ще стоїть, і не знати, як довго ще стоиме, а ти говориш про нього як про минувшину. Це ж бо я тільки, осібно людина, коверзливий та примхуватий син

Риму, стою тут та й слухаю твоїх — ну, скажімо, пророцтв. Сам же він, Рим, адже ж не слухає тебе, а дивиться вперед, повен сил, обтяжений завданнями, наважений, упевнений.

Але таки почув Теофіл римлянин з уст Йоана пророцтво, і пророцтво вирвалося з уст, та не з уст Йоанових, а з того місця, де сходять сонце, і неслося воно не до міста Риму, а до того місця, де сонце западає, і звучало воно так:

— Упаде наваженість, упаде впевненість. Упаде все, і знищено буде все — щоб чисте поле було для вселюбови. І ота любов усеосажна — то й є зброя наша найстрашніша, що валить, що подолає імперію, та зброя, що шлях уготовує царству Христовому на землі. Начувайся, римлянине. Зважай на цю зброю. Вона бо тебе й знищить для життя вічного.

І сливе з ненавистю запитав Теофіл:

— Та чи ж любиш ти мене справді, Йоане, ти, праведнику християнський?

І сливе з розпачем вигукнув Йоан у одвіт:

— Я люблю тебе, птице висока. Я люблю тебе, орле криластий. Я люблю тебе, чи хочу я того, чи ні.

ШОСТА ІНТЕРМЕДІЯ

Я знесилився, я знемігся, я читав тебе. Але як можеш ти це читати, коли й мені аніхто не розтлумачив? Розтрощено передню тьму, а за нею ще тьма. Я дивлюся і кажу: біло. Як і гординя вколо себе. Що скажуть тобі виступи мого ества? Посмієшся та й підеш до щоденних наїдків. Ти не бачиш мене за молоком запони, а я бачу тебе, тільки сказати не вмю. Прорвись до мене, спочинь, вимовимо. Не хочеш? Прорвись до мене, кажу. Не хочеш? Біло тобі там? Нехай буде біло. Заждемо, аж нагряне. Ще не збагнено нами. Безодня тепла, але ніби ота пустопляшка. Без жодних судів прийшли на край. Безодня тепла, але без руху.

ШОСТИЙ ЦАБЕЛЬ

— З мене досить, — сказав Теофіл, і підвівсь, і ступнув наперед. — З мене досить, Йоане. Я все збагнув до кінця, чого хочеш ти, чого хоче, як твердиш, ваш Христос. Ти говорив, і я тебе слухав, я говорив, і ти мене слухав. Ми сказали один одному стільки, скільки можуть сказати двоє людей. Час іде. Тобі треба вершити твій день, мені треба вершити мій. На якусь мить наші дні перехрестились, і я пережив мій день з тобою, і відтепер стежки наші знов розходяться,

і кожний з нас іде так, як визначила йому доля його і його вдача. Стежки сплелись і розплелись. Прощай.

І він, стримуючися, щоб не виявити наочно свою відразу, вийшов з напівтемного мешкання, з його задухи, з тієї нестерпної теплої задухи, що її Йоан любов'ю називав, і він перейшов довгим покоем, що розділяв клітини, де животіли в півтем'яві в'язні, і піднявся сходами, кивнув вартовому, і дав йому дрібну грошину. І вийшовши Теофіл на повітря, вражений був силою сонячного сяйва, вражений був тим, скільки у цій розпеченій спеці прозорої, сливе холодної свіжости, і він побачив, що Люцілій сидить там, де він його полишив, сидить у вінку, що його сам собі сплів у міжчасі, і у вінку променів, що над ним самохіть сплелися, сидить, тріється на сонечку, такий собі просто радісний, гріється і мріє, милий, жирний, ячмінний юнак Люцілій.

І все було на місці, усе на місці, і нічого не було знищено. Не було так, як він полишив, усе було тут: і море, і піски, і небо, і ніяких знаків на небі не було, які віщували б знищення Риму, і римські воюки, вартові імперії були тут так само, були з плоті й крові.

— Закінчилась розмова? — спитав його Люцілій і підвівся.

— Яка розмова? — сказав Теофіл, дивившись на море.

— Розмова з праведником. Відбув день із праведником?

— Так, відбув. З мене досить.

— Що скажеш про нього?

— Старий жид, — сказав Теофіл. — Старий смердючий жид.

І вони відійшли вдвох від будинку в'язниці, і підійшли до намету зверхника над в'язнями, і зверхник вийшов і спитав Теофіла:

— Чи вже закінчилась ваша розмова, пане?

— Так, закінчилась, — сказав Теофіл, і, обернувшись до Люцілія, промовив: — Ми постоїмо хвилину тут, нехай побачимо, як ітиме він до праці.

Тоді зверхник звів угору кострубаті брови і запитав:

— Хіба, пане, ти не наказав звільнити його на цілий день?

І Теофіл відрік:

— Я роздумав. Не хочу втручатися в порядок долі. Коли він істинно праведник, він винесе уділ свій поза мою допомогою.

І римляни стали осторонь.

— Так я дам його до нічної зміни, — сказав тоді зверхник. — Не працювавши повний день, наздолужить уночі.

І глянувши на сонце та побачивши, пора вже лагодити невірників до нічної зміни, він видав наказ про те.

А Теофіл зійшов на пригорок із кущами, пригорок, де визирали з-під трави зуби голих кам'яних шарів, і Теофіл вивів за собою супровідника, і стояв як тріумфатор, що під ним долі посувається валка бранців. І раби виходили жалюгідні, один по одному або невеличкими гуртами, і вартові розважались на їхніх потилицях і на їхніх за-

дах, розважалися тупими, а то й гострими кінцями списів, також носакми черевиків і коліньми. Лиш деяких вони милували, виділяли з-поміж злиденного середовища, тих, що вислужувались, тих, що підлабузнювалися, — цих вони й годували краще. І особливо вирізнявся з-поміж них один вибитний, молодецький, він увесь вислужувався особливо, вислужувався на своїх товаришах, і коли наостанку вивели з в'язниці Йоана, цей гукнув до нього:

— Янголові Ефеської церкви напиши!

І зареготали кругом, чисто коні на водопої, і ще один вислуженець запитав:

— Йоане, а до Ефесу поїдеш?

І Йоан не глядів на нього, очі вділ, але не мав у голосі гніву, а сказав просто й тихо:

— Та, мабуть, поїду. Треба поїхати.

— Напиши янголові Ефеської церкви! — гукнув той молодецький, і знову заіржали-зареготались.

І тоді зверхник, широко сміючися, крикнув:

— Кожен бере деревину до кріплення, ніхто не йде порожняком!

І він ударяв злегка по потилиці тих із підлеглих, хто ще роздумував над його наказом, і так само заходилися робити його помічники. І дуже воно жвавило працю, і кожний невільник уже крехтав під деревиною, що крила його від світу, і ніс її як міг, і дехто падав, але тих піднімали тупими, а то й гострими кінцями списів, носакми черевиків та коліньми.

І Йоан теж підтягнув свій очкур, і взявся до деревини. Але зверхник сказав йому взяти більшу, і Йоан узявся до більшої. І в тій хвили, коли він нагинався, випала в нього табличка з записом, відв'язалася під халамидою, і він заходився її піднімати, але це відразу не далось, і він шкрябав пальцями землю, щоб ухопити її у жменю, і табличка лежала на землі пласка, прикипіла, і трудно, майже неможливо було її вхопити, від землі відірвати. І тоді зверхник із зеленою ненавистю в очах ступив до Йоана і тяжко вдарив його по нагнутій потилиці, туди, де мозок, туди, де мислі, щоб запаморочилися, щоб виздихали, і Йоан слова не промовив, йому пощастило вже вхопити табличку, — але він не мав часу прив'язати її назад під халамидою, тому він тримав її у жмені, коли валив собі деревину на плече, і тому трудно було навалити деревину на плече, і ще кайдани заважали, кайдани, що їх знімали з в'язнів тільки під землею, для праці у копальні, і тоді зверхник ще раз ударив його долонею по потилиці, і ще раз, і ще раз, і він при тому то сатанів, то реготав, примовляючи: ух, ти, старенький мій, і бив його долонею по потилиці, де мозок, де мислі, і бив його носакком черевика в зад.

І Йоан так ішов під деревиною, тримав її руками, і в одній руці затиснута була табличка з записом, і віск на ній міг розтанути від сонця, і від поту руки, але що міг він вдіяти, і він ішов під дере-

виною, колись високий, тепер сухенький, колись добре в тілі, тепер самі жили, колись красно вроджений, тепер із повіками білого каменя, і йшов він так, ніби от-от упаде, але йшов і не падав.

І він пройшов з деревиною попри Теофіла, що стояв на пригорку, пройшов, гнаний носакком зверхника, і він дивився вділ, і він затискав у жмені при деревині табличку, і він старався не дуже тиснути, щоб не розтанув на ній віск від поту руки, і він пройшов повз Теофіла, і випнуті були його вилиці, і висіла під носом прозора крапля.

День праведника хилився на захід.

І тоді Теофіл промовив на пригорку:

— Ходім, Люцілію, далі нічого вже цікавого.

І вони зійшли з пагорба, і привітали римського зверхника, здорового й здоровенного бітинця, на прощання, і він повітав їх римським вітанням, і вони пройшли повз варту, і вийшли на свою дорогу назад, і пішли дорогою, назад, до корабля.

І Теофіл ішов як тріумфатор обіч із своїм наближенням, і вони ступали широко дорогою, як ступають тріумфатори після виграної в далекій країні битви.

СЬОМА ІНТЕРМЕДІЯ

І я подолав. Зберіться в гурток навколо мене, віра ваша вас піднесе над порожнявою. Велике рожеве каміння, випорох, плавало у порожняві, ледь-ледь коливалось, а оце аж заворушилося, вітер повз нього пішов. Чи здається нам, чи справді воно так? Вітер — віра. Дивіться: було порожньо-порожньо, а ось навіяло повно. Чи з димів твоїх вививається, з мозку твого творчого? Так відповідаймо їй, життєдайній порожнечі. Подумайте лишень. Заглибтесь у каяття, щоб стояв я твердо, щоб не хитавсь, не розпадався. Мудро підімо, і краплини мозку зберуться оболочком. В оболочці глузд, глузд і розуміння. Так само від праці поту. Мудро підімо. Станьмо навколо мене, станьмо навколо нього, гей, ніякий розрух світу вас не розжене, не розпорошить. Звучатиме само, бо звучало й звучить. Нехай же у вашому глузді теж звучить, і повно вашого глузду буде, і від вашого глузду звучатиме. І не спиняйтесь, не спиняйтесь, не спиняйтесь.

ЕПІЛОГ

Римлянам подано мотузяну драбину.

Допомагаючи один одному, видерлись вони на поклад корабля, і стали коло поруччя, а корабельники заходилися витягати котву з води, і вони лагодили вітрила, корабель уже відпливав, він чекав був тільки на двох римлян.

Сонце червонішало, бо й справді сорому вдосталь уже воно наїлося.

Теофіл дивився на острів, на спустілу пристань і на ринок, на будівлі долішні і на будівлі нагірні, на кипариси, на в'юнкі стежки по схилах. Де-не-де ходили люди на острові, маленькі і червоні, Теофіл дивився на них, і тоді собі на пальці, він думав, треба зійти наниз, там вимити їх, вони бо добре почорніли за ніч, за день.

— Рим, мабуть, таки впаде, — сказав Люцілій.

— Що ти говориш, Люцілію? — сказав Теофіл.

— Ййбо, не витримає.

— Ой витримає!

— Ййбо, не витримає.

— Ой витримає!

— Германці вже дали відчути.

— То був випадок.

— Про мене, випадок.

— Ми опановуємо Схід.

— Втрачаючи Захід.

— Ми опановуємо Понт Евксинський.

— Щоб у ньому остаточно розплистись.

Корабель уже плив під усіма вітрилами.

Корабельники працювали вітрилами, і керманічі працювали стерном, пильно й поважно вдивлявся ватаг на підвищенні, вдивлявся у дальнє червоняве сонце, вдивлявся і думав, може бути знову ніч буря, є ознаки хуртовини, що несеться ще поза обрієм, несеться і може вистиснутися ззаду, в тил кораблеві, в його вітрила. І корабельники приходили і пробігали покладом, рухані покликками ватага. Корабель плив під усіма вітрилами.

— Германці мене не страхають, — сказав Теофіл.

— Це дуже добре, — сказав Люцілій.

— Я хотів би достеменно знати тільки одну річ.

— Саме?

— Чи справді був Христос?

— Звичайно, був.

— Ні, я не про Ісуса людину.

— А про кого?

— Я не про Ісуса навіженого юдея.

— А про кого?

— Я про Христа, про всеязичне слово.

— Був такий Христос.

— Ти жартуєш, Люцілію?

— Був такий Христос. Був і є.

— Де він був?

— Та як же, ми його щойно бачили.

— Ти жартуєш, Люцілію?

— Звичайно, бачили.

— Де ми його бачили?

— Та хоч би в тому старому.

— В Йоані?

— Та хоч би і в Йоані.

— В його слові?

— І в його ділі.

— Невже ти вважаєш його діло чинним?

— Христос народжується і вмирає і воскресє щохвилі.

— Для всіх?

— Либонь таки для всіх.

— І для римлян?

— Та либонь таки й для римлян.

— І той чин що — милосердя?

— Милосердя. Оте, що скорює людину самій собі.

— Але римляни скорюють інших і здобувають землю.

— Христос скорює себе і здобуває небо.

— Отже, і людей?

— І людей.

— Усіх?

— Усіх.

— І римлян?

— І римлян.

— Добре, Люцілію. Тільки не мене.

— І тебе так само, Теофіле.

— О ні! Мене ні.

— Чому це тебе ні?

— Від цієї хвилини я все забуваю.

— Не забудеш.

— Забуду, я нічого не бачив, нічого не чув.

— Не забудеш.

— Чому не забуду?

— Твоє ім'я стоїть на початку писань Луки, Теофіле.

- Так я витру своє ім'я з тих книг.
- О, не витреш!
- Чому не витру?
- Не витреш, не затреш, Теофіле. Так і перейдеш у переказ.
- Ті книги є ще в моїй римській книгозбірні.
- Ти ніколи вже не повернешся до Риму.
- Але я не хочу в переказ, я хочу голої правди!
- Переказ виправдає свою правду.
- Але я все таки напишу свою правду.
- Що ти напишеш?
- Що було, що я чув, що бачив сам.
- Не повірять.
- Чому не повірять?
- Люди прагнуть переказу.
- Отже, Христос був?
- Був Христос, Теофіле.
- І що — був новонавернений патрицій?
- Так, і був новонавернений патрицій.

Тоді Теофіл глянув на багряні хвилі, вгорі і долі, що полишилися по втечі сонця, і острів підносився обіч, острів Патмос, він поволі нурився у воду, а в надрах трудилися люди, одна велика у дождиканні людина. І Теофіл римлянин був наодинці з голою своєю правдою, він один болюче дознавав її, що падає знічена, падає боком перед правдою сотень і тисяч і мільйонів і мільярдів. Трудний стояв перед ніччю римлянин Теофіл на покладі корабля.

Корабель плыв до Мілету.

ВІДБУЛОСЯ ЗА ВІСІМ ХВИЛИН

Дві сцени з містерії

1

Середніх розмірів місто

НАЙБІЛЬШИЙ РЕДАКТОР Я починаю вісім тисяч дванадцятий день моєї редакторської праці. Я найбільший редактор у цьому найбільшому прес-будинкові. Під мною працюють одинадцять менших і ще менших і ще менших редакторів. Аж до Костича включно. Я знаю всіх на ймення, і знаю їхніх жінок. Крім Костичевої. У цю хвилину я повинен їм усім дати порядок. Тоді найбільший у цьому місті пресовий апарат, де я найбільший редактор, почне рухати вісім тисяч дванадцятий день моєї майже двадцятьдвохрічної редакторської праці. Галльо, два!

ПІД-НИМ-РЕДАКТОР Я при телефоні, пане редакторе.

НАЙБІЛЬШИЙ РЕДАКТОР Добрідень, які у вас нині рейди?

ПІД-НИМ-РЕДАКТОР Добрідень, пане редакторе, стадіон, фільмова прем'єра, міністерство торгівлі, модне ательє пані Дзюби, радіовисильня, летовище, ринг.

НАЙБІЛЬШИЙ РЕДАКТОР Ви щось забули. Як велось вчора?

ПІД-НИМ-РЕДАКТОР Дякую, пане редакторе.

НАЙБІЛЬШИЙ РЕДАКТОР Мали втіху, людей спостерігавши?

ПІД-НИМ-РЕДАКТОР Я завжди крізь людей бачу тільки їхні трухляві душі, пане редакторе.

НАЙБІЛЬШИЙ РЕДАКТОР Людей треба любити. Особливо, коли вони належать до нашої нації. Не верзійте дурниць, друже, про трухляві душі. Я вам кажу: ви щось забули. Добре, ми зараз згадаємо. Стадіон, фільмова прем'єра, міністерство. Що чути на островах?

ПІД-НИМ-РЕДАКТОР Повстанці, пане редакторе, після того, як їм підкинуто на парашутах протитанкові гаківниці, зайшли у лівий флянґ — —

НАЙБІЛЬШИЙ РЕДАКТОР Добре, це я прочитаю у звіті. Міністерство, пані Дзюба, радіовисильня. Ага.

ПІД-НИМ-РЕДАКТОР Слухаю, пане редакторе.

НАЙБІЛЬШИЙ РЕДАКТОР Друже, ви злочинець. Ви джек-різун і доктор-дапертутто.

ПІД-НИМ-РЕДАКТОР Слухаю, пане редакторе.

НАЙБІЛЬШИЙ РЕДАКТОР Ви злочинець, друже, бо завтра шосте квітня.

ПІД-НИМ-РЕДАКТОР Так, пане редакторе.

НАЙБІЛЬШИЙ РЕДАКТОР Тепер ви бачите, що ви злочинець?

ПІД-НИМ-РЕДАКТОР Здогадуюсь, пане редакторе.

НАЙБІЛЬШИЙ РЕДАКТОР Отже?

ПІД-НИМ-РЕДАКТОР Ідеться про те, щоб послати когось із офіційним інтерв'ю?

НАЙБІЛЬШИЙ РЕДАКТОР Краще з неофіційним. Буде натуральніше на шпальтах.

ПІД-НИМ-РЕДАКТОР Ваша правда, пане редакторе. Я не маю кого послати.

НАЙБІЛЬШИЙ РЕДАКТОР Бійтесь Бога, друже. Ви не маєте кого послати! Ви мусите поїхати самі. Тобто: мусів би поїхати я сам, безсумнівно. Але я таки справді не маю жадної можливості. В мене розраховано все до секунд тиждень наперед. Та в усякому разі мусите їхати ви. Це ж один з найбільших героїв нації, який поліг у боротьбі проти наїзника і кров'ю своєю — — Ось, прошу, мій день: дев'ята п'ятнадцять — дев'ята тридцять, розмова з вами. Дев'ята тридцять одна — дев'ята сорок — — Я ніяк не можу їхати, мусите ви.

ПІД-НИМ-РЕДАКТОР Я постараюся, пане редакторе.

НАЙБІЛЬШИЙ РЕДАКТОР Ганьба, друже. Я не розумію цього виразу: постараюся. Ви мусите. Мусите, отже, зможете. Адже так сказано у великого — — І щоб портрет був теж інтимний, розумієте? Вхоплений неждано в бігу приватного життя, в перекрої національної душі, так би мовити. Ви розумієте?

ПІД-НИМ-РЕДАКТОР Розумію, пане редакторе.

НАЙБІЛЬШИЙ РЕДАКТОР Отже, мусите ви їхати. Щоб було, як це в поета сказано — — Завдання інтерв'ю: герой ан приват, другий бік медалі, але такий же кришталевий, такий же непорочний, одне слово, ви розумієте. Портрет після перших двох абзаців, підпис напівжирним петитом, а під ним курсивом рядок з вислову героя, що закінчується багатокрапкою. Цей же рядок, але повністю, вставити в текст репортажу. Ще пара цитат, усе інше — ваш журналістичний хист. Почати репортаж так: був початок квітня року і так далі, багатокрапка. Абзац: ворог, перемагаючи наш шалений опір, залізом і кров'ю наступав нам на горло — — Тобто: залізним чоботом на горло, і так далі. Він приніс нам смерть і загладу, він загрожував самому існуванню нашої національної окремішності. Але наша земля завжди народжувала героїв. Вона й цього разу народила титанів, що в ці апокаліптичні часи — ну, і далі в цьому дусі, ви розумієте? Далі про героя окремо, про подвиги і героїчну смерть за рідний край. Потім репортаж різко міняє тон: я подзвонив на невеличкому затишному ганкові, що утопав у запашному — —

ПІД-НИМ-РЕДАКТОР Хіба не з вулиці вхід, пане редакторе?

НАЙБІЛЬШИЙ РЕДАКТОР Ні, там садок. Так ви зрозуміли?

ПІД-НИМ-РЕДАКТОР Абсолютно все, пане редакторе.

НАЙБІЛЬШИЙ РЕДАКТОР Я закінчую, бо закінчується мій час

розмови з вами. Зробіть же самі, і зробіть як слід. Перепросіть, що я не з'явився. Я б з'явився неодмінно, коли б дата була кругла. Буду взавтра ввечорі обов'язково на врочистостях, так і скажіть. З Богом, друже, мій час виходить. Мусите поїхати ще до полудня. О четвертій зателефонуйте. На все добре.

ПІД-НИМ-РЕДАКТОР На все добре, пане редакторе.

НАЙБІЛЬШИЙ РЕДАКТОР Дев'ята година тридцять одна хвилина. У розмові час лине дуже швидко. Але я, найбільший редактор, умію панувати над часом. Я маю часу, я чародій часу. Саме тому, що доля не судила мені володіти просторами. Але в часі я неначе у власному авті. Дев'ять — — Точніше, вісім хвилин я маю на те, щоб спробувати взатрішню свою коротку промову на врочистостях. Вісім хвилин, високоповажані пані і панове, прошу зважити, як я розподіляю верхи і низи в голосових реєстрах. Прошу також прихилити вашу увагу до павз. Я починаю, високоповажані пані і панове. Високоповажані пані і панове, сьогодні ми зібралися тут, щоб ушанувати пам'ять одного з найбільших синів нашої нації, який віддав усе, що мав найдорожчого, віддав своє молоде життя за волю і незалежність рідного краю. Я хочу поділитися з вами, високоповажані пані і панове, своїми спогадами про велику людину, яку я знав так близько і яку я в цю хвилину бачу перед собою мов живу. В той грізний рік я, дякуючи тяжким обставинам, був досить далеко від рідного краю. Я сказав: далеко. Так, фізично я був далеко. Але всіма моїми думками, всіма моїми помислами, всім серцем своїм я перебував там, з ними, з тими, що в страшних умовах підпілля — — Я перепрошую, мої пані і панове. Ні, цього в тексті нема. Я перепрошую вас у цю дану хвилину. Перепрошую вас о дев'ятій годині тридцять вісім хвилин. Мені бракує ще двох епітетів. Підшукання їх вивело б мене за межі моїх вісьмох хвилин. Тому я припиняю тепер мою промову. В цілості ви почуете її взавтра, переживши і передумавши цю виставу. Зараз я взагалі вимкнуся, вилучусь із вистави. Сьогодні ви мене вже більше не побачите. Та вам — вам варто лишитись на виставі до кінця. Кажуть, що це справді досить повчальна містерія, хоч я й не зовсім точно знаю, про що далі йтиметься. Я боюсь, отже, що на вас моя поява справляє не цілком містеріяльне враження. Справа в тому, високоповажані пані і панове, що я не дограв свої вісім хвилин так, як хотів. Містерія це щось на зразок Обераммергав або музики Баха, ну, і там Парсіфалю. А я спотикнувся об два епітети. Та все ж не журіться, мої пані і панове. Ми взавтра зустрінемося. Ми взавтра напевно зустрінемося. А, крім того, хоч я тепер і вилучаюсь, вилучаюсь і виключаюсь, я, однак, намагатимуся зробити так, щоб дух мій і сьогодні тут був ще скрізь присутній. Отож. Галльо, увага. На все добре. Увага. Говорять мої підлеглі. Ви маєте нагоду перевірити виконання моїх розпоряджень. Увага. На все добре.

ПІД-НИМ-РЕДАКТОР Галльо, три!

ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР Я при телефоні, пане редакторе.

ПІД-НИМ-РЕДАКТОР Мій друже, треба поїхати до вдови Віктора.

ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР Пане редакторе, я абсолютно не маю часу.

ПІД-НИМ-РЕДАКТОР Як я ненавиджу людей! Мій друже, в мене до полудня міністерство і стадіон, самі судять.

ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР Пане редакторе, в мене до полудня кілька крадіжок, два звалтування і навіть одне майже вбивство.

ПІД-НИМ-РЕДАКТОР Ох, я не зношу людей! Що ж робити?

ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР Я зателефоную на чотири.

ПІД-НИМ-РЕДАКТОР Ні, я цілковито не зношу людей! Добре, телефонуйте на чотири, тільки швидше. Засади, залишіть собі: герой приватно, другий ясний бік медалі, дістати відповідний портрет, вмістити під другим абзацом, підпис напівжирний петит, підпідпис курсив, цитата з багатокралкою, цитата у тексті повнотою, репортаж почати з грізного року, контраст герой приватно, затишний ганок ще перед тим, решта фантазія. Господи, як я ненавиджу людей! Повторіть.

ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР Я записав. Що після грізного року?

ПІД-НИМ-РЕДАКТОР Контраст.

ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР Добре. В порядку. Телефоную на чотири.

ПІД-НИМ-РЕДАКТОР Телефонуйте. На третю годину я повинен мати все готове.

ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР Старатимуся всіма силами. Галльо, чотири!

ДРУГИЙ ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР Я не маю часу.

ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР Треба поїхати — —

ДРУГИЙ ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР Я не маю часу.

ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР — — з репортажем — —

ДРУГИЙ ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР Я не маю часу.

ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР — — інтерв'ю — —

ДРУГИЙ ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР Я не маю часу.

ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР — — герой — —

ДРУГИЙ ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР Я не маю часу.

ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР — — шосте квітня — —

ДРУГИЙ ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР Я не маю часу.

ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР Чорт би вас ухопив!

ДРУГИЙ ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР Я не маю часу.

ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР Галльо, п'ять!

ТРЕТІЙ ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР Я тут, ой-ой-ой!

ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР Слухайте, треба поїхати з інтерв'ю до вдови Віктора.

ТРЕТІЙ ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР Пане редакторе, я не можу нікуди їздити.

ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР Що таке? Чому ви не можете їздити?

ТРЕТІЙ ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР Пане редакторе, я не переносю їзди трамваєм.

ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР Так їдьте авто.

ТРЕТІЙ ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР Пане редакторе, я не переносю їзди авто. Пане редакторе, прошу мати на увазі, ой-ой-ой, що в моєму контракті стоїть умовою не їздити ні трамваєм, ні авто, ні будь-якими іншими засобами пересування. Пане редакторе, ой-ой-ой, доводжу до вашого відома, що в мене абсолютно розладована нервова система. Я відчуваю виразний біль у малому мозку. Відчуваю перед сніданням і о шостій годині вечора. А вночі, ой-ой-ой, приблизно об одинадцятій сорок п'ять я щоразу яскраво бачу привид білої кицьки. Ця біла кицька торік у нашому подвір'ї — —

ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР Добре, досить. Галльо, шість!

ЗОВСІМ МАЛЕНЬКИЙ РЕДАКТОР Служу, пане редакторе.

ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР Галльо, треба поїхати до вдови Віктора.

ЗОВСІМ МАЛЕНЬКИЙ РЕДАКТОР Служу панові редакторів. Маю невідкладні справи, прошу пана редактора.

ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР Що ви маєте?

ЗОВСІМ МАЛЕНЬКИЙ РЕДАКТОР Звідомлення зо збору винограду, з ласки пана редактора.

ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР Це важливо. Гм. Хто може поїхати? Сьомий?

ЗОВСІМ МАЛЕНЬКИЙ РЕДАКТОР Число сім заклопотане підбиванням біржі, прошу пана редактора.

ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР Восьмий?

ЗОВСІМ МАЛЕНЬКИЙ РЕДАКТОР Прошу ласкавого пана редактора, число вісім поїхало на кінські перегони.

ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР Чорт би вхопив! Хто ж може до вдови Віктора?

ЗОВСІМ МАЛЕНЬКИЙ РЕДАКТОР Прошу ласкаво пана редактора взяти до ласкавої уваги, що поїхати може самий лише пан Костич.

ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР Пошліть Костича. Він же не впадеться! Гарзд, пошліть Костича. Засада: герой інтимно і його фотокартка. Поясніть йому гарненько. Решту я сам. Та він не впадеться, чорт би його вхопив!

ЗОВСІМ МАЛЕНЬКИЙ РЕДАКТОР Прошу пана редактора, пан Костич, смію донести, з ласки пана редактора, цілком непогано склав звіт про прибуття кольорового короля.

ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР Гарзд, пошліть Костича. Тільки на другу годину пополудні мушу мати.

ЗОВСІМ МАЛЕНЬКИЙ РЕДАКТОР Служу панові редакторів. Галльо! Прошу не відмовити поєднати мене з числом дванадцять. Дякую з серця.

КОСТИЧ Слухаю. Що, прошу? Ні. Так. Куди? Не може бути! Ні, я не те, я кажу: не може бути, щоб я, Певна річ, що я вам вірю, але я ніколи не думав. Віктор, удова Віктора, Господи! Так, я маю бльокнот. Що просите ласкаво? Ага. Так. Так. Так. Цілком інтимно,

герой як людина. Так, Я можу почати: насувалася грізна весна, як починає завжди найбільший редактор. Так, добре. Ну, звичайно. Фотокартка? Ніде ще не репродукована? Звичайно. Ні, це в мене шпак тут у клітці. Шпак, пташка. Так, у редакції. Бо жінка забороняє вдома тримати. Слухаю. На другу годину, добре. Так. Слухаю. До побачення. Хвилинку! Я не досить маю грошей, щоб переїхати трамваєм. Бо інакше мені не вистачить на їзду додому. В касира? Просто самого касира? Він знатиме? Добре, дякую. До побачення. Господи! Вдова Віктора! Вона грізна і величезна. Вона дочка нації, спартанка, матрона. А сам він, Господи! Мені аж ніяк не може повіритись. Де мое люстерко? Та й чи маю я люстерко? Господи! Я ніколи його не бачив, крім як на портретах. Він грізний і величезний. Син нації, спартанець, Леонид, Термопіли. Страшно. Страшно і солодко. Де мое люстерко? Та й чи маю я люстерко? Це було рівно вісім років тому. Вісім років без одного дня, шостого квітня. Ворожий літак вишукував останню землянку в лісі. Вишукував і знайшов. Господи! Ворожий літак знайшов останню землянку в лісі.

2

Середніх розмірів кімната

КИЦЬКА Ага! Ви? Так от. Я на вас лиха.

КОСТИЧ Пробачте.

КИЦЬКА Що вам пробачити?

КОСТИЧ Пробачте, ми знайомі — властиво, бачимось — кілька лише секунд.

КИЦЬКА Абсолютно не міняє справи. Я лиха на вас, бо знаю наперед, як ви складете ваше інтерв'ю.

КОСТИЧ Пробачте.

КИЦЬКА Що вам пробачити?

КОСТИЧ Пробачте, ви знаєте, як я складу інтерв'ю? То скажіть мені, будь-ласка. Бо я ще сам не знаю, як його складу.

КИЦЬКА Сказати?

КОСТИЧ Скажіть, будь-ласка. Я ось олівця маю.

КИЦЬКА То ловіть же. Чарівної соняшної днини задзвонив я біля скромних дверей. Назустріч вийшла струнка кароока молодця — —

КОСТИЧ Ви?

КИЦЬКА Ні, Сестра.

КОСТИЧ Вона кароока?

КИЦЬКА На жаль, кароока. Чи можу бачити високодостойну вдову нашого великого сина нації, блаженної пам'яті і так далі, сказав я — —

КОСТИЧ Прекрасно.

КИЦЬКА Чим можу служити, усміхнулась вона. І ця усмішка журна означала мужню перемогу жінки над своїм болем. Ми вступили до просторої світлиці — —

КОСТИЧ Сюди?

КИЦЬКА Ні. До сусідньої. Не перебивайте, до лиха вас! Так от: ми вступили до просторої світлиці, де все ще дихало духом великого покійника. Тут він жив і працював — знак оклику. Тут він зустрічав усміхнені ранкові промені сонця, і тут він прощався з ними, слабнучими та червонючими, увечорі — знак оклику. Так, це тут витає його — великою літерою його — невмирущий дух. Це тут тривав його сповнений працею день. І це тут народжувались, і звідси линули його надхненні рядки, його могутні кличі, які закликали націю стати ще більш національною — —

КОСТИЧ Пробачте, чи можна справді так сказати: націю — національною?

КИЦЬКА Чому не можна! Валяйте, все можна. Отож: вони линули і повнили серце народу неслабнучою вірою і непохитною, невгнутою волею — три знаки оклику.

КОСТИЧ Прекрасно. Прекрасно.

КИЦЬКА Якщо це прекрасно, то ви чупераadlo.

КОСТИЧ Кажете: чупераadlo?

КИЦЬКА Кажу: чупераadlo.

КОСТИЧ Я — — пробачте — — не зовсім — —

КИЦЬКА От якраз тому й чупераadlo, що не зовсім.

КОСТИЧ Та чому ж, пробачте, чупераadlo?

КИЦЬКА Та тому, пробачте, що це не ваше.

КОСТИЧ Ваше?

КИЦЬКА І не моє.

КОСТИЧ Чиє ж?

КИЦЬКА Породи людей. Богом проклятої породи людей із соціальною назвою: пан редактор.

КОСТИЧ Ага.

КИЦЬКА Зрозуміли?

КОСТИЧ Не зовсім.

КИЦЬКА Так поясню. Слухайте, недороблена істото. Порода людей, що проголошує себе сумлінням нації, не маючи на те жадних даних. Порода людей, що пише про демократичні ідеали, а навіть у своїй редакційній державі встановлює абсолютистичний режим. Порода людей, яка присягається іменем Христа, не маючи уявлення, що це ім'я означає. А я любила його, несамовито любила.

КОСТИЧ Пробачте — Христа?

КИЦЬКА Ні, не Христа. Тобто: Христа теж. Я тільки не знаю про нього багато. Ну, так, добре — але я й не клянусь його йменням. А вони знають ще менше, а клянуться.

КОСТИЧ Пробачте, чи міг би я хоч один приклад?

КИЦЬКА Багато тисяч прикладів. Баль національних фабрикан-

тів. Баль національних погребників. Баль їхніх дочок. Баль їхніх внукуватих племінниць.

КОСТИЧ Стільки балів? О! І що з тими балями?

КИЦЬКА Нічого. Вони можуть тривати цілий рік. І їх називають виявом християнської культури. Ось вам і про Христа. А бідний інтелектуал — —

КОСТИЧ Хто, прошу?

КИЦЬКА Інтелектуал. Той, хто думає головою, а не ногами.

КОСТИЧ І що з ним сталося?

КИЦЬКА Він не може балювати цілий рік. Він не може навіть на один тиждень поїхати собі на море, щоб там як слід подумати у гармонії з виплеском хвиль.

КОСТИЧ А чому він того не може?

КИЦЬКА Бо не має грошей.

КОСТИЧ А чому він їх не має?

КИЦЬКА Тому, що він не пише звіти про балі. Тобто, пише, але у негативному пляні. І його цькують.

КОСТИЧ А чому, вибачте, цькують?

КИЦЬКА Бо вони кажуть: хто проти балів, той проти вартостей християнської культури. От вам ще раз про Христа.

КОСТИЧ А хто так, прошу, твердить?

КИЦЬКА Порода людей, яка присягається іменем Христа, не маючи уявлення, що це ім'я означає.

КОСТИЧ Ага.

КИЦЬКА Зрозуміли?

КОСТИЧ Не зовсім.

КИЦЬКА Так я ж вам відразу сказала, що ви чуперадло.

КОСТИЧ У ваших словах може бути велика слушність. І щодо чуперадла, і щодо — — Чи можу я вас, у такому разі, розглядати як революціонерку?

КИЦЬКА Розглядайте мене, як вам тільки заманеться. О мій Господи святий! Вам неодмінно треба, щоб усе мало назву?

КОСТИЧ Так, бо — —

КИЦЬКА Звичайно, «бо»! Ви потребуєте підпису під кліше. Напівжирним шрифтом. Підпис: курсив.

КОСТИЧ Так ви вже знаєте умови інтерв'ю?

КИЦЬКА Як я можу їх не знати! Але ви мусите знати, ви. Ви мусите знати, що я його любила, шалено любила.

КОСТИЧ Ах, справді. Ви були вже сказали про любов. Кого ви, отже, з вашого дозволу, любили?

КИЦЬКА Я любила того, чию вдову ви прийшли інтерв'ювати.

КОСТИЧ Ага, ви про — —

КИЦЬКА Авжеж, я про нашого національного героя, про блаженної пам'яті. Усім своїм життям він стверджував легенду про прекрасну неповторність людини. Запашна стежка становлення. Гостроця-

хий шлях самотворення. Ні, він так, звичайно, не говорив. Це вже я від вас набралася.

КОСТИЧ Від мене?

КИЦЬКА Від вашої породи. Він говорив про це інакше. І робив теж інакше. Ах, коли я дивилася на нього, мені спирало дух. Але зовсім, зовсім не від того, що пише про нього ваша спекулянтська банда. Я знаю вас, на жаль, як облуплених. Ви тремтите за суспільство, що в ньому непохитно височать ваші редакторські крісла.

КОСТИЧ Мої крісла?

КИЦЬКА Не ваші, до лиха вас! Взагалі ваші крісла, ваші посади, ваші гонорари, ваші банкові рахунки. Ах, як смажно він вас ненавидів. Ось за те я його любила, за те.

КОСТИЧ Я прошу пробачення. Так прекрасно почалось, а тепер — — Я прошу пробачення. Мені хотілось би розібратися — —

КИЦЬКА Що — піджак скинути? Штани?

КОСТИЧ Ні, я не в тому розумінні. Розібратися — розглянути-ся. Покійний, наскільки я зрозумів вас, був проти національної спільноти демократичних редакторів. Добре. Що ж було, в такому разі, його ідеалом? Трудова монархія? Націократія? Чи, навпаки, червоний комунізм?

КИЦЬКА Ні, ви безнадійні. Таж уся справа в тому, що він не мав редакторського нахабства визначати кінцеву мету людства. Він хотів людину свободну, людину незалежну, людину, дорослу до співпраці.

КОСТИЧ До співпраці — з ким, прошу?

КИЦЬКА З Творцем всесвіту, лихо на вас!

КОСТИЧ Ага.

КИЦЬКА Зрозуміли?

КОСТИЧ Не зовсім. Я просив би деталізувати.

КИЦЬКА Деталізую. Він хотів, щоб ідеали виникали з несхожості людей. Зрозуміло? Він хотів, щоб на війну за свободу йшли добровільно, а не з інерції. Зрозуміло? Він був проти загальної мобілізації.

КОСТИЧ Вибачте, він — — Чи не належав він часом до секти?

КИЦЬКА До якої секти?

КОСТИЧ Ну — — Скажімо, до секти відмовників від військової повинності?

КИЦЬКА Ні, ви таки безнадійні. Він хотів свободи — розумієте? — свободи. Він був проти доктрин. Він хотів, щоб звільнений мозок сам визначав гідний людини суспільний лад. Невже не зрозуміло? Він хотів, щоб вільний від усякого натиску інтелект — —

КОСТИЧ Ага, це той, що не має грошей?

КИЦЬКА Атож, атож. Той, що не має грошей. Уже зрозуміло? Усі навкрути вимагали єдності нації. А він вимагав неповторної особистості. Людство буде єдине, казав він, коли нації будуть різні. Але й нація, казав він, буде тоді лише єдина, коли всі її члени будуть різні.

Різні, розумієте, тобто: несхожі, неоднакові. Перша вимога: щоб А не був подібний до Б. Щоб я, наприклад, не скидалась на такого пана редактора, як ви. Уже зрозуміло?

КОСТИЧ Так, уже майже зрозуміло. Бачте, я трохи боюся вас.

КИЦЬКА Ви — мене? А то чого?

КОСТИЧ Бо ви, мабуть, птиця.

КИЦЬКА Птиця? Я таки птиця. І ще й яка птиця. А хіба що?

КОСТИЧ Справа в тому, що ви — — Бачте, ви даремно так мене кльоєте отим паном редактором. Воно правда, в суспільстві мене дійсно так називають. Я не пан доктор, не пан магістер, і не пан директор. Так само я не пан полковник, не пан інженер, не пан меценас. Я таки пан редактор. Але я не справдешній редактор. Тобто: не повний редактор. Я тільки новинар. Я людина, підлегла повному панові редакторові. І якби ви спитали, яке моє ампліуа, то я відповів би — —

КИЦЬКА Яке ваше ампліуа?

КОСТИЧ Бець.

КИЦЬКА Бець?

КОСТИЧ Бець. Так мене називає дружина. Отже, не чуперадло, — бо це не зовсім точно, — а бець. Я типова пересічна людина. Я пересічна, і до того ж несмілива людина. Я не наважуюся попросити в повного пана редактора надвишки до заробітної платні. Саме це визначає зерно моєї акторської маски. Дружина визначила це коротким словом: бець. Я несміливий з моїм повним паном редактором. Я несміливий так само з тими, кого інтерв'юю. Я несмілива людина. Я типова пересічна людина.

КИЦЬКА Та й як же ви одружувались?

КОСТИЧ Як усі люди мого типу. Коли я зізнавався моїй теперішній дружині у коханні, я не знав, як мені скласти губи.

КИЦЬКА Справді не знали?

КОСТИЧ Ні, довго не знав. Потім надумав, склав губи і зізнався.

КИЦЬКА Стривайте. Ми ще можемо з вами порозумітися. Ви твердите, що ви пересічна людина?

КОСТИЧ Типова пересічна людина.

КИЦЬКА Це, мабуть, неправда.

КОСТИЧ Чому, вибачте, неправда?

КИЦЬКА Пересічна людина не може сказати: я пересічна людина. Подумайте самі. Божевільний теж не може сказати: я божевільний. Хіба не так? Подумайте самі. Либонь є у вас своє, власне, чого нема в інших? Подумайте. Пригадайте. Ну ж бо!

КОСТИЧ Постараюсь пригадати. Бачте, я ще ніколи не чув такої розмови, як от ваша. Мене вона дуже зацікавила. Хоч я, звичайно, повнотою безсилий вам чимсь допомогти.

КИЦЬКА Мені допомагати не треба. Допоможіть собі самому. Пригадайте щось, що є у вас своє, непозичене, і з мене буде досить. Пригадали?

КОСТИЧ Ні, ще не пригадав. Зараз постараюсь пригадати. Хіба це — — Тільки я не знаю — —

КИЦЬКА Ну, ну! Сміливіш.

КОСТИЧ Коли дружина забариться на кухні, я краду в неї сир із шафи. Я роблю це так: її немає в хаті, але я кажу вголос, мовляв, це передостанній шматочок. Тому передостанній, що я прочуваю, хоча й неясно: буде, мовляв, ще останній. Беручи з шафи останній, я знову кажу вголос: це останній. За п'ять хвилин я промовляю вголос: це останній-приостанній — і з'їдаю його. І тільки наступний я їм мовчки, бо далі вже не знаю, як сказати.

КИЦЬКА Ха-ха-ха!

КОСТИЧ Ги-ги-ги!

КИЦЬКА Знаменито.

КОСТИЧ Вам подобається?

КИЦЬКА Страшенно. Ви не знаєте, як буде після останній-приостанній?

КОСТИЧ Ні, не знаю.

КИЦЬКА Останній-приприостанній.

КОСТИЧ Дуже вам вдячний. Тепер я знатиму. Тільки, на жаль, останній-приприостанній буває дуже рідко. Майже ніколи.

КИЦЬКА А то чому?

КОСТИЧ Бо приходять дружина з кухні і свариться.

КИЦЬКА А ви тоді що?

КОСТИЧ Паленію з сорому.

КИЦЬКА Ні, ми таки з вами порозуміємось. Ви не безнадійний. Може, і друзями ще з вами будемо. Ви повинні тільки трохи розвинути. Тоді ми складемо з вами змову. Хочете, я розповім вам про свої витівки?

КОСТИЧ Слухаю з увагою.

КИЦЬКА Приходять до нас панове редакторове. Шанують і співчують. Чи все в порядку, питають. Єдине їхнє прагнення, щоб усе було в порядку. Сестра якраз була трошки хвора. Сидить тут же з обв'язаним горлом, мовить томним голосом. Отже, не все в порядку. А інше все в порядку? — питають. Інше все в порядку. Добре, кажуть, що все в порядку. І я завила.

КОСТИЧ Завили?

КИЦЬКА Завила.

КОСТИЧ Справді, завили? Яким голосом?

КИЦЬКА Не своїм голосом. Не кицькиним. Вовчим. У чому річ? — сестра перелякано. Я не хочу, щоб усе було в порядку. Хочу, щоб щось було не в порядку.

КОСТИЧ Он що! Я вже теж цього хочу. Тільки не знаю, як.

КИЦЬКА Ми з вами будемо кріпкі друзі. Або ось іще. Приходять до нас панове редакторове. Шанують і співчують. Тоді один медовеньким голоском заводить. Створився новий гурт письменників

та мистців, розвиває діяльність. Ламає штампи — медовеньким голоском повідає — будує трон новому мистецтву, видає журнал і — медовеньким голоском — за чутками, хоче вмістити статтю про нашого національного блаженної пам'яті і так далі. За чутками, статтю хотять ілюструвати портретом і, ймовірно, звернуться до пані. Так чи не будуть пані ласкаві мати на увазі — медовеньким голоском — мати на увазі, що досі ще не визначено політичної приналежності цього гурту. Хоч, може, це й неправда — медовеньким голоском, — але є чутки, що гурт створено з спеціальною метою розсаджувати нашу національну духовість і нашу християнську культуру. У гаслах групи можна вичути, мовляв, деструктивні тенденції, тож — наймедовішим голоском — чи не варт, мовляв, заждати з портретом, перечекати, затримати? І я завила.

КОСТИЧ Завили?

КИЦЬКА Завила. І як завила! Слухайте. Якщо ви тут передо мною сидите з паном редактором в душі, то краще йдіть собі геть. Бо зненавиджу. Але якщо людина ви, то не спокійтесь, не гамуйтеся, аж доки вам не пощастить.

КОСТИЧ У чому, прошу, пощастить?

КИЦЬКА Аж поки вам не пощастить із серця вирвати в сестри її дружини образ. Яка ж це була самостійна людина, і яка самосійна! Не бентежтесь, отже. Йдіть. Її зустріньте віч-на-віч. Крізь голос томний просмикніться. І просковзніть повз траур вій. І форму зруште удовичу, і в душу їй залізти руками не злякайтесь. І образ її чоловіка живим, нежурнальним, негазетним добудьте там на дні. І людям чисто покажіть. Самостійна була з нього людина, самостійна і самосійна.

КОСТИЧ Так. Дозвольте, я встану.

КИЦЬКА Дозволяю. Ви озираетесь?

КОСТИЧ То я ненароком. Я просто хотів, з вашого дозволу, випростатись.

КИЦЬКА Випростуйтесь. У цій кімнаті дозволено робити все, що завгодно. Вона моя.

КОСТИЧ Так це не його кімната?

КИЦЬКА Ні, його — сусідня. Але ви таки озираетесь?

КОСТИЧ Бо я розгубився. Я відчуваю: так непосильне моє завдання. Прекрасний був початок, а тепер усе мені переплуталось. Постараюсь. Пробачте. Я постараюсь.

КИЦЬКА Ви дивуетесь, що в мене опудало лицаря стоїть?

КОСТИЧ О ні, це не бентежить мене.

КИЦЬКА Ви не боїтеся неіснуючих героїв?

КОСТИЧ Неіснуючих — ні. Бо в мене в самого є неіснуючий шпак.

КИЦЬКА Хто, хто у вас є?

КОСТИЧ Шпак. Пташка.

КИЦЬКА Неіснуюча?

КОСТИЧ Так, бо не існує вдома.

КИЦЬКА А де існує?

КОСТИЧ У редакційній моїй кімнаті.

КИЦЬКА А то з якої речі?

КОСТИЧ Бо дружина забороняє вдома тримати.

КИЦЬКА О, ми з вами друзі, вже друзі! Моя сестра теж забороняє тримати в неї неіснуючих лицарів. Вона гадає, що її лицар існує. І тому оцю броню я забрала до себе. Ха-ха-ха!

КОСТИЧ Ги-ги-ги!

КИЦЬКА Чого це ви іржете? Я сміюся — зрозуміло. Але ви чого?

КОСТИЧ Бо сміх ваш заразливий. І я — —

КИЦЬКА І знову ви озираетесь? У мене тут сьогодні таки справді все догори ногами.

КОСТИЧ У жінки, ги-ги-ги — —

КИЦЬКА Що у жінки ги-ги-ги?

КОСТИЧ У жінки, ги-ги-ги, завжди все догори ногами.

КИЦЬКА Ах, так ви й таке вмієте?

КОСТИЧ Я вмію. Я багато вмію. Тільки завжди боюся.

КИЦЬКА О радість! Бачите: я у вас не помилилась. Ви в душі смілива і непересічна людина. Тільки ви повинні розвинути. Ось вона вже йде. Так не забудьте ж мою науку. Не занежайте вашу обіцянку. Ви обіцяли постаратись. Так регочіться: ги-ги-ги — вам до лица. Вперед! Вона вже йде. Вперед! Крізь голос томний і крізь траур вій!

Музика. Сходами ВДОВА.

НИКОДИМА Багато шуму і порожніх слів.

КИЦЬКА Бо вимовляти повно — не щастить.

НИКОДИМА Все ж ліпше помовчати — при сторонніх.

КИЦЬКА Тут справді є сторонні: пан редактор.

НИКОДИМА Чому ж мене не кликала раніш?

КИЦЬКА Давала в інтерв'ю потрібний вступ.

НИКОДИМА Блазнюєш, рибонько, усе блазнюєш.

КИЦЬКА Ще не на повний голос, удівонько-голубонько.

НИКОДИМА Гарзд. Ми потім зведемо рахунки.

КИЦЬКА Про мене, розраховуйтесь щоднини.

НИКОДИМА Не місце і не час тут для спектаклю.

КИЦЬКА От навпаки: увага всіх на сцені.

НИКОДИМА Гадаю я: з театром скінчимо.

КИЦЬКА От навпаки: все досі — лиш пролог.

НИКОДИМА Тож досить, добре. Йди і дай нам спокій.

КИЦЬКА А ти гарненько приготуйся до ролі.

НИКОДИМА Послухай, Кицю: межі мусить мати все.

КИЦЬКА Не все. Та дещо — вже ж. Атож. Гуд бай.

І крізь томність уже ледь-ледь тремтить смішинка. Але тоді:

НІКОДИМА Чим можу служити?

КОСТИЧ Я хотів би розмовляти з високодостоїнною вдовою нашого великого сина нації, блаженної пам'яті — — Пробачте. Не так. Я хотів би — —

НІКОДИМА Пан редактор хотіли б?

КОСТИЧ Пан редактор хотіли б — — Тобто: пан редактор не я — — Не я пан редактор — —

НІКОДИМА Ні?

КОСТИЧ Ні, не я. Я — — Ви так страшно дивитесь на мене — —

НІКОДИМА Як прошу?

КОСТИЧ Ні, не страшно. Але все таки якось так. Я розумію, ви гадали, я повинен бути менший на зріст — —

НІКОДИМА Як, прошу?

КОСТИЧ Звичайно, так воно й повинно бути. Хоч роллю мою може грати й актор, на зріст високий. Річ не в тому. Річ не у зрості. Важливо, щоб рукави були коротші абоощо. Коротші, ніж нормально на зап'ястя. Щоб зап'ястя визирали з рукавів абоощо. Але цього теж не можна.

НІКОДИМА Справді, не можна?

КОСТИЧ Ні, бо репортер не повинен мати прикмет.

НІКОДИМА Не повинен?

КОСТИЧ Ні. Усе нейтральне: краватка, піджак, обличчя. Новинар це нейтральне тло. Чорний оксамит — — Ні, краще: сірий. Сірий оксамит новинаря, на якому вирізьблюється контур живої новини. Он як. І тому інтимно, інтимно — —

НІКОДИМА Що — інтимно?

КОСТИЧ Ні, я не про те. Контур інтимний. Інтимний контур на тлі сірого нейтралітету. Бо не дай Боже, коли репортер має бородавку або якунебудь отаку щелепу — —

НІКОДИМА Яку? Отаку-о?

КОСТИЧ Так. Або отаку. Або ще отаку. І портрет також інтимний.

НІКОДИМА Чий портрет — новинаря?

КОСТИЧ Ні, я про нашого національного героя, про блаженної пам'яті — —

НІКОДИМА О, так. Для нас він монумент, неприступна скеля. Недосяжною бронзою височить він над національною спорудою, і обличчя його понадчасне, обличчя півбога. І тільки дух його та я, усе ще жива, хоч і живцем похована, тільки ми удвох знаємо, яким нелюдським зусиллям доводиться мені тамувати серця біль, усміхаючись, відповідати на запитання — —

КОСТИЧ От бачите. А прийшов би репортер із щелепою — і що тоді? Уся увага була б на нього, от що тоді було б. Він став би другою особистістю в інтерв'ю. А цього не можна. Репортер під час інтерв'ю не має права бути особистістю. Сіре тло нейтралітету, більш нічого. Ах, вас, мабуть, ще ніхто ніколи так не інтерв'ював?

НІКОДИМА Зізнаюсь: ні. Та те, що ви говорите, — цікаво.

КОСТИЧ А, де там цікаво! Я сам не знаю, що я говорю. То я від переляку. Від тотального переляку. Бо я страх який боязкий.

НІКОДИМА І це теж цікаво. Ніколи на житті не бачила ще боязливих.

КОСТИЧ О, так, авжеж. Вас оточували самі герої. О, на мені ви можете простежити повну протилежність. Точка за точкою — повну біологічну протилежність.

НІКОДИМА Бачу, ви цікава людина.

КОСТИЧ Мені це вже вдруге сьогодні говорять. Тільки воно не так.

НІКОДИМА Вам Кицька говорила? Не гнівайтесь на неї. Вона ще не слухняна й недоладна, але душа у неї, суттю, добра. Вона ще просто не перебродила. На все свій час. А горя мого вона ніколи не знає. Хвалити Бога. Так ви хотіли б інтимніший портрет?

КОСТИЧ Атож. І з гасел щось. Таке щонебудь, що в підписі можна б фрагментом, а у тексті повнотою.

НІКОДИМА Що ж би вам таке дати?

КОСТИЧ Таке щонебудь, з вашої ласки. Ще ніде не публіковане.

НІКОДИМА Життя героя — на овиді. У нього нема неопублікованих речей. Його серце належить усім. І зроджене у серці відразу ж тасмницею прилюдною стає. Хібащо це — —

КОСТИЧ Ах, усе таки маєте?

НІКОДИМА Я нещодавно розшукала його не знані перед тим мені записки. Тож я вам звідти щось.

КОСТИЧ Я буду вам надзвичайно вдячний. Мій найбільший редактор — —

НІКОДИМА А! Як же йому йдеться?

КОСТИЧ Дякую. Тобто: він дякує красно. Він просив переказати, що взавтра неодмінно проголошуватиме на вчистостях.

НІКОДИМА О, це приємно. Вже наперед передсмакую зразок патріотичного мистецтва промовляти.

КОСТИЧ Атож, він уміє. Хотів би я так.

НІКОДИМА Що ж, майбутнє перед вами. Скільки, пробачте, років вам?

КОСТИЧ Тридцять три, з вашої ласки.

НІКОДИМА Ще все попереду. При наполегливій праці — — Хто зна, може, якраз сьогодні я й приймаю в себе майбутню журналістичну зорю?

КОСТИЧ Ви смієтесь?

НІКОДИМА Так, я сміюсь. Але не злісно. Я доброзичливо сміюсь. Хіба ж отак — ха-ха-ха-ха — це злісно?

КОСТИЧ Ги-ги-ги-ги — — Ні, пробачте: не ги-ги-ги-ги. Я хотів інакше. У вас не злісно. Але в мене гупо.

НІКОДИМА У вас не гупо. Отже, прошу сісти й зачекати.

КОСТИЧ Я можу тут чекати?

НІКОДИМА Так, це кімната Кицьки. Вона не прийде більш.

КОСТИЧ Не прийде, справді?

НІКОДИМА Не прийде, бо сьогодні відлітає літаком.

КОСТИЧ Ах, літаком?

НІКОДИМА Так, літаком. Вона завжди так робить напередодні річниці: летить собі для різних своїх витребеньок. Але нічого, це минеться. Вона не зовсім ще перебродила. І Богові хвала, що долі вона моєї не зазнає.

КОСТИЧ Ні, не зазнає.

НІКОДИМА Не зазнає, ні. Тож прошу зачекати. Я потребую п'ять хвилин усього. Найбільше — вісім.

Відхід УДОВИ. У кріслі приміщується КОСТИЧ. Театральний жест, який означає спершу втрату влади над собою, потім варіант розпачу, а водночасно ситуацію «якось та буде».

На годинникові або просто в оркестрі вистукує якимнебудь умовним знаком одну по одній рівно вісім хвилин. І вони можуть так собі й проминути, поки КОСТИЧ децю вже застоекено сидить у кріслі.

Але може бути й інакше. Може бути так: НІКОДИМА зненацька на дверях, морським вітром колване волосся, через ліву руку перекинуто легкий плащ, правою, високо, над головою, тримається одвірка, — зірвана з місця і вже більш не поставлена назад каріятида. І музика тепер теж інакша. І взагалі від цього моменту вже зовсім не та музика.

НІКОДИМА Ти готовий?

КОСТИЧ Я? Пробачте — —

НІКОДИМА Я питаю: ти готовий?

КОСТИЧ Власне — —

НІКОДИМА Я питаю: ти готовий?

КОСТИЧ Власне, готовий.

НІКОДИМА Так танцюй зо мною.

КОСТИЧ Отак відразу й танцювати?

НІКОДИМА Так, бо літак чекає.

І тоді починається танок НІКОДИМИ. «Танцюй зо мною», щоправда, означає не тільки дослівне. Означає також: «іди зо мною». Потроху КОСТИЧ усвідомлює двозначність виразу. Тож під час, коли плащ її легкий в'ється над її неказаним волоссям, він партнерує їй у танці. Виявляється його внутрішня пластичність і зовнішній сприт.

Літак може зобразити все та ж сама оркестра. Музика при тому либонь дванадцятьгонова. Так треба, щоб було натурально. Раптова перспектива морів та островів. Літак вибере один з них: середніх розмірів відлюдний острів. Спершу літак, одначе, матиме інакше службове навантаження: налетіти на останню землянку в середніх розмірів лісі. А ще перед тим — інтермедія.

1947

112

Елізабет Котмаер та Ігор Костецький під аркою
Тіта на Римському Форумі. Літо 1962.

Фото: о. К. Височанський, ЧСВВ

МІЙ ТРЕТІЙ РИМ

З «Книги подорожей»

Якщо ви виряджаєтесь до незнаної вам країни, не знавши наперед, як ви про неї писатимете, значить ви не справжній мандрівник. Ви тоді просто слабенький додаток до подорожнього довідника.

Це аксіома. Важко сказати, куди аксіома точніше стосується: до першої подорожі чи до повторної. Проте, поза всяким сумнівом, що більше ви при наступних об'їздах твердієте у правоті написаного вперше, то більша вам честь і слава.

Претендую на честь і славу.

Перших живих римлян мого життя я бачив у німецькому полоні. Вони потрапили туди після перевороту Бадольйо і опинилися поруч зо мною в пекучій праці на шахті. Їх було кілька, вони стояли кружечком під щільно навислою стелею цегельні, де я тоді працював, такий самий невірник, як і вони. Зсиня зеленкуваті уніформи сиділи ще досить підтягнуто. Людей взяли просто з касарень або з польових вправ і мчали на північ так поспішно, що обмундування не встигло розхитатись. Вони стояли у колі, я при них, і у подовжених павзах між тими рахованими на пальцях італійськими словами, що їх я тоді знав, ми дивилися одне одному в очі, співчутливо посміхались і зосереджено похитували головами.

У сферичному проміжку між безперестання укладаною з одного боку і безперестання вивожуваною (готовою) цеглою з другого зібралась у вузол спека. Люди пріли. Їхні уніформи були з сукна.

Мій образ Риму уклавсь, однак, задовго до тієї зустрічі, отже повнотою незалежно від неї. У дитинстві ми з молодшим братом читали книжку Д'Амічіса. В одному українському перекладі вона звалась «Серце». У другому (Марії Загірньої?) — «Шкільні товариші». Ми читали її у другому перекладі. Книжка нам не подобалась.

Ми читали її довгими вечорами, і тим не менш книжка нам не подобалась. Нам подобалися «Старшини у Вільбайській школі», повість Талбота (перекладена теж Загірньою). Англійські школяри подобались нам тому, що в описі їх пригод ні разу не було сказано, мовляв, Англія найкраща країна у світі. Навпаки, про те, що такою країною є Італія, говорилося по кілька разів на кожній сторінці книжки Д'Амічіса.

Мабуть, саме тоді я вирішив, що любитиму тільки ті народи, які про мою любов не піклуються, її в мені не намагаються спонукати.

Тоді ж, — і це вже не мабуть, а точно, — мене вколола підозра супроти слова «патріотизм». Вколола і, можна сказати, проколола не без наслідків. Уперше слово з'явилося у зв'язку з вставним оповіданням про Мадзіні. Бабуся, справдешній добрий янгол нашої родини, намагалася втовкмачити нам, що воно таке. Її пояснення, здавалося б, не повинно було викликати заперечень: патріотизм — любов до батьківщини. Тим не менш воно викликало заперечення (конфлікт поколінь!). Наш з братом тодішній протиаргумент: а чого ж отой Мадзіні та не йшов визволяти Україну з царського ярма?

Попри всі бурі часу бабуся спромоглася до кінця своїх днів утримувати в родині патріархальну атмосферу. Тобто, звичайно: матріархальну. Коли доходило до крайнього, бунт проти авторитету цієї жінки ми, навіть у тодішньому нашому віці, самі в собі зовнішньо подолували. Так і у даному випадкові. Ми насупились і замовкли. Патріот, то й патріот.

Та, ясна річ, туга за компенсацією не забарилась. Підозру до Мадзіні ми поширили на весь народ. Фантазії обом нам не бракувало. Потаємно від усіх ми запопались вигадувати і один одному оповідати історії про італійців. Уява буяла на межі несусвітнього. Пригадую одну таку вигадку: італійці, нібито, за найкращу окрасу вважають довгу нечесану бороду, яку до того ж і мастять ще... розмоченим у воді цукром. Ні більш, ні менш.

Читач, сподіваюся, зрозуміє мене правильно: писати про сичені цукром борода я спочатку не збирався. Не збирався, бо прочував, що образ патріотичної Італії, здійснювавшись шляхом мого дитячого проєкту, на шляху здійснення перевершить навіть мою спроможність уявляти. Рим же, місто Рим — не селище, яке вкриває дванадцять (так, сьогодні вже дванадцять, а не сім!) туфових пагорбів кіломом піній. кипарисів, ордами кицьок без даху над головою і понад півтора мільйоновим населенням з телевізійними антенами над головою, а Рим як оте «вічне місто», видовище, яке, сказати б, скрецується з дійсністю у безконечності, — цей Рим у мене змалку жив у цілковито відмінній площині. В усякому разі, в якій завгодно площині, тільки не у тій, де люди сидять на стільчиках під своїми домами, жлуктають «кров винограду» (біблійний вираз) і люблять батьківщину.

В обох випадках я не помилився.

Під час других відвідин Риму влітку 1961 (перші мали місце у Святому Році) я побачив пам'ятник Мадзіні на Авентинському пагорбі. Коли побачив, мені вже було не до наших з братом казочок. Казка дійсності перекрочувала їх розмахом семимильного чобота.

Як чудово, подумав я тоді з усім серйозом, що він не пішов був визволяти Україну від Олександра Другого. Був би пішов — був би й наш Київ прикрасився ось таким чуперадлом доведеного до романської перфекції несмаку. Точніше: не несмаку, бо романська творча думка органічно нездатна втратити смак, а — поза-смаку. Уся мо-

жлива розгорнена дешевина споруд на честь Бісмарка або Сталіна залишається далеко позаду.

Річ ясна, патріотизм розподіляється по різних щаблях. Є щабель, на якому бажать будь-що мати власну атомову бомбу. При тому переконують себе та інших, що випробування національної бомби не такі шкідливі для кісткового мозку, як випробування чужонаціональні. І є щабель, на якому патріотична ревність спонукає продукувати тільки національно-лубочне мистецтво. Прірва між обома щаблями, скажімо так, глибоченька.

Та навіть при визнанні за аксіому істини, що втратити життя страшніше, ніж утратити добрий смак, нехай усе ж не буде дозволено легковажити й цю, менш страшну, сторону любови до батьківщини.

Так чи так, перед пам'ятником Джузеппе Мадзіні з усією відповідальністю сороквісімрічної людини (бо саме стільки було мені у липні 1961) я виправдав свій дитячий нещадний космополітизм. Ми тоді, одержавши після «Шкільних товаришів» до рук «Сина України», у цій імітації негайно розшифрували — зрештою, цілком погано зашифрованого — Робінзона і книжку відклали від себе на все життя. Тут і бабуся нас не надто умовляла. Рішення було обгрунтоване. Потуга обгрунтування перетривала десятиріччя. Коли «Сина України» взяли перевидавати у 1946 році, я відмовився читати коректу. І не каюсь.

Конфлікт з бабусяю був сповидний. Вона вміла нас конфронтувати з ним, вміла й розв'язувати його. Навчений здоровецькою волинською дівкою, мій брат визирнув був у двері, де чесний трудівник прасував одяг, і нерішуче пропищав: «Зид.» Нерішучість умент перетворились на рішучий рев, коли мій брат притьмом дістав від бабусі звуковитого шльопанця. Бабуся рідко вдавалася до таких засобів урезонювання. Тут ішлося просто про конечну профілактику.

З розважної мови, яка послідувала по тому, стало ясно, що євреї та поляки, єдині «інакші», що їх ми знали не з оповідей, а з живого оточення (росіян, за єдиним винятком власного батька, ми тоді ще не знали), нестеменисінько такі самі люди, як і ми.

Наука була проста, як хліб. Любити власний народ означало любити його поза фразою. Це можливо лише тоді, коли виключити фразу й з оцінки інших народів. Спосіб, яким бабуся агітувала за італійського політика, видався суперечним супроти її способу захищати єврейського ремісника. З ходом життя я зрозумів, що суперечності нема.

Суперечність лежить між реалією видатного італійця та реальністю його монументального опудала. (Прошу взяти до уваги, що я весь час маю на увазі тільки, мовити б, громадську неможливість цього нагромування знамен, чоловічих профілів, що за умовою мали символізувати героїчний вираз, і голозадих жінок, що за загальною угодою мали алегоризувати свободу Італії. Я не говорю про ми-

стецьку вартість пам'ятника, бо, як з'ясується з подальшого викладу, на мої судження у ділянці скульптури покладатись було б ризиковано.)

Коли мені під час того другого перебування у Римі з якоїнебудь причини бувало прикро на душі, я ходив розважитись під пам'ятник Мадзіні. Я ходив туди не лобити італійський патріотизм. І взагалі всякий інший патріотизм.

(Примітка 1963. Виклад розвивається далі, здається, досить послідовно. Тим не менш мені хочеться його тут перетяти. Я появлю бодай натяком причину третьої подорожі до Риму.)

Не так давно мені трапилося прочитати в одній еміграційній газеті, що Христос велів віддавати перевагу рідному краєві супроти всіх інших країн. На ілюстрацію газета наводила євангельський текст про недозволеність відбирати хліб у дітей — «відбирати хліб дітям», за перекладом у цій газеті — і кидати його псам. Прикличмо, отже, рештки нашої здатности мислити по порядку і розгляньмо у тезі. Виходить одне з двох: або Ісус мав на мислі власну батьківщину, тобто Галилею, і тоді псами мали б бути не тільки, скажімо, самаритяни, а й ерусалимці, — абож він такою приказкою звертався до кожної національності зокрема. Але з останнього неухильно витікало б, що Христос був зацікавлений у нескінченному розбраті між племенами та народами.

Тільки достоту знавши, що українська еміграція і логіка рідко живуть у дружбі, можна зрозуміти, чому тут охоче виставляють постуляти, не турбуючись про їх додумування. І чому тут виникають такі блюзнірчі гасла, як «Бог і Україна» або «Христос воскрес — воскресне Україна». Чи подумав, справді, хтось із авторів таких гасел бодай на одну мить, що — ануж ми якраз перебуваємо у ситуації, подібній до тієї, за якої пророк Єремія вимагав від народу безапеляційно підкоритись волі Божій і піти у полон? І що воскресіння України, яке відбудеться або не відбудеться, це справа земна, а воскресіння Христа це справа його божественної суті, і що між двома несумісними вимірами воскресіння нема і не може бути ніякого кавзального зв'язку? І що спекулювати в таких випадках іменем Божим це майже те саме, що йти на війну, тобто на найбільш богопротивне діло, з спряжкою на череві, на якій вибито «З нами Бог»?

До Риму поїхати утретє конче варт. Але не варт узалежнювати шлях до нього від української проблеми. Навпаки: слід узалежнювати проблему від шляху.)

Я, отже, знав, що Рим це не Італія. Я приїздив до Риму з власним образом і того, і того. Образ щоразу стверджувався.

Бо якщо ви гадаєте, мовляв, столиця країни тільки висловлює країну, без того, щоб її одночасно заперечувати, то, значить, ви не знаєте, що таке справжня столиця.

Якщо ви, зокрема, припускаєте, мовляв, Рим править за осередок і згусток італіанізму, то ви помиляєтесь десятикратно. Ви помиляє-

етесь у цьому випадкові вкупі з тими майже двома мільйонами італійців, які мешкають у Римі і думають так само, і з рештою мільйонів італійців, які в Римі не мешкають, але думають теж так само.

Тоді ви й не зрозумієте, чому мене вели туди всі мої дороги, вели раз, удруге й утретє.

Що таке Рим?

У дитинстві мені було пояснено, як уже знає читач, що і євреї, і поляки, і всі інші «інакші» — такі самі люди, як і ми. У Римі є всі можливості з серця подякувати Богові, якщо людина цю науку не забула.

Рим будували євреї і поляки. У проміжку між тими й тими його будували африканці, сирійці, візантійські греки і всілякого роду германці.

У двадцятому сторіччі його будують азійці, північні та південні американці, австралійці і, знову таки, африканці. (Про українських будівничих Риму буде сказано наприкінці, у додатках).

Рим найменше будували італійці.

Щоб зрозуміти, що таке Рим, треба зрозуміти насамперед, що таке італійці.

*

Мої перші римляни, оті у копальняних виробнях Вестфалії, були неаполітанцями.

З неаполітанцями я їхав і тоді, коли їхав до Риму вдруге, влітку 1961.

У купе було багато не так їх самих, як галасу від них. Вони їхали у відпустку з праці у Німеччині. Вони галасували круглу добу. Коли одні, натомившись, засинали, галасувати заходжувались на зміну інші.

Дорога нам лежала через Швейцарію. У прикордонній з Австрією смузі відбувалась черга бомбових атентатів. На мене був напад боюгзтва, і я остерігся їхати проз Інсбрук та Бреннер.

І у Шафгавзені з мене й моїх неаполітанців були вже товариші на життя й на смерть.

На смерть — достотно. Я вийшов був з купе і у вагоні-ресторані отаборився на цілий переліт. Там панував прохолодний спокій. Повільно впиваючися щирою густотою нерозведеного помаранчового соку, можна було собі думати про всяке таке. Я не мав жодної підозри про те, що діялося під тодішню хвилю в моєму купе. З незахмареними думками вийшов я у Міляні на перон. І тоді мені назустріч кинулась юрба. Чоловіки й жінки з місця заходились відривати від мене мої руки й плечі.

Годі було зрозуміти спершу, про що йдеться. Це були мої співподорожні, ясно, але... І тільки коли я помітив, що у двох з них (одна — зовсім маленька опецкувата дівчинка) очі оточені по всій лінії вій сльозами і що сльози, не витримуючи власного тягара, розлітаються у сторони, бризкають на одяг і на цемент долівки, я зба-

гнув, у чому річ. Золоті ці людоньки вирішили, що я вивалився подорозі з поїзду. Вони влаштували затяжну й бучну трагедію з хорами.

Я бачив їх, як вони у Штутгарті прощалися з земляками, що не їхали у відпустку. І ті, і ті плакали так само ревно і нещиро. Розлука їм передстояла аж на два тижні.

Щодо цієї італійської легкослізності і взагалі легкопристрасності можна б розвинути тему про формальні структури вияву почуття. Всесвітньо відомо, що, спостерігаючи десь у забігайлівці гурт горластих людей, які, здається, ось-ось вчепляться один в одного, ви можете бути спокійні: мова людей мирна, і за зміст її править обговорення найсвіжішого футбольного матчу. В усякому разі, за всі мої три подорожі Італією я ані разу не бачив рукопашу. А у поміркованій Німеччині я бачив їх густенько, і виникають вони між молоддю з без порівняння тихішого старту.

Ось Карузо доходить до свого преславного зойку в «Паяцах» чи деінде. Ось і Джильї, який співає навіть більше, як у нас висловлюються, нутром. Але й крізь хрипіння давнього запису ви точно прочуваєте, що за ту борозну, за межами якої співає Шаляпін, з усієї потуги свого повноводного серця проковтуючи закінчення слів і навіть цілі ноти, вони, майстри середземноморського співу, не перестрибнуть ні за яких обставин. І не здетонують, не потраплять у безвізть чвертьтону. Раціональні засоби театралізації голосових сув'язей? Високоякісна точна механіка ярмаркової вистави? Може бути. Але чи справді воно нещиро?

Нещиро буває тільки тоді, коли карузівський зойк запопадаються наслідувати неіталійці. Тож, приміром, Юссі Бйорлінг, співак не абиякого формату, швед родом, виконуючи Канію або Каварадоссі, ніколи такого собі не дозволяв. Він бо знав, що тим зіпсував би собі всю справу.

Мої товариші купе були недбало вимиті, неохайно вбрані, рухливі без упину і, самозрозуміло, чорняві до грані уявленого. Жінки, що були у тому товаристві, поводились без будь-якого бентеження. Вони у розмові спиралися чоловікам на плечі, билися з ними жартома, сварилися з ними всерйоз і спали на їхніх грудях і животах, — як, зрештою, й ті навпаки: на жіночих грудях і животах. Між ними не було ні одного подружжя, і все було надзвичайно просто.

Якщо при тому сварка переходила в ненависть, то ненависть тягнулася приблизно стільки ж, скільки й моя байдужість до цих людей: дві або три секунди. У найвільніших зальотах і залицяннях не було й мікрона отієї бездонної і непорушної сексуальності, яка править за маску сьогоднішнього світу. Я не знаю, якими були б ці люди у танці, але в тому, що я сприймав у такій близькості, кожен найкострубатіший рух, кожен найнезграбніший оберт мав під собою охоронну рису вивершеної граційності. Такий закон цієї природи.

Загалом беручи, я не мандрую по світах снобом. Якщо з прибуттям до ще не обходженого міста мені раптом спадає на думку, що й

тут започатковуване вже безліч разів треба починати наново, тобто треба спершу піти просто, не завертаючи, впевнено, потім загубитись і допіру аж по тому навчитись відчувати у розташуванні міста систему, — якщо, отже, мене на мить охоплює нехить, то я залюбки і відразу ж поступаюсь нею перед свідомістю того, мовляв, тут ідеється в мене тільки про познаних постаріння.

Так само у першій зустрічі з живими звуками малознаної мови: мобілізація себе на те, щоб розмовляти нею тим швидше, чим менше її знаєш, — і супровідна доза кількох грамів розпачу. Так само з черговою старовинною будівлею, шматком замку, визубом монастиря, що виникає в полі зору з посуванням маршруту наперед: скільки їх, мовляв, було вже на сітчатці очей і скільки їх ще там, світоньку, буде! І так само з новими людьми, що є аж ніяк не новими: довідуєшся, що в кожного за і перед плечима та самісінька історія, яка мала значення для людей, знайомих тобі і десять, і двадцять, і так далі років тому. І знаєш при тому, що коли теперішні молоді стануть старими, то для їхніх дітей ці речі зазеленіють наново. Але, як сказано, байдужість, що набрякає на кінчику таких от роздумів, тримається там у мене лише кілька секунд. Потім вона обривається.

Символічно сказавши: байдужість моя триває стільки, скільки, як запевняють фізики, триває присутність антиматеріальної частки у приступній нашим дослідям речовині. Я, в усякому разі, це відчуваю саме фізично. Тут, звичайно, не поправка на старість, яка будь-що прагне молодитись, а поправка, можливо, на форму старости, яка неспроможна позбутись уваги до того, що росте поруч з нею і, свідомо чи несвідомо, підвладне спільній місії. Інакше висловлюючись, людина (якщо вона людина) ні з яким віком не втрачає одного з своїх найсвітліших дарів: дару усупільненого почуття, дару колективної взаємності.

Як може, в такому разі, бути тобі нецікаво, що за життя прожила людина перед тим як зустрітись з тобою, — незалежно від того, як скоро ти забудеш її ім'я після розлуки з нею, — і що за життя плянує вона надалі?

Плачу я, щоправда, з дещо відмінних побудів. При розставанні рідко, з радощів ще рідше, від співчуття трошечки частіше, проте не набагато. Від жаху — ніколи. Плачу я сливе завжди, коли лунає вступ до виходу матадора у другій дії «Кармен», і безумовно завжди при початку арії Рудольфа з першої дії «Богеми». Можна сказати, що я плачу не безпосередньо, а асоціативно.

Та оскільки і форма безпосередніх сліз річ поза власне-біологією, то є всі підстави прийняти їх за чинно діючий засіб порушення заковик між «свое» та «несвое». Як сказано, у тому була передумова любити народи і людство.

Зрештою, любити можна і без передумов. Або, точніше: не усвідомлюючи передумови. Так воно, здається, робиться здебільшого. От тоді й подорожують без снобізму.

Мої сусіди сновигали безугаву, сновигали з купе, до купе, по купе і одне по одному. Серед них був один приблизно мого віку, але ще присадкуватіший і багато кругліший. Вони час до часу нападали на нього гуртом і лоскотали. Було страшенно смішно дивитись, як сміється від лоскотів товстенька літня людина. Прикордонникам вони пояснили незрівнянним унісоном, що приналежна мені чамайданкувата річ на поліції — друкарська машинка.

Глузд подорожей у тому, щоб відсвіжувати свою любов до людини. Сюди невід'ємно входить любов до речей, що їх людина створює, і до краєвидів, серед яких вона живе.

Подорож це продовження книжкової репродукції за допомогою мистецтва доторку.

(Додаток 1963. До теми сліз. У неділю 14. липня поліційна команда з Палермо на Сіцилії, піднята на ноги анонімовим телефонним дзвінком, наблизилась до безлюдного авта типу «Джульєтта», що стояло на узбережжі. Викликаний спеціально фахівець вибуховин ствердив, що видна крізь розчинені дверцята сталева пляшка не являє небезпеки. Але пекельна машина була захована у багажниці. Коли відчинено покришку, вона вибухнула і вбила загалом вісім карабінєрі. «Годинами, — повідомляв один кореспондент, — їздили з Палермо та околиць на прощу до місця жакливної події поліцаї і плакали, мов діти.»

Колективна відповідальність, як відомо, заперечується. Звичайно ж, ті охоронці порядку, які на місці злочину заприсяглися помститись на сіцилійській мафії за вбивство своїх товаришів, не відповідають за те, що вчинили інші їхні товариші. Йдеться про справу з запідозреною в атентатах групою південних тірольців. Їх стурбовано настільки звірячим способом, що двоє померли, а решта вийшла з арешту з важкими покаліченнями. Опис тортур поминаю, бо він вийшов би поза межі навіть так званої естетики потворного, а слідую за даностями далі.

Сенатор від південнотірольської партії Люїс Занд повідомив був міністра внутрішніх справ Маріо Шельбу, за урядування якого відбулось поліційне переступство. Відповідь міністра: «Б'ють у кожній поліції світу.»

Справедливість відсвяткувала свій високий тріумф у четвер 29. серпня цього, 1963, року. Вирок був: за вісьмома з десятиох карабінєрі провини не встановлено взагалі, а решту двох, капітана Ротелліні та унтерофіцера д'Андреа, яких хоч і визнано винними у побитті, підведено під невдовзі перед тим проголошену амністію у справах злочинів «невеликої ваги».

Чи такі самі люди ті, що плакали над убитими товаришами, і ті, що катували своїх іншомовних співгромадян? Хоч як мені не хочеться, а проте я не можу спекатися думки, що маємо тут усе таки справу з психологічною єдністю архетипу. Скажімо так: архетипу італійської поліційної людини. Якщо б хтось узявся серйозно довести, мовляв, ця гуртова психологія, цей спосіб реагувати і виливати почуття зумовлені

причинами соціального порядку, однаковим відношенням, про мене, до знарядь і засобів виробництва, — я пристав би на те з тим більшою душевною полегшею. Бо мені страх як не хочеться миритися з думкою, що явище походить з істотних властивостей італійської душі.

Що ж з усього можна виснувати? Не хочу оцінювати почуття керівників держави, які мотив ненависти до частини населення вживають як внутрішньополітичний чинник — і при тому, samozрозуміло, враховують мотив одвітної ненависти. Не хочу оцінювати, бо мені завжди буває страшно промикатись у психіку людей, які зводять своє життя на чомусь такому. Але не хочу поминати тему любови до італійців. І тему Італії та Риму. І тому личать два слова про римське право.

Воно, як відомо, виключає сваволу серця. Покоїться воно, як відомо, на різноманітних блискучих штуках силогічної техніки. Важко, однак, визначити, де чайться більша небезпека. Немає спору, присуди серця далеко не завжди бували Соломоновими чи Гарун-аль-Рашидовими. Та так само далеко не завжди почуттєві аргументи ніким не контрольованих тиранів витримували конкуренцію блиску, коли йшлося про те, щоб, виходивши з досконалої казуїстики, всадити найкричущішу кривду на цоколь святости. Ось так, як у вироків трієнтського суду в серпні 1963.

А й між результатами тієї і тієї юстиції важко провести межу. Переможний клич усієї італійської преси, — адже самий факт, що італійські поліцаї стали перед судом, трактовано у ній як національну ганьбу, — о, цей клич маніфестував аж ніяк не рацію римського права! Це було найчистіше почуття.

І тому ще таке. По виході з німецької шахти мені довелося проробити над собою велику роботу. Передо мною стояло завдання повернути свою, у шахті порушену й загрожену, любов до Німеччини. З дитинства я любив її за казки братів Грімм. З юнацтва за, скажімо, Новаліса, Гофмана, Кляйста і Едшміда. У шахті було надзвичайно важко жити пам'яттю про ці ймення. Її, пам'ять про Німеччину, топтав червоний німецького таборового дозорця.

Під час другої подорожі до Риму двоє поїздових кондукторів з-за моєї німецької мови спробували виявити до мене зневагу. По тому, як я їм сказав, що я поляк, вони заходилися виявляти до мене пошану. Моя любов до Італії не захиталась. Мені було просто сильно смішно. А що я над усе у світі люблю театральні ефекти, то й їхав я відтоді вже всю дорогу на такий польський паспорт.

Тепер же, у вересні 1963, після того, що сталось у володіннях трієнтської Теміди, я мушу знов терміново братись до роботи над собою. Фльоренція, колиска Ренесансу — ах, як би не забути! Як би не забути ще іншого численного, що засвоювалося за різних часів з такою незабутньою радістю! І оскільки нещасні і заслуговують на співчуття ті люди, які бажають любити відразу всі нації, то ось, будь-ласка, тут і тема для сліз.

Хоч, як на мене і як згадано, сльози у даному випадкові не обов'язкові.)

Але, зрештою, мистецтво — кожне! — тільки тоді й мистецтво, коли воно мистецтво доторку. Завдання його у тому, щоб спинити увагу на речі, виділити її з злежалого ряду інших речей або з оточення давно вже до неї приліплених речей, намацати її, річ, подати її на таці.

Любов, звичайно, може виявлятися і в тому, що двоє сидять одне проти одного і одне одному дивляться в очі. Але така любов абсолютна і, мабуть, неземна. Щоб відчутти те, що перед тобою поза його вселюдським і обов'язковим, треба вміти побачити, яким робом у нього по заглибинах носа перебігає струмочок поту.

Отож, нема ради, про цукровані борода.

Я ні в якому разі не тверджу, що відкрив в італійцях щось, чого в них до мене ніхто не помічав. Про італійців протягом сторіч написано неозоро. Якщо те, що я про них сказати хочу, і не має місця в котромусь одному творі в цілості, то, я певен того, воно міститься різними частинами в різних звітах.

Тим не менш, я хочу його тут зібрати у цілість.

Цілість така: життя італійців це життя у перманентній боротьбі з комфортом. Прошу не дивуватись, і тут немає друкарської помилки. Я маю на увазі саме те, що італієць зтяжно ворогує з комфортом.

Це не означає, що італійці не схильні до зручного побуту, до вигоди у позі, до розслаблення м'язів, труджених навіть протягом п'ятьох хвилин. Ні, вони якраз надзвичайно схильні до такого: до сидіння зіпершись і ще більше до сидіння напівлежачки. Але з єдиною умовою, саме — щоб те, на що вони спираються, і те, на чому вони лежать, було по можливості найменш до того пристосоване.

Перед тим, як таке ствердити, я багато разів перевіряв свої спостереження і багато разів їх передумував. Ні за що у світі не бажав я прилюдно висловити помилкове свідчення. Але воно безпомилкове.

При монастирі оо. Василіян на Авентині працював якийсь час воротарем досить молодий чоловік. Він мав черевце. У руках він був повільний тоді, коли від нього жадали прудкості, жвавий там, де від нього жвавости не чекали, і звали його Пандольфо Леонардо.

Ми з ним були добрими знайомими у тому розумінні, що коли я приходив до монастиря (саме тоді, за другого приїзду, я розпочав був у Римі працю над літературною редакцією нового перекладу Біблії), то він, замість піти покликати потрібного мені отця, брався розмовляти на всякі можливі теми. Розмова була настільки цікава, що захоплювався нею не тільки він, але, поступово, і я. Поступово ми обидва забували про мету мого приходу. Ось під час тих розмов і зауважив я одну різну річ.

Ми розмовляли у коридорі. Там можна було курити. Але вже у сусідньому коридорі, який вів до келій, курити було не можна. І от одного разу, коли під час нашої розмови хтось невидимий покли-

кав звідти Пандольфо, той, перед тим як податися туди, поклав свою цигарету на підвіконня. Але як поклав!

Одне з широкого ряду вікон у коридорі «для курців» було відчинене навстіжень в облитий гарячизною сад з грушами. Підвіконня являло собою добряче обтесану і масивно навислу над садом брилу. Поперек її йшли два або три жолобки. Я не певен тепер, чи не проходили ці жолобки по лініях зіставлення країв, т. т. не певен, чи була брила суцільна, чи не складалась вона з частин. Але факт, що жолобки були півкруглі і що вони — ще важливіше — були ледве вловні.

І Пандольфо вклав свою тліючу цигарету саме у такий жолобок. Діаметр його саме суміщувався з діаметром цигарети. Вона вляглася точно, як припасована, всією своєю довжиною, при чому її вогненний кінчик виставав у повітря.

Пандольфо повернувся секунда в секунду на хвилину, коли лінія тління найщільніше наблизилась до краю підвіконної цямрини, проте за край не зайшла. Він узяв цигарету обережненько двома пальцями, великим і середнім (отже, не вказівним!), і, розмовляючи, курих далі.

З часом я зауважив, що мій Пандольфо робив так щоразу, коли ситуація повторювалась — коли його у розпалі розмови кликав із сусіднього коридору хтось невидимий. Він втрапляв цигаретою у жолобок несхибно. І повертався до цигарети так само несхибно якраз тоді, коли вона догоряла до краю каменя. Одного разу, коли його не було, я перевірів край жолобків з найможливішою увагою. Не було на них ані слідів обпалювання, ані залишків попелу. Робота була екзактна.

Що правило б у такому випадкові за комфорт? За комфорт правило б, якби Пандольфо, знаючи наперед, як часто може бути він кликаний під час курення із сусіднього коридору, заготував собі таку широку й зручну попільницю, з містками й щедрими дільничками по її берегах, куди цигарету можна б класти навмання, але з певністю, не шукавши оманних каналів, які ведуть у небезпечне незнане. Бо що було б, справді, якби його попіл та й сипався на овальні груді, які, своєю чергою, з громом сипались на ґрунт попід вікном? Що-правда, відносно жолобка він, скажімо так, насобачився. Його праця можна б кожного разу було ставити у приклад годинникареві, який має справу з найажурнішим циферблатом. Але все таки, все таки!

Італійці проти комфорту. Принципово З надр душі.

Вони сплять серед білого дня. Вони сплять не там, де спати зручно, а там, де для кожного іншого спати було б фізично неможливо.

Вони сплять у садках і парках не на гостинно для цієї мети у землю вкопаних лавках, а на бозна з чого зроблених краєчках кромок навколо квітників або просто травників.

Вони сплять на радіаторах авт, огорнуті незримим, але вичутним німбом бензинових випарів, присмажувані благодаттю роз'яреного сонячного проміння. Голова приходиться точно на найгостріше ребро

кабіни. Одна нога впирається у фару, друга в ніщо. Людина спить сном блаженних.

А поруч, у двох кроках — тінь, холодок, затишок, уся змога розлягтись і розпросторитись.

Одного навіть недосвідченого погляду досить, щоб переконатись, які переваги мала б тут людина, що в неї прагнення до зручності здійснюються шляхом простого, безумовного рефлексу. Але італієць погорджує перевагами і зневажає безумовні рефлекси.

Коли ви розмовитеся з незнайомим італійцем, він уже на третій хвилині розмови подбає про те, щоб сісти. Навколо буде стільки або стільки придатних до того предметів. Італієць вибере якунебудь кам'яну тумбочку, на верхку якої змістилася б хібащо ступня нормальної дорослої людини, і то скупенько змістилася б. Він усядеться на неї весь, ще й ноги під себе підібає. І так розмовлятиме з вами. А ви стоятимете. Бо вам незручно буде появити перед ним ваш практичний розум у науці вигідного сидання. Як не як ви тут гість.

На пошті службовець при віконечку створює для себе і для клієнтів таку ситуацію. Поперше, нема самого віконечка. Подруте, він молода людина.

Службовий простір від відвідувачів ділить увігнута споруда, шинквас, виведений за лініями премудруватого лекала. Віконечко це просто площинка шинквасу перед кожним службовцем. Службовці сидять щільно поруч. Проблема кордонів між ними не існує. Папери одного раз-у-раз потрапляють на територію іншого. Вони обмінюються поглядами щодо подаваних їм листів, обговорюють квалітет поштових марок і властивості почерку, яким виведено адресу.

А те, що службовець молодий, означає трикrotnу повільність супроти службовця, який був би тричі від нього старший і сидів би на його місці. Коли ви простягаєте йому листа, він не бере його, а дивиться на вас і співає. Так триває, поки підходить наступний клієнт і пробує простягнути своє послання. Тоді службовець дивиться на нього, теж не бере і теж співає. Поступово збирається гурт. Усі сповнені бажання дати своїм поштовим турботам по змозі найпряміший напрям. Службовець дивиться на гурт, по черзі на кожного. Він співає.

Це, звичайно, не остаточне бельканто. Тут щось середнє між речитативом та мугиканням. Але це все таки спів. Солоспів у супроводі хору з затуленими ротами.

З затуленими, бо гніватись було б усе-одно безглуздо. Якщо ж ви службовцеві підморгне, мовляв, ви розумієте, він підморгне вам у відповідь, і між вами виникне дружба. Воно не означає, що наступного разу він вас обслугує швидше. Але воно означає, що наступного разу він вас упізнає і поведе з вами розмову. Якщо ви й далі наполягатимете на тому, що ви поляк, симпатія вам забезпечена на все життя. При тому неодмінно виявиться, що хтось із його колег за прилавком уміє сказати «дзень добри». Щоправда, коли ви розмовлятимете з ним далі, той утече, бо більше він не вміє.

Службовець починає полагоджувати справи щойно тоді, коли переконається, що полагодити їх у відведений для того термін неможливо. Але саме тоді він полагодить їх вчасно і найточніше. Що більше перед ним накопичиться охочих до кореспонденції людей, кожного з яких він розглядає як жадану додаткову перешкоду, то міцніше забезпечена гармонія для його душевного стану. Тоді не тільки він сам, але й усе в ньому співає, і тоді він діє безпомилково.

Усміхнутись, мовляв, ви розумієте, повинні ви й на острові Іскія. (Місцева вимова «Ішкія», і навіть просто «Ішка».) Там ви повинні всміхнутись до шофера так званого «мікротаксі», всміхнутись у той момент, коли він вирушає з своїми пасажирами від порту в гори.

Що таке «мікротаксі»? Ніщо інше, як звичайний мотоцикл з причепленим до нього возиком. Над возиком зведено халабуду. По її боках та на дашку почеплено безліч стрічок, султанів, пір'я, прапорців і срібних шоколадних папірців. На возику ледве-ледве зміщуються двоє туристів. Їм тісно. Вони сидять майже один в одному. А найнезручніше, звичайно ж, самому водієві. Він сидить на сідалі мотоцикла, джигітуючи на ньому з підібганими ногами.

Туристи, — особливо, коли вони німці, — ставляться до своєї подорожі серйозно. Шофер до туристів ставиться теж серйозно і серйозно бере з них гроші. Але якщо ви, будиши свідком від'їзду, всміхнетесь до нього, йому буде приємно, що ви його зрозуміли. Він усміхається одвітно і підморгує. Стрічки майорять.

По узбережній юнак у фартушку, що був свого часу білий, рухає котушку з тросом. Він дає їй початковий рух носакон і дивиться, куди вона попрямує. Коли вона прямує не туди, куди треба, він задоволений. Раз-у-раз спиняючись, перемовляючись з іншими, озиряючись на картагенські кораблі, заготовані у порті для кінознімачів, він повагом підходить до котушки і пхає її знов. І знов дивиться. І котушка знов котиться не туди, куди треба.

В Олімпійському театрі, що його збудовано у Віченці в XVI столітті за проектом Паллядіо, розташовані півколом сидіння так само, як і бюра на пошті, не мають розмежувальних окреслень. Глядачі сидять на своїх місцях приблизно.

Але справа не тільки в тому. Справа ще й у тому, що архітект з геніяльною прозорливістю передбачив, чого найбільше потребуватимуть відвідувачі майбутніх урочистих вистав. Сидіння, які являють собою амфітеатрально побудовані ступінки, зроблені так, що той, хто сидить перед вами, сидить на ваших ногах. Щоб він сидів не так, а по-людському, тобто просто на дереві виступка, вам, звісно, треба було б забрати з-під нього ноги. Але як ви це зробите, коли між ним та бортом вашої ступінки ноги не можна поставити навіть поперек?

Ноги глядачів не затікали б лише у тому випадкові, якби всі вони, скільки їх зміщує зала, тримали ноги у повітрі, над головами тих, що сидять попереду.

Італієць, одначе, шанує театр і поводить у ньому пристойно.

Муляє? Тим цікавіше. Тим зосередженіше стежить він за ходом клясичної п'єси, що її грають перед ним на рельєфному кону.

Якби його посадили у м'який фотель і відміряли перед його ногами два метри вільного простору, він би нудьгував.

У багатьох містах під час богослужень, у тих моментах, коли інші католики стають навколішки, італійці роблять інакше. Вони беруть стільці, що стоять тут таки у довільній кількості, приводять їх у стан нетривкої рівноваги (т. т. з чотирьох ніжок опираючи тільки дві) і ставлять на площину сидіння під кутом одне коліно.

Раціональніше воно тільки на перший погляд. Насправді тут куди більше ризику, ніж тоді, коли просто схиляються на чесну підлогу. Бо може посковзнутись і стілець, і сам той, хто на нього так газардово спирається. Потрібно щонайбільше пристосувань з потенційною вибуховістю, щоб італієць міг як слід зібрати думки у молитві.

При бічній стіні церкви, у дерев'яному дімку сидить видний до половини чернець і читає довгу книгу. В засягу однієї з його рук грубший кінець хворостини, другий кінець якої, тонший, звисає у просторінь нави. При бажанні ви, проходивши повз нього, можете припасти на коліно, і він охрестить вас хворостою по плечах тим робом, яким, за допомогою меча, колись посвячували у лицарі. Тичка м'яка, пружна, дотик її лагідний. Дотик відпускає певну кількість певного роду гріхів.

Я вірю у такі речі. Точніше: вони мені не перешкоджають вірити у чинність каяття, якщо при тому про каяття думають з усією увагою. Адже за межевих ситуацій моляться і не в таких позах, і молитва тим не менш буває щира і дійсна.

Що я при тому подивляю, так це самого ченця. Він відбуває з вами операцію, не відриваючи очей від книги. Він читає її суцільно, не зважаючи на безперервне човгання ніг і різнонапрямний рух відвідувачів. Немає ради, так йому зручніше, ніж у королівстві келійного безруху.

Театральною термінологією таке називається: прилюдна самота.

У театральної школі ми робили схожі вправи. Один у думці рахував, а другий задавав йому запитання. В інтересах запитаного було відповідати не зразу, а, запам'ятавши запитання, спершу проробити чергову дію з рахунком. Бо відповідь автоматично кликала нове запитання. Щоб не заплутатись, волею-неволею вдавались до найпилішої координації власних мисленних здібностей. Так розвивано сценічну уважність.

Але ті вправи мали характер утилітарний. В Італії воно у собі носить глумливі моменти.

За кульмінаційний пункт італійського ставлення до життя править вуличний рух.

Він, поза сумнівом, має систему, але зрозуміти її годі. Під кінець тижня він набирає звучання радісного пекла.

Авта й моторолери, велосипеди і запряжені кіньми (так!) кабріолети виїздять і вилітають з найнеймовірніших місць і напрямів. Вони з'являються просто і навкосо, фронтально і навпаки, з-за дерев і з-за кіосків. Вони виникають одне з-за одного і мало не одне з одного, вони обганяють одне одне і мало не перескакують одне через одне. Вони мчать одне всупереч одному, одне перпендикулярно до одного, одне крізь одне.

Я переконаний, що нераз бачив, як італійські авта випурхували з горішніх поверхів будинків і ще в повітрі одне одне перетинали. Бо, зрештою, чому ні?

Гарчання, тріщання, постріли моторів, зойк і скрегіт зубовний виповнюють під кінець тижня вулиці, брук, тротуари, береги римської річки. (Не кажіть на неї «Тібр», бо вас не зрозуміють. Кажіть: «Тевере».) Висока містерія італійського вуличного руху.

Якби ним спробував керувати поліцай з мюнхенського Штахусу, він уже на першій хвилині спричинив би аварію. Тут рух керується сам собою, внутрішньою солідарністю та взаємною допасованістю всіх складових часточок. Навіть коли вулицею стугонить авто, ведене автентичним персонажем із «солодкого життя», ведене врозріз із взагалі будь-якими уявленнями про межу між порядком та хаосом, у тому числі й з італійськими уявленнями, — навіть і тоді катастрофа не стається. На самому урвищі раптові своєї зигзаги такий, як у нас кажуть, «лихач» усе-одно оминає стик, як в останню дольку секунди радарним почуттям оминає кажан усяк простягнутий у темряві дріт.

І, зрештою, існує можливість перевірити, чи воно дійсно так. Але для того вам конче треба подолати ваш навіжений жах перед цим столпотворінням бодай на мить. Увібравши голову в плечі, повинні ви пересікти вулицю, не зважаючи ні на що, навперейми всім можливим коліщатим засобом пересування.

От тоді ви й переживете чудо. З усіх боків навколо вас іздибляться й спиняться води Червоного моря, і ви перейдете наміченою лінією цілий та неушкоджений. Тріумфальні погляди водіїв сяятимуть на вас. Вони святкуватимуть своє досконале вміння на краю прірви знайти вихід із сповидної ролі вбивці пішохода. Вони махатимуть на привітання руками і кричатимуть до вас приязні слова.

Вулканічні краєвиди свідчать про той виклик, що його сперво-віку було кинуте мешканцям Апенінського півострова. Мешканці зрозуміли виклик. Вони прийняли його залюбки і погодилися небезпечну базу удобрювати зустрічним пляном небезпек.

Так утворилось італійське життя на природних і штучних вулканах. Геологія стала соціологією. Соціологія породила націю.

Італієць майже така сама «людина повітря», як і наш Менахем Мендель. Але, як і цей останній, італієць є собою і у Штуттгарті, і у Чикаго. Відсутність ґрунту не спричинює безґрунтяства.

На краєчку кручі, там, де з наступним кроком уже починається

цілковита ніщота, буде італієць міцне, виразне, гостре переживаннями і гостре формами буття. Халупи, у дрантиві дахи яких заткано телевізійні антени, здається, ось-ось заваляться від самої ваги тих тендітних антен. Але вони не завалюються. І так у всьому. В житті духовому, в економіці, у політиці

Спробуйте, справді, створити такі форми для подолання словесного матеріалу, як сонет і терцина, форми, що потребують нечуваного напруження розумових здібностей, — і спробуйте їх так суверенно здійснювати.

Спробуйте вигадати такої несусвітньої величини паперові гроші, оті славетні десятитисячелірові плахти, що ними б, властиво, столи застеляти, — і спробуйте їх так невимушено носити в нагрудних або бічних кешенях.

Спробуйте у самому осередкові так званої відтулини наліво, в якій християни яснішають, а комуністи обіцяють їм парламентарну підтримку, винайти ще додаткову труднощ у вигляді фантазмагоричної китайської течії, — і спробуйте отак упевнено балаясувати в усьому шабаші винятково ускладнених умов політичної гри. (Цей абзац — додаток 1963.)

Найподивугідніше те, що, як сказано, в Італії все встигається. Не «не зважаючи на», а саме «завдяки» постійному утворюванню перешкодних обставин. Хто має весь час справу з пересилуванням опору, — байдуже, дійсного чи уявного, — той знає ціну добре зробленій речі і знає ціну добре зробленому життю.

Італієць ані на мить не буває бездіяльний. «Дольче фар ніенте» — вигадка бедекерів для заможних подорожуючих.

Італійський робітник — один з найкращих у світі. Італійська робітничка кляса — одна з найсолідарніших.

На Заході мені густо доводилося чути таку думку. Мовляв: для «росіян», т. т. для всіх нас укупі, скільки нас там є національностей, форми життя, що їх ми маємо, цілковито відповідають нашій ментальності.

Сількись! Я знаю напевне одне: ми справді маємо життєву школу. Випещений повосенними господарськими чудесами суб'єкт, живцем перенесений у наші обставини, вже на першому тижні нового буття застогнав би від відсутности нафтових печей і клозетного паперу.

І ще одне я знаю напевно. Якщо хтось на Заході личить нам у товариші побуту, то це якраз італієць. І темпераментом, і повною вимовою звуку «р», і вмінням жити серед найхимерніших невідгод. Для нього ота «апертура а сіністра» — нічого страшного. Навпаки. (Цей абзац — теж додаток 1963.)

Італієць уникає вигідних речей, бо любить обхідний шлях. Парадоксальним робом, замість створити базу добробуту безпосередньо у себе вдома, він вибирається до чужих країв і шукає можливостей там.

Але, знайшовши, він усе несе до гнізда. Він нічого не розтрачує. Він їде у відпустку, навантажений незграбними валізами. Якби

не знати точно, що ці валізи зроблено на Заході, можна б подумати, що він їх позичив у музеї громадянської війни у Сибіру чи на Україні.

Валізи неоковирні, але в них те, що дійсно потрібне для життя. Вони стоять поперек проходу і заважають ходити. Але італійський відпустник розташовується на них, немов у раю.

Утретє я їхав до Риму разом із своєю дружиною Елізабет Котмаєр. Співподорожними римлянами були знов неаполітанці.

*

Так тоді Неаполем нехай і почнеться мій короткий додаток до ілюстрованого довідника з бюро подорожей. Бо якщо ви не відкладете довідника і не напишете до нього додатку, то тоді ви неправильний мандрівник. Тоді ви самі додаток.

У Неаполі був довгий час один із осередків заперечення Італії. Він звався: Королівство обох Сіцилій. (Друга Сіцилія — сам острів Сіцилія.) Заперечення Італії значить — ствердження Риму.

У Національному музеї конче варт побачити вивезену з помпейських руїн мозаїку з битвою Олександра проти Дарія. Всесвітня імперія почалася тут. Мозаїка у тонах теплої цинобри й жовтини.

Крім того треба спинитися біля великих статуй варварів і подивитися на них у профіль. Профіль повториться потім у погруддях пізніх римських імператорів, виставлених у галерії здовж заль із картинами у фльорентинських Уффіціях. І повториться в обличчях трьох волхвів на мозаїці поклоніння у Равенні (церква С. Аполлінаре Нуово). «Три царі» в русі, вони поземі. Вони порушують вертикальний ритм усіх інших фігур довгої смуги. Інші фігури стоять обличчям до глядача, а ці у профіль. Профілі наші, динарські. На головах червоні ковпаки. Революція, наслідком якої Рим став інтернаціональний.

Не проходите байдуже повз вуличні сцени у Неаполі. Зграя хлопчаків раптом ділиться на дві партії і заходжується навкулачки. Замітач похилого віку, але юної вдачі береться до них з мітлою, і хлопчиська розсипаються. Розсипавшись, проте побачивши, що ми стоїмо й дивимось, вони, кожен із свого місця, колективно показують на старого і собі на лоба. Ми дожидаємось, аж поки вони в унісон запитують нас, чи ми американці. І тоді йдемо далі, до моря.

У бічні завулки не заходьте. Станьте там, де вони починаються, коли хочте, і подивіться. Далі не йдіть. Те, що про них написано (т. т., що з розвішаної там угорі білизни капає на голови), — правда.

У самих Помпеях вражає те, наскільки природні катастрофи милосердніші, ніж руйнування, вчинювані рукою людською.

У Помпеях залишилося стільки всього в цілості, що по ньому можна у деталях прочитати цілу історію побуту. У Варшаві після останньої війни автентичної старовини не залишилося. Те, що сьогодні народ, трудолюбний аж до розпачу, імітаційно відбудував, стало

можливо лише завдяки збереженим рисункам італійського мистця Каналетто.

Помпеї та Геркуланум зруйнував не Везувій взагалі, а конкретний кратер однієї з його командних висот. Вона зветься Сомма, і найвища її точка — 1 132 метри.

Кратер не заспокоївся й досі. В його котловині здійснюється молодий конус (утягтий) з попелу. При кожному вибухові образ його переживає зміни.

Від Неаполю веде морська дорога до згаданої Іскії. Над Іскією уночі місяць. Його розкладене повторення у воді вершечком якого трикутника силкується надогнати вершечок світла, що відбивається від нашого зворотного пароплавчика. Точки світла близькі одна до одної, проте вони не торкаються. Проміжок між ними, темна, м'яка порожнеча, мабуть, і є те, що носить назву романтичної іронії. Теоретично, принаймні, це можна збагнути.

Інша морська дорога провадить через Сорренто (місцева назва: «Сурренто») до Капрі. У горішній частині цього острова, яка має ім'я Анакапрі, довгорічно живе видатна людина, перший український перекладач повного канону Біблії, о. Іван Хоменко.

О. Іван — рудий велетень, подолянин, земляк, гостинний панотець запорозького кшталту. Капрі він називає Хортицею. Вино на його столі — з виноградників, що в'ються тут же, по схилах.

Та не пийте багато вина в Італії. Якщо ви конче бажаєте сп'яніння, то до щедрих послуг стоять вам там незлічені інші можливості.

Колиска Ренесансу. У мене у щоденнику записано (зберігаю пунктуацію): «Фльоренція. неділя 9. вересня. на великій нашій подорожі. звіт слідує.» Ніякого звіту по тому не слідує. Має послідувати тут.

Про Фльоренцію писати, ясна річ, найважче. Вихід хібащо у тому, щоб, бродивши містом, поставити себе поза законами, які діють у володіннях екскурсоводів. Ви тоді автоматично підляжете законам джунглів, але зате дістанете змогу побачити те, що хочете ви, а не що хоче хтось за вас.

Хто так не робить, той думає, що Давид, який стоїть на площі Синьйорії, — оригінал. Тим часом, первотворний Давид у галерії Академії, там само, де стоять і декілька незакінчених бранців. Ще одна копія Давида, бронзова, височить на горі, на майданчику, який носить ім'я Мікель-Анджельо.

Ще коли я вперше побачив тривимірну Давидову подобу (в лєнінградському Ермітажі), у мене виникла підозра, що він коротконогий. Фотографіям статуї я, звичайно, не довіряв, бо там міг бути так званий ракурс. Подоба, однак, була, як сказано, об'ємна, і можливість хибного уявлення тим самим зменшувалась.

У Фльоренції щедрий вибір перевірити гіпотезу. Моя теорія, мовляв, на репродукції твір завжди точніший, ніж в оригіналі, розповсюджується тільки на малярство. Для скульптури вона нечинна.

Коротконогість Давида найкраще знати саме на першотворі в Академії. (Інший Давид, бронза Донателло — не коротконогий.)

Проте, стоїть Давид у перспективі галерії вигідніше, ніж стоїть Венера Мілоська у перспективі однієї з люврських палат. Його свідомо протипропорційність грає-виграє куди переконливіше, ніж система обсягів Венери, яку хтось потім довільно взяв за норму й зразок жіночої фігури. В усякому разі, модерні жінки протестують проти неї. Модерні чоловіки проти Давида — ні.

Зіставлявши в одному й тому самому приміщенні закінченого Давида і незакінчених бранців, можна дістати уявлення про поведінку майстра під час праці. Він тесав справа наліво, діагоналею вниз, майже не примірюючи, але завжди влучаючи. Рухи споріднені з тими, що їх робить жіноча рука, оперуючи квачем. Вони такі ж безкомпромисові.

На Давиді видно, що виходило, коли майстер доводив сницарювання до кінця і потім свій твір полірував. На бранцях видно, що виходило, коли він не мав часу впоратися з задумом. Виходило нове бачення. Виходив імпресіонізм. Принаймні, так зрозумів був це Роден.

Як уже натякнуто перед тим, мої судження про скульптуру слід брати з застереженням. У мене відчуття цього роду мистецтва недорозвинуте, і я, наприклад, був захопився групою Баччо Бандініеллі, яка стоїть перед Паляццо Веккіо і зображує Геркулеса та Какуса.

— І не соромно? — сказала тоді моя дружина.

Я подумав і погодився: соромно. Соромно, однак, було тому, що я не знав точно, чому має бути соромно. (Дружину, своєю чергою, я присоромив за іншої нагоди. У Римі, у Сикстині туристи брали в руки дзеркальця і роздивлялися в них знизу на частини пляфону. Так зручніше, бо не треба задирати голови. І Єлизабет Котмаєр теж заходилася так робити. І було воно справді ганьба, коли взяти до уваги, що сам майстер, розмальовувавши стелю, не полінувався пролежати на риштуваннях із закинутою назад головою чотири роки ще й вісім місяців.)

Рисунки, розкладені для розгляду з будиночку Буонаротті, теж не оригінали. Вони — дуже чітко виготовлені копії. Оригінали в Уффіціях.

Древній kwasолеподібний пояснювач, який водить по кімнатах будиночка, буде вам показувати і оповідати про все так пластично, що ви зрозумієте його, навіть і одного слова по-італійському не вмівши.

Старенький напрочуд гідний у поведінці. Вашу приватну подяку він візьме з такою елегантною самозрозумілістю, що ви не відчуете жодного збентеження. Ані ви, ані він не вважатимете цю подяку за «чайові».

Ви добре зробите, коли з горішнього згаданого майданчика над містом підете до Бельведеру пішки. Путь веде великим півколом, де у вас подорозі буде все: виноградники, очерети, кукурудзяні схили, купол собору, видний нанизу і, одночасно, сливе нарівні з вами.

Перед самим Бельведером починається покручена й вузька вулиця. Воназовсім така ж, як і у Помпеях, тільки що без вдавлених слідів від коліс. Помпеянци не знали шин. Їхні колеса твердо скородили брук.

На Бельведері легені виповнюють раптовим простором. Під Бельведером сади Боболі.

Мавши менше років, у сади можна перескочити просто через залізну ґратовану браму. А ось так доводиться йти в обхід, крутою вуличкою нанизу, повз дім, де мешкав Галілей, ген аж до Паляццо Пітті. Тоді, крізь портал палацу, ви потрапляєте у сади. Там можна знайти і затишок, і гомін, і статуї, і стиль, і декаданс, і звичайні дерева — усе на вподобу.

Неділями музеї та палаці безкоштовні. Лише встигайте розподілити час. І не йдіть, не йдіть за екскурсводами.

Соборний купол височить над будовою, риб якої носить популярну назву готично-тосканського. Термін потребує пояснення.

Так збудовано всі старі церкви Фльоренції. Готичний — бо був обов'язок моди. (Собор, наприклад, почато будовою 1296.) А «тосканський» означає ось що.

Воно означає ніщо інше, як тільки те, що італійці, підлягавши моді, підлягали водночас безуважному почуттю внутрішнього протесту. Саме тоді, коли на півночі готика сягала вивершення у «палаючих» підсумках своєї досконалости, в Італії бунт проти неї був уже сливе відкритий. Її ховали від ока людського, як ховають під одежею позначки випадково вхопленої сверблячки. Її обліплювали ззовні, чим тільки могли, щоб оманом декорації усунути в поля зору нестерпні для південної людини кути й вигини готичної конструкції.

Фльорентинський собор пороблено знизу до верху мармуром настільки потужно й, сказати б, пристрасно, що крізь враження зовнішньої приземности та доведеної майже до крику строкатости годі й збагнути, як його насправді побудовано. Воно тим більш подивугідно, що строкатого ефекту досягнуто абсолютним мінімумом барв. Їх, кольорів, точніше відтінків — достотно три: білуватий, зеленкавий і малиновий з ухилом у фіялковий.

Дзвіниця, розпочата будовою, як твердять, Джотто, поставлена при соборі, проте не щільно до нього, мабуть висока й струнка, подібно до всіх дзвіниць світу. Вона, мабуть, теж злітає вгору, до небес. Із-за способу її облямування цьому, однак, ніхто не повірить. Дзвіниця прямокутна, на вигляд чи не квадратована.

Року 1461 на собор остаточно ліг купол Брунеллескі, людини з важким характером. Долго тосканської готики було припечатано. Повторений у ще більшому вимірі купол Мікель-Анджельо, людини з ще більш важким характером, увінчав будівлю, вже й конструйовану спеціально під той купол: собор св. Петра у Римі.

Ті, хто вимірювали постать врубелівського Демона, свідчать, що анатомічно вона бездоганна. Безпосередньому глядачеві цього не

видно. Від глядача дійсність фігури затулено неймовірними подовженнями та несподіваними скороченнями фарбного покриття. Є мистці, що до нестями кохаються в таких вправах.

Численні германізми своєї історії італійці подолували спершу зсередини, психологічно, потім на поверхні, визвольними війнами. А з германською архітектурою вони сподіяли навпаки: спершу заляпали, карикатуризували її фасад, а щойно тоді вправили на свій лад кістки самого будовного скелету.

Не дивина, що слово «готика» виникло саме в Італії. Мовою Ренесансу воно, як це загально відомо, означало «варварство».

(Приблизно тоді ж само поконувано й візантійщину в малярстві. У традиційно компоновані постаті Джотто вмальовував обличчя, техніка виконання яких виставала з техніки всього іншого. Такий спосіб зображення дістав назву «старовинної доброї манери». Треба було цілеспрямованих зусиль цілих поколінь, щоб «старовинний» новий засіб розповсюдився на всю фігуру, на красвид, на інтер'єр, тобто — щоб манера стала справді доброю.)

До речі, тема варварства, Фльоренція по-італійському зветься Фіренце. З цього приводу слід влаштувати невеличкий скандал.

«Л» у назві випало на тих самих правах місцевої діалектальної вимови (виросло пізніше у канон літературної мови), на яких, на ґрунті говірки (потім теж зведеної у сан мови), утворились форми ймень Київ чи Львів. Тим часом, усі немісцеві вимови, виголошуючи ім'я міста, зберігають за собою право на первісне латинське повнозвуччя елемента «фльор». І право це таке ж священне, як і право чужинців вимовляти «Києв» і «Львов».

Чувши таке, патріоти, одначе, бліднуть, починають тремтись і поступово переходять на судороги.

Цей душевний стан призводить, поперше, до засліплення. Обурене підспіддя хронічної неповноцінності втрачає з оvidу факт, що «Києв» і «Львов» достеменно такі самі не російські утворення, як і «Саратов» (а вже не казати про «Ярославль» і «Томск»). Усі вони старослов'янські.

Подруге, наші національні герої страждають ще й на елементарну непослідовність. Оповідуючи українською мовою, де вони бували в Італії, вони не кажуть: «був у Наполі». Кажуть: «був у Неаполі». І не кажуть «Січілія», а кажуть «Сіцилія» (ба й «Сицилія»!). І не кажуть «Дженова», а кажуть «Генуя».

Різниця між росіянами та нами, серед іншого, у тому, що росіяни пишуться на свою слов'янську пересемність, а ми...

А ми, властиво, не знати що. Поки у Ватикані називали нашу Церкву рутенською, ми були незадоволені. А почали називати українською, — ми й зовсім схвилювалися. Мовляв: уривається традиція.

У Римі попід Форумом є пізніший мур, у вуличну сторону якого вмонтовано кілька рельєфних мап. Вони унаслідують етапи розпростороення Римської імперії.

Найбільш роздутою була вона за імператора Траяна. Побачивши

це на схемі і згадавши при тому, скільки, наприклад, румунів називаються Траянами, ми весело сміємося. Нам добродушно кумедно, що історія румунської літератури офіційно виводиться від Овідія, який адже й справді помер на території бравих скотарів та кукурудзярів, і що на цій території можливі такі, приміром, іменні сполуки: Тіт Попович.

А от рідко ж кому спаде на думку посміятися з того, скільки колишніх наших пражан називаються Мирославами і скільки Святославів, Ярославів, Ігорів є серед галичан. (Я Ігор інакший. Мене мама так назвала не з патріотичних міркувань, а з мотивів екзотики.)

Роблю цей скандал насупротив тому, що подих національної гідності в нас примудрюються заступати задушною ядухою націоналістичного крохоборства.

Та стривайте, ми ще у... у Фіренце. І ще є сюди стосовна тема.

Не шукайте у церкві Святого Хреста тієї фрески Джотто, де губатий Юда цілує Христа. Фреска у Падуї. (І не шукайте статуї Коллеоні, як я це одного разу робив у Фльоренції. Не шукайте, бо хоч вам і розповідатимуть спершу з усією докладністю, як її знайти, — і так робитиме навіть вуличний поліцай, — все-одно знайдеться нарешті хтось холоднокровний, хто скаже вам, що статуя у Венеції.) Але зате шукайте у Санта Кроче гробівців.

Там автентичні гробівці Мікель-Анджельо і ще інших синів Італії. А з приводу саркофагу Данте у вас із ченцем, який сидить поблизу на лаві і то молиться, то просто так собі сидить, відбудеться така розмова:

— Скажіть, будь-ласка, це ж не справжній саркофаг Данте?

— Що, прошу? Так, це справжній саркофаг Мікель-Анджельо. Він тут лежить похований.

— Я знаю, дякую. Але Данте? Адже Данте не тут похований?

— Ні, ні, Мікель-Анджельо похований саме тут. Ось у цьому гробівці. Бачите? Погруддя за шкіцом Вазарі, роботи Баттісти Льоренці, Джованні делль'Опери та Валеріо Чолі.

— Авжеж. Дуже добре, дякую. Але Данте? Прах Данте не тут?

— Ні, ні, саме тут. Прах Мікель-Анджельо саме тут. Ось у цьому гробівці.

Це означає найточніше, що прах Данте не тут. Гробниця тільки репрезентативна. Данте похований не у Санта Кроче і взагалі не у Фльоренції, не у своєму родинному місті.

Данте похований у Равенні.

Його гробницю ми знайшли подорозі між відвідинами базилік з мозаїками. Гробниця притулена в куточку, в тупому збігові вуличок та сходів. Знайшовши її, ми не зайшли відразу, а пішли спершу розшукувати квіти. Повернулись ми, роздобувши подвійну лілею, два білі вистріли одного стебла.

Коли ми підійшли до гробниці вдруге, то помітили, що ззовні її стоїть уже не одна людина, а стоять троє: крім доглядача, який

був і перед тим, ще двоє поліцаїв. Він їх явно покликав, і це було явно наслідком того, що доглядача — саме його — ми спершу були запитали, де можна дістати квітів.

Гарно сиділи на поліційних головах їхні трирогаті головні убори. Ще красніше зависочіли вони, коли при нашому наближенні поліцаї, вкупі з своїм компаньйоном, щось наче виструнчилися (принаймні ми мали тверде враження, що вони виструнчилися). Водночас обличчя їхні зайнялись вибуховими усмішками, і кожен з них підняв обидві свої руки (що вони підняли руки — це напевно).

Ані Елізабет Котмаер, ані мені до того ніколи не доводилося проходити тріумфальним маршем, навіть так, щоб — як у даному випадкові — бодай з одного тільки боку була шпалера. Недосвідчені у прийманні парадів, ми тим легше віднесли імпровізовану врочистість не на власну адресу, а на рахунок квітів. Точніше: на рахунок того, для кого квіти було призначено.

Але, звичайно, було приємно не тільки за нього, а й за себе. У гробниці, неймовірно тісній (не зважаючи на те, що сама труна, плашка майже до двовимірності, посідає у ній найскромніше місце), крім нас двох могло ще зміститися щонайбільше четверо-п'ятеро осіб. Їх було там, щоправда, здається, шестеро, проте це уможливилось виключно тим, що місце однієї великої людини заповнювали двоє маленьких. Простіше сказавши: там була родина з дітьми різного віку та розміру. Іскра нашого двовічного стебла перестрибнула й на цих людей, і коли ми поклали лілейну данину на саркофаг, вони всі хором загукали й зааплодували. І було за них приємно теж. Було приємно за кожного зосібна і за всіх разом.

Було приємно, що відбулась не офіційна, обстрілювана фотоапаратами й телевізійними камерами церемонія, а просто в одному фокусі зібралися добрі бажання кількох незнаних одне одному, а поготові світові, людей. А що я вірю у чинність такого фокусу, то про це дивись тут вище, у пасажі про ченця-читця з його простягнутим над спраглими каяття молитовним батіжком.

У Равенні є ще інша гробниця: готського короля Теодоріха. Вона в усьому відмінна, і переживання у ній і навколо неї так само відмінні.

Гробниця (її горішній поверх) також містить у собі саркофаг. Він не Теодоріхів, і в ньому взагалі ніхто не лежить. Тим не менш суцільні екскурсії німецьких відвідувачів, що їх чи не щогодини випускають із себе над'їжджі автобуси, обкружують гробівець у діловій пошані. Можна при тому помітити, що не меншою пошаною проймаються вони з-за цифрових даних щодо гробничної бані. Вона, зроблена з однієї брили істрійського каменю, метр завтовшки, одинадцять у поперечникові, а важить близько треста тонн. (Німці знали цифри напам'ять і проказували їх уголос. Я, з дитинства назначенований рахунковою забудькуватістю, відновлюю їх тут за придбаним у Равенні альбомчиком.)

Германським нашим трибутом пам'яті короля було те, що ми силь-

но накричали на один німецький гурт. Елізабет Котмаер кричала на німців особливо надхненно.

Було так. На початку кипарисової алеї, у перспективі якої видніє гробниця, стояла досить маленька і досить літня жінка. Вона, сердешна, мусіла саме стояти, а не сидіти. На її обов'язку лежало перебувати незмінно під таким кутом супроти доріжки, щоб одночасно бачити обидва її краї, тобто — без перерви тримати в полі зору обидві межі, переступати які мандрівникам заборонено. Справа цілком зрозуміла: місто не бажає, щоб навалюю захожих людей топтано травники.

Але для захожих бажання міста не було зрозуміле. Вони залізли на травники, відшукуючи вигідну вихідну точку для фотографування. Маленька жінка у чорному балахоні розпачливо благала їх так не робити, і вони слухались її лише з великою неохотою.

Сцена зацікавила нас. Ми були вже по оглядинах, повертались назад алеєю, і ось опинились перед нагодою конфлікту, завжди такого приємного й бажаного, коли бувають занадто погідні і погода, і повітря, і все розташування краєвиду.

Практичні борці за справедливість із нас абиякі. Ні, просто нам таки справді бракувало підстави трошечки прочистити горлянку. Підставу розкішно утворила обтічна фігура німкені, молодій і, можливо, гарненької, проте оперезаної попереку раннім жиром і обгорнутої споготовленим без усякого смаку облаченням. Чадо господарського чуда, вигнувшись скрипковим ключем, утопилося носом у свою камеру. Обидві її ноги, теж не ідеальної лінії, на правах окупанта порушували незайманість забороненого поля. На всі заклики вартової жінки прийти до розуму вона тільки мовчки витягувала нижню губу.

І наш гнів чудово накіпав. Коли він досяг відповідної точки, Елізабет Котмаер гукнула щось, що в українському перекладі означало б приблизно: «Гей, ти!» В усякому разі воно захитало впевненість озброєної технікою валькірії, бо — на відміну від апеляцій вартової — було вимовлено з позиції граматичної та всякої іншої сили. Туристка підняла носа над апаратом і розгублено глянула на нас. Мій ревучий бас остаточно зігнав її на доріжку.

Що ми з дружиною, вчинивши добре діло, не забуваємо за власну користь, видно з такого факту. Коли гурт наших земляків (!) з ганьбою віддалився й розчинився під склепінням гробниці, ми найсолодшими голосами попросили чатову дозволити нам зірвати по гілочці з кипарисів. О, вона не тільки дозволила, а й нарвала ще нам від себе. І так благий вчинок нагороджується іноді ще на землі.

Гробниця височить, як височіла перед тим у моїх дитячих підручниках і у моїй уяві. Вона височить присідаючи. (Твердять, що вона осідає повільно у землю, але я не певен, чи не йдеться тут просто про архітектурний ефект.)

Присідаюча монументальність вразливо підкреслюється тим, що

тут же зразу за гробницею розташовано обнесений плотом садок, і в ньому серед квітів бавиться кицька з кошеням.

Кицька тиче лапкою своє кошеня тим самим робом, що й скрізь на світі. Поруч Теодоріх. Над Сеною в Парижі, на узбережній і на перпендикулярних до неї провулках пахне одуром квашеної капусти, пахне гнилими помаранчами, сміття лежить довкола без порівняння затишніше, ніж у Римі, ви йдете серед того всього так, що нічого надзвичайного не сподіваєтесь. Але за рогом на вас чекає грандіозна корбочка Собору Богоматері.

Без контексту будня годі спромогтися на той особистий дотик, яким виправдовується життя книжкової ілюстрації. Доторкнутися, помацати чисто фізично ви повинні то там, то там, за певною — нехай і прихованою — послідовністю чергування критичних точок у вашій подорожі. Бо інакше ви не справжній мандрівник.

Як інакше, дійсно, ви перевірите нетотожність граней зовнішнього облицювання у Діамантовому палаці у Феррарі й у популярному фльорентинському палаці Строцці? Ніяк інакше, тільки так: ви підійдете щільно до будівлі й оглядите долонею її елемент. У Діамантовому палаці грані справді «діамантові», їхня пірамідална осередня шліфована гострота коле долоню. Грані ж палацу Строцці — грані тільки на відстані. Навпомацки кожна з них — подушка: округла, майже м'яка, майже пухка. (За прототипом котрогось із цих двох побудовано «Грановитуу палату». Щоб довідатися, котрого саме, треба б поплескати і її по гриві грані. Тут я не можу бути свідком, бо у Кремлі ніколи не був.)

(Додаток 1963. Сюди належить і переживання у Пестумі. Це крихітна залізнична станція, і слово «Пестум» на іржавому щиті написано так само по-домашньому, як «Боярка» або «Жуляни», а також — за розповідями — як слово «Вавилон» на відповідному вокзальчику в сьогоднішній державі Ірак.

У Пестумі від станції ви йдете дорогою, що з неї, якби її поставити вгору на її голову при ступінках двірця, був би прямий сторч: не треба ні праворуч, ні ліворуч. Єдине, що треба пройти: арка, яка вистає з добре надруйнованого поперечного муру. Далі просто — зліва будівлі між дерев за стінами огорож, справа поле. Йдіть собі та й ідіть прямо.

Якщо ви не підготовані до того, що наприкінці дороги, при вступі на поперечну вулицю, на вас раптом зирне чудо трьох храмів, то, вжахнувшись чуда, спиніться, затримайтесь на хвилику. Зайдіть назад за ріг вулиці, так, щоб ще нічого не було видно, наберіть повітря в легені, приготуйтеся наперед пережити жах — і тоді вже переживіть його свідомо.

Така ретирада окупиться, запевняю словом чести людини, ласої до вражень, лякливої при їх першому здійсненні й нахабної після опанування їх.

Коли жах мине, коли він стане солодким, купіть при вході квіток.

Канеллори всіх трьох будов, третя з яких, храм Церери, стоїть на більшій віддалі від двох інших, неодмінно погладьте рукою. Особливо неодмінно погладьте ребра колон у храмі Посейдона. Облицювання їхнього вже давно нема, його здула сіль Тірренського моря. Але ребра гострі й досьгодні. Ними можна й досьгодні порізати долоню, хоч насолода, звичайно, не в тому, щоб порізати, а в тому, щоб тільки подумати, що можна порізати.

Сходи до храмів високі. По них треба стрибати. Як робили це жреці й жрекині, зберігаючи при тому врочистість шестя, — не знаю.

Зверніть увагу, як гостро пахне навколо чебрець. Нарвіть для вашого гербарію.

Простежте приліт гайвороння. Воно літало було, як то говорить-ся у «Слові о полку Ігореві», «на уїддя», а на пообідню перерву прибуло відпочити на площинах, де були колись метопи. Там у нього, гайвороння, гнізда. Обкружні рухи перед сіданням на гзимси повні щедрої розтратности, за якою годі відразу прознати цілеспрямованість. Але цілеспрямованість невхильна.

Нарвіть чебрецю. Нарвіть акантів. І ще раз погладьте рукою ребра колон.

Промкненні пахощі поля і патос пташого граю відтушовують храм. Храм стає від того ще більш об'ємний.

Ще більш виточнюється його просторова координата, коли між колонами з'являється цяточка людської постаті. Ми сидимо навпроти храму, спиною до памосту дороги, — вже пізнішої, римської — і дивимось на цятку, вписану в портик. Постать радісно киває.

Це той широкоплечий чолов'яга, що зійшов разом з нами з поїзду й запитав нас, де готель, а ми не знали. Він ще був запитав нас, чи варт оглядати Пестум, а ми відповіли, що так, варто, — бо це ми знали. Розмова відбулась по-італійському. Тепер виявилось, що з людиною можна розмовляти й по-німецькому. Ба — по-мюнхенському. І через мюнхенця у жовтні 1963 ми відновили перемир'я з німцями, порушене у Равенні минулого року.

Зрештою, навіть з тими, серед кого живеш довго, посваритися хочеться лише на обмежений час. По равенській сутичці в нас був гарний настрій. Він складався з почуття насиченого гніву й просто приемного почуття. Тепер залишився самий приемний спогад, гнів же вивівся безслідно.

Так чи так, мюнхенця третім у нашу компанію ми прийняли без будь-яких упереджень. Ми пояснили йому, що таке колони дорійського ордеру. Він сказав, що буде думати над цим, поки ми вдвох обходимо храми зосібна. Він сказав, що буде думати лежачи.

Увійшовши у базиліку, ми оглянулись і побачили, як людина, лежачи на кам'яному підмурівку, поклавши кулак під голову, дивиться на храм і думає.

Будови з вапняка. Колони з вапняка. Погладьте, погладьте їх. І нарвіть чебрецю. Нарвіть акантів.

Мюнхенець приєднався до нас знов у храмі Церери. Він сказав, що надумався і зрозумів. Потім ще раз приєднався в музеї через дорогу і ствердив ще раз, що зрозумів. У музеї, крім усього, вісім розкішних бронзових посудів.

До станції поверталися ми втрюх. Перед ресторанчиком на відкритому повітрі мюнхенець завагався.

— Їсти? — спитала моя дружина.

— Я роздумую над плинним харчуванням.

— Чай. Найкраще чай.

— Мюнхенець?

— Чому ні. Саме чай тут личить.

— Тоді вже ліпше вмерти.

Він зайшов разом з нами. Ми замовили цитринове питво. Мюнхенець замовив... пиво.

Але багатокрапку я поставив механікою пунктуаційного шаблону. Вона зайва. Пиво в Італії люксусовий напій, та хоч скільки б воно коштувало, заплатити за нього найвищу ціну для баварця — самозрозумілість. Бож смерть у Пестумі йому, звісна річ, не всміхається. І було так.

Зате ще одна особа німецької національності, жінка, яка сиділа з подругою за сусіднім столом, випила аж цілу склянку вина. Вино її надхнуло. Коли ми вийшли на перон, вона глянула на нашого мюнхенця і, блиснувши очима, гукнула по-італійському:

— Я випила склянку вина. Бережіться, бо я тепер сильна.

Надійшло ще дві німкені. А коли вже підходив поїзд, — що спізнився на півтори години, — то прибуло ще дві німкені. Була, отже, германська навала на Пестум. Захват жіночого супроводу передався протагоністові, нашому мюнхенцеві. Він згадав, що у нього в кешені є сир у круглій коробочці, вийняв його і у нашій присутності з'їв доостанку, всі шість чи скільки там дільничок.

У купе він сидів, мов паша у гаремі. Було радісно. Було радісно, що так багато німців в одному купе. Було настільки радісно, що й я погодився, щоб мене вважали за німця.

І ще було радісно від свідомости того, мовляв, блаженні, в кого гнів короткий.)

Присутність Теодоріха у Равенні промацується у певних первнях, що залишилися у перебудованих потім палацах, і у чотирьох його монограмах, що врізьблені у візерунки капітелів на площі. Монограми показав нам, побачивши, що ми їх відчайдушно шукаємо, солідної будови місцевий мешканець. Він дивився на нас, сидівши за столиком відкритого кафе, а тоді повільно встав і показав.

Присутність Теодоріха чути й у тому, що в Равенні, — особливо, якщо ви до неї приїдете просто з півдня, — ви розрізняєте етнічні смуги. Солідні тут люди й у профіль подібні до венеційських дожив, можливо, тому, що у Равенні не обійшлося без перемандрування венеців. (Їх називають ще вендами і, здається, споріднюють на-

віль якось із слов'янами.) Вони повільні в руках. Вони не зовсім сумні й зовсім не золотошкірі, як ті ацтеки Юрія Клена у сонеті. Проте в них присутнє те, що по-простонародному називається декадансом. У них великі, заокруглені або й цілком горбаті носи.

Теодоріх, присутній у них, з усіх тодішніх нашесників був найбільш стерпний. Він нічого не руйнував, і на його сумлінні одна лише смерть — автора «Втіхи у філософії». У контамінованій пам'яті народів він залишився у вигляді епічного Дітріха Бернського (т. т. Веронського). Можливо, отже, що й у нього вже був не нордійський, а оцей римський, декоратизований на адріятицькому просторі ніс.

Кінець кінцем, не всі ж германці обов'язково німці. Німців італійці, як то кажуть, шанують, але не люблять. Так вони свого часу ставились і до готів, і до лянгобардів. А от сьогодні, бачте, готсько-лянгобардська спадщина зрослася з романською, і на її складники високою мірою пишуться.

— Лянгобарді! — прегордим баритоном пояснив нам доглядач у музеї у Віченці, коли ми запитали його, чи не етрускам, бува, належать титанічні кістяки з мечами під склом. (У Віченці, до речі, за проектами Паллядіо зведено не тільки театр, а й інші будівлі. Серед них так звана вілла Ротонда, прекрасна з котрого б на неї боку не дивитися: згори, від церкви, і знизу, з шумливої та запошеної дороги. А й просто з під'їзду до неї, де стоїть грубенька служниця і не пускає, а тим часом виїздить авто з молодою маркізою Вальмараною, тютелька в тютельку подібною до своєї предкині в музеї. Маркіза виїздить, дивиться на вас овечими очима і їде собі. І ще у Віченці варт порозшукувати всі старі палаци. Дружина, принаймні, так зробила. І ще там сиділи купою хлопчачки і кричали до жінки, яка розвішувала білизну і через рівномірний проміжок часу гарно чхала. Хлопчиська кричали по-французькому: «Санте!» Спершу вони кричали так собі, здебільшого до жінки. Коли побачили, що ми на них дивимося, то заходились кричати для нас.)

Отож, «лянгобарді». А славетну «корону лянгобардів» (або ще інакше: «залізну корону») ми бачили у Монці під Міляном за врочистих обставин.

Нею коронувався Карл Великий, а потім Наполеон. Яким чином потрапила вона до Монци, до церковного скарбу, я не досліджував. Коли ми туди прибули, її винесли на процесію. Ніс її єпископ. Він ніс великий хрест, держално якого було встромлено у гніздо при його поясі, — у таке гніздо, яке прикріплюють до стіни будинка, щоб вставляти у нього прапор. Корона була вмонтована у середину хреста. Вона становила серце хреста. Єпископові було важко підтримувати хрест у рівновазі, важко було балянсувати хрест на приробленій до нього, єпископа, точці опертя. Єпископ був ветхий деньми.

Ми бачили корону в хресті з найближчого близька. Добре виднів вроблений у корону її внутрішній — справді залізний — обруч. За легендою, його зроблено з цвяха Христового хреста. В усякому разі,

якщо це й був колись цвях, то прокатано, провальцьовано його зразково. Він являє собою завершений могутній каркас, на якому тримається квітник самоцвітів.

Не знаю, чому Елізабет Котмаєр тут, у процесії, розридалась, — і вона сама того не знає. Можливо, з комплексу компенсації. Можливо, від того, що була спека, і старенькому єпископові важко було нести свій тріумфальний вагар.

Так отож: «льонгобарді». (Монца лежить у Льомбардії, і назва країни від лянгобардів. Від Льомбардії, своєю чергою, походить слово «ломбард». Семантичну мандрівку від бородатих германців до величання місцевости, — що в ній, між іншим приналежні до неї географічно бергамаски, земляки папи Іоанна XXIII, твердять, мовляв, вони не льомбардці, а таки венети, — і тоді до титулу установи, де люди заставляють речі, коли в них немає грошей, тип цієї семантичної мандрівки я пропоную мовознавчо назвати так: глуздове пересування шляхами безглуздя. В усякому разі, значення слова «камбрум» без порівняння ваговитіше.)

Душа Равенни — ясна річ, її мозаїки. Про них у щоденнику запис, зроблений у Феррарі у вівторок 11. вересня, звучить так: «мозаїки настільки згущено в середині непримітних цегляних базилік та октогонів що якби з міста утворити обернену сферу вони облили б усе місто з наскою».

Це треба розуміти дослівно. Чим більше можна помилитись у зовнішності будови, взявши твориво п'ятого і так далі сторіччя за сучасну якщо не касарню, то принаймні пошту, чим більш будова призема й грибоподібна, — особливо гробниця Галлі Плячідії, — тим більше можете бути певні: усередині ви задихнетесь від ледве стримуваного кріпильними сотами потоку незліченних барвних камінчиків.

Внутрішнє життя цих будов не можна назвати декорацією. Воно — самоціль. Якщо його перевіряти на конденсування, порівнюючи з життям килимів, то порівняння вийде не на користь останніх. Найнасиченіший «тебріз» чи «хорасан» виглядатиме на ріденький потічок. Якщо тут доречні смакові аналогії, і якщо мова дійсно про солодоці, то варт брати щось, що з-за самої своєї переповненої природи не зміщується в роті, обмазує губи, давить на горлянку: патока, халва, рахат-лукум абоцо.

(Додаток 1963. Леле! Про межу насичення і про неможливість її перекрочити ви думатимете тільки у тому випадкові, коли побуваєте у Равенні, а не побуваєте на Сіцилії. Там, у Палацовій капелі в Палермо, де вже по п'ятох хвилинах перебування ви починаєте відчувати, як золото стін і стель перепливає на ваше піднебіння і заліплює його донестями, і на горі над Палермо, на Монреале, де над усім тяжить Пантократор, Вседержитель, де з кожної закутини, куди б ви не зайшли, видно або його очі, або благословляючу руку, або книгу в іншій його руці, і усе це у безперервному оточенні долі світу й людства, гріхопадіння, поневіряння та викуплення, у не-

втримній навалі казкової камінчикової техніки, — там ви довідаєтесь, що ріг щедрот це поняття умовне і що твір людини може бути безмежніший за неї саму.

Особливо — коли ви прожогом, без довгої надуми перелетите з півночі на крайній південь, від мозаїк до мозаїк, від візантійських готів до візантійських норманів. Серед помпеянського моря — масноголового, оливкоого, оліешкірого, — знову різка етнічна смуга. Дорогу на Монреале нам показав норман.

Особливо — коли ви це зробите справді прожогом, коли ваша перша гідна уваги зупинка буде вже на півдні, на Капрі, де ви у жовтні раптом збагнете, що час купання далеко ще не проминув, і тоді радісно кинетесь купувати купальники і попливете у напрямі каменя, що вистає з води, — і ви, о, ви вилізли б на цей камінь, якби те, що там повзало, ви не взяли за скорпіона і не сахнулись назад до берега. А бачили ви колинебудь, як Елізабет Котмаєр сідає на ходу в повітряну душогубку і, зводивши на привітання обидві руки, відпливає дротом у повітря, спершу понад горіховими деревами, а потім понад безоднею, ген удалину й увисоту, на Монте Соляро? Не бачили? Значить, ви не знаєте, що таке вечір на Капрі, Отець Хоменко, влаштувач цієї імпрези, спекавшись тим робом жінки, веде тоді мене на прогулянку і повнотою віддається роздумам уголос над сучасними й майбутніми судьбами Італії. Ми йдемо над такими урвищами, що навіть і йому, — як сам він свідчить, — моторошно глянути наниз. Що ж тоді про мене казати! Я дозволив собі глянути перед тим тільки крізь видуту вітрами діру в так званій Природній арці, щільно підійшовши до неї тим способом, що міцно тримався за спідницю дружини. У діру — справді лукоподібної форми — видно світотворення. Світотворення як рух морських барв, смуг повітря, скісних ліній каменю і безнастанного зростання рослин. Зфотографувати це можна тільки у першому, поверховому шарі, — і з того не буде істотного образу. Щоб його вловити, треба малювати відразу в кількох плянах: мінливого моменту і всевічного непомітного становлення.

Помпеянський тип: масноголовий, оливкоокий, оліешкірий. У Салерно крізь вікна й відчинені двері крамниць видно продавців. Їх багато у кожній крамниці. Вони існують там не так, як існують продавці на півночі. Вони тут не в об'ємі, а всі на одній площині, вишикувані, неначе до сімейного фотографування у минулому сторіччі. Ви на них дивитесь, і вони на вас дивляться. У них багато часу. Їх нікуди не квапить, нікуди не жене, і тому вони все встигають зробити, ще й мають неозоро часу роздивлятися на вас, на перехожих.

Щоб переплисти з Реджо до Мессіни — і так само назад, — поїзд впливає у велетенський порон. Можна вийти крізь дверцята вагону й зійти сходами на поклад порону. Тоді ви будете особливим робом відчувати поїзд, стиснутий усередині під вами, під вашими ногами.

Вагітний поїздом порон крутитиметься на всі боки, бо тут йому належить лавірувати. До цього треба ставитись дуже чуйно, бравши до уваги, що саме тут то сходяться, то розходяться Сцілла з Харібдою.

«Італія без Сіцилії, — правильно писав Гете в «Італійській подорожжі», у п'ятницю 13. квітня, — не утворює жодного образу в душі: допіру тут ключ до всього.»

На Сіцилії він побував року 1787, за два роки до Французької революції. По тому відбулась не тільки ця, а й сила інших революцій. Та на Сіцилії все по-старому.

У Монці минулого року ми спостерігали невеличкого хлопчика, автентичного жебрака. Він був лагідно настійний. Його гнали від столів залізничного ресторану, але він усе таки досягав свого. Досягав лагідною наполегливістю.

У Палермо дружині захотілося пройти дорогу до палацу пальмовим гаєм. Можна було пройти й вулицею, але спокусила перспектива зробити багато кроків в оточенні живої декорації з «Аїди». І догода спокусі помстилась.

Ці діти, що нас оточили у пальмовому гаї, не були ані лагідні, ані нелагідні. Гете, 12. квітня: «Блиск сіцилійських міст, тепер притьмарений — — » Ці діти були притьмарені. У притьмареності вони були закам'янілі.

Вони були ні рухливі, ні нерухомі. Вони ніби йшли за нами, перед нами, навколо нас, — але ніби й не йшли. Вони показували собі на рота, мовляв: голодні. Але показували так, наче їм було байдуже, показувати чи не показувати. Один з них ніс довгу ломаку, — але він міг її й не нести.

Під самим палацом нас вирятував від них візник. Він їх розігнав і заходився, своєю чергою, умовляти нас найняти його для чогоньбудь: для об'їзду міста або для їзди до двірця, до поїзду. Ми спекались його тим, що просто вскочили у палац і, здається, зачинили за собою двері. Але враження духової присутності і дітей, і візника зачалося в нас, і коли ми потім виходили з палацу, то йшли вже здовж стіни майже згинці, так, щоб ні одна жива душа нас не запримітила.

Мені не подобається роман Лямпедузи «Гепард» не тільки тому, що, на мое вичуття, він написаний примітивно. Він не подобається мені ще й тому, що — як собі там хто хоче! — у ньому сіцилійська людина не пройнята остаточним прозанням мистця. Вона в нього вхоплена, зарисована, окреслена, характеризується і так далі. Але вона не просвітлена, не торкнута за серце. Що найважливіше: насправді ця людина зовсім не сонна. Вона чуває не менш, як і всі інші люди. І причина її закам'янілості зовсім не у кліматі, не у гаданому проклятті історії. Усе це дурниці. Причина інакша.

Її не прочуто в усьому об'ємі й у циклі віршів Миколи Бажана. Цикл сильний, проте сила його недостатня. Цикл слухний у своїй односторонності, проте односторонність не доведена до того стану, за якого

можна б говорити про універсальний закон, що усе пояснює. Бо тут справді ключ до італійського буття, і Гете, відомий з того, що він висловлював тільки самі правильні речі і ніколи не висловлював неправильних, мав рацію й у даному випадкові.

По тому, як службовець у палаці показав нам покої короля Руджера, — або Рожьє, або Рогера, — і ми ще раз на очу пережили ці південні гордощі на норманську спадщину, він провів нас повз ряд кімнат, де поруч одна одної засідають управи політичних партій, християнські демократи поруч із комуністами, а тоді відчинив для нас на хвилику й двері тієї залі, де відбувається діяльність парламента, — автономного парламенту Сіцилії!

Двері відчинив він справді лише на хвилику. Але хвилику було досить. Мені не хочеться вдаватись до алегорії, поготів до алегорії дешеві. Та нема ради. Такої зосередженої густоти повітря не буває навіть у мене в кімнаті, коли я просиджую в ній цілу ніч і накурюю її по всі закутки. Повітря у парламентарній світлиці можна було бачити — бачити достотно, без будь-яких оптичних пристроїв, бачити, як воно висить на стільцях і порт'єрах.

Ми дихнули, не переступаючи порогу витягли шії і розглянулися, зробили на обличчях якомога приязніші усмішки і подякували службовцеві. За те, що він дав нам можливість так реально доторкнутись до атмосфери цієї високої гридниці, ми заплатили йому — з власної ініціативи — аж триста лір. Такого не сподівався й він, звиклий до всього здійсненого і нездійсненого.

Є на світі чоловік Данільо Дольчі. Він ентузіаст Сіцилії не тільки в тому розумінні, що робить усе від нього залежне, аби піднести її господарчий рівень, а й у тому, що у сіцилійському феномені він вбачає ядро італійської проблеми взагалі. Шукаючи зрозуміння в усьому світі, він побував і в нас на Україні.

Засобів, звичайно, можуть бути тисячі. Тисячі засобів існують так для того, щоб людина була безперервно добра, як і для того, щоб вона була перманентно лиха.

Я думав у цьому зв'язку над кількома заходами і спинився покищо на одному проєкті, що його при першій же можливості виконаю. Мені здається, що він дотепний, і тому я хочу поділитися ним з читачем.

Проєкт: утворити свого роду скандальний неперіодичний часопис, на крайній випадок бюлетень. Ідея його полягає у тому, щоб стежити і пильно нотувати випадки, коли котрась принцеса, дружина президента або кінозірка замовляє нову сукню на стільки й стільки тисяч доларів. Поруч з нотаткою — оголошення, яке оповіщає весь світ, мовляв, імени такої ось принцеси, дружини президента, кінозірки організується фонд. Запрошуються люди доброї волі жертвами наповнити фонд так, щоб сума його точно дорівнювала сумі витрачених на сукню грошей.

Я ніякою мірою не ідеаліст. Тим не менш я переконаний, що та-

ким систематично-непротивленським цькуванням можна досягти успіху. Саме: стосовна особа нарешті отямиться і колинебудь, замість замовляти предмет розкошів, сама ініціює фонд.

У мене є кілька кандидатів на одержання грошей. Думаю, що з них найперший був би, отже, Данільо Дольчі.

Засобів, повторюю, є тисячі.

Тухле повітря офіційних установ — фантом. Його у принципі можна легко розвіяти і отією прославленою готовістю італійців до ризику, і самою, зрештою, природою того повітря, яке існує поза стінами. Але фантом тим і фантом, що він має вигляд непереборної даности, на воротах до якої стоїть насуплене й погрозливе «хо».

Я роблю спробу пояснити суть справи ще далі, коли наводжу аргументи за те, щоб Рим не вважати столицею Італії.

Тут тим часом закруглюю вихідну тему.

У вівторок 10. квітня 1787 Гете виїздив до Монреале. З запису того дня: «Манастир святого Мартина, розлеглий на височині, являє собою об'ємне розташування... Ченці надали нам змогу обдивитись їхні збірки. Із старовини та натуралій вони зберігають багато прекрасного. Особливо впала нам в око медаля з образом молоді богині, що викликала захоплення. Охоче дали б нам добрі люди відбиток. Та вони не мали нічого під рукою, що хоч якимсь робом годилося б для формування.»

З палермського запису в четвер 12. квітня: «Сьогодні показали нам кабінет медалів принця Торремуцци. З усіх шухляд сміється до нас безконечна весна квітіння й плодоношення мистецтва.»

Ще перед тим, великодньої неділі 8. квітня, Гете відвідав у Палермо «різні церкви», а потім гостював і у палаці. Які церкви? Про собор, про соборний скарб, де переховується м'яка корона цесаревої Констанції, про гробівці Фрідріха II та його батька Гайнріха VI — ні слова. Про собор на Монреале, про кружганок за ним, де кожна капітель править за світ у собі, — ні слова. Але зате — античні монети!

Це цікаво тим, що воно ілюструє відвічне явище при зміні мистецьких епох: дивитись, але не бачити.

Ну, так. «Дивитись, але не бачити» — воно стосується, до речі (тут до речі), не тільки Гете, а й автора цих рядків. Протягом об'ємного часу перечитує він написані перед тим сторінки машинопису, дивиться на них, а не бачить, що він, автор, усе ще в дужках, т. т. усе ще в додатку 1963 року, а не у своєму правильному році третього Риму — не у році 1962. Отже, побачити це рано або пізно вже ж треба.

Не раджу закидати мені, однак, хаосу викладу. Хаосу нема. Принцип строгий і невхильний. Ось тільки єдине це місце в дужках — місце на Сіцилії. Тут справді в читача може виникнути враження, мовляв, автор зрадив найпершу засаду мистецтва, саме — замість утримати панування над матеріалом до кінця, дозволив матеріалові

опанувати себе самого. Але схрещення матеріалу, зіставлення того, що є у наявності соборного внутрішнього простору на Монреале, і того, чого хоче й над чим працює Данільо Дольчі, входило у первісний задум репортажу. Імпровізація тут не має місця. Може бути хібащо те, що автор, відбуваючи свій геодезичний пікетаж, не всюди правильно розставив кілки.

Я, однак, таки хочу ще скористуватися з хвилини, за яку — так я розраховую, — читач міркуватиме, чи був я щирий у попередньому абзаці, чи ні, і описати ще щось. Мова про так званий мальовничий тип, без якого жоден опис Італії не дійсний. Читач буде собі думати, я ж той час уживу на те, щоб знайти місце для дрібної, але абсолютно неунікненної п'янти.

На Монреале ми спершу поснідали, а щойно аж тоді пішли відвідувати собор. Було воно недалеко — через площу всього лиш. Коли ми виходили з місця їстива й питва, господарі (їх було кілька, принаймні кілька людей говорили хором) запитали нас, коли приблизно ми прийдемо на обід. На обід ми могли б і не приходити, бо автобуси наниз, до Палермо, йшли щопівгодини. Але чемна самозрозумілість господарів подіяла на нас благотворно. Ми назвали приблизно годину.

Годину ми виконали теж приблизно точно. На нас чекали. Церемонія була розгорнена. Один приносив одне, другий друге. Коли ми побажали кави, її приніс із сусіднього ресторану хтось третій. Четвертий приніс рахунок на блискучій, майже срібній таці. П'ятий запитав, як нам смакувало. І так далі. Відбувався ритуал.

Але справа все ще не в тому. Справа в тому, що на вулиці залунали раптом звуки, і крізь скло вікна ми узріли джерело звуків. Їх вигорлала смажена людина — достотно смажена всіма сонцями Середземного моря і всіма геополітичними спеками його історії. На чоловікові не було обмотаної чалмою фески, але саме тільки цього й бракувало для повноти образу. Чоловік кидав білками очей на всі боки, переважно вгору, на невидимі для нас вікна й балкони, і співом пропонував свій крам. Спів містив у собі і всі регістри з опери Масканьї, і, одночасно, все те, що у супроводі ілюстрацій оповідається в радіо про музику Близького Сходу, про музику нашої Осередньої Азії і навіть про музику Індії, і навіть про музику Японії. Усе в одній короткій, простій мелодії, яку ми — ох, як же ми шкодували, що не мали з собою звукової стрічки, щоб її записати! А на його візку, який укупі з запряженим у нього осликом, стояв поруч, було все таке, що в нас могло б фігурувати тільки у виключних випадках, тільки на інтернаціональних, сільськогосподарчих виставках, а тут, на Сіцилії правило за буденну городину чи там зеленину.

Я з того пізнав тільки три або чотири сорти. Решту — величезну більшість — не пізнав. І не міг пізнати, бо ніколи нічого подібного

у тому розумінні, що в ньому важко визначити, чи соковитіший тут смак, а чи барва, я не бачив ще перед тим.

Такий був вміст візка. А зміст його полягав у його розмалюванні. Борти його, береги, рівно поділені на площинки з власним задумом, носили зображення чітких і вразливих людей з яскравими написами: «Карльо Маньйо», «Орляндю вбиває сарацина», «Руджеро», «Анджеліка» — уся поема Аріосто у найправильнішому своєму оформленні. Сарацинів убивали без злоби. Сам господар візка був викапаний сарацин. Його візок реклямував те, що Сіцилії, що Італії судила сама доля: трагедія як видовище на пострах і спочуття, без участі справжньої крові. І хто досягне того, щоб так було й у дійсності, той по-справжньому розв'яже проблему історичної місії Італії. Тим часом, вона ще, на жаль, не розв'язана.

Ох, як же ми шкодували, що було нам ніяк того візка купити, ані навіть його зфотографувати! Компенсувати себе нам пощастило тільки тим, що, з'їхавши наниз, у Палермо, ми придбали в одній крамничці бубон із дзвониками, на якому намальований у тому ж стилі Орляндю верхи. Цей тамбурин красується тепер у нас у передпокої, неподалець від афіші з Віченци.

Ото стільки й відступу в відступі. Поки читач збереться з своїм закидом, я вже знову при темі.

А темою додатку з наступного року було тільки те, що я хотів сказати: якщо у Равенні ви вирішите, що ситнішими мозаїки більше вже бути не можуть, то поїдьте до Сіцилії і переконайтеся, що — можуть. А сказавши це, нарешті, й закриваю дужку.)

Мозаїки з Юстиніаном та Теодорою на двох протилежних площинах абсиди у церкві Сан Віталє відбиті в кожному підручникові з історії мистецтва й з історії взагалі. Щоб пережити продовження цих ілюстрацій, подорож до Равенни треба відбути особливо наполегливо.

Для мене проблема дотику була тут спеціальна й делікатна. Йшлося про особисту зустріч з одним з двох безнадійних кохань мого життя. Я закоханий у жінку, що стоїть другою праворуч від Теодори, її двірську пані в золотій накидці й золотому головному уборі.

Я точно знав з репродукцій, що у двадцятому сторіччі ця жінка живе без порівняння інтенсивніше, ніж у тому шостому сторіччі, в якому вона народилась і — судивши приблизно з її віку — також і померла. Посмертна її біологічна потуга зумовлена тим, що в її іконі розв'язано ту технічну образотворчу проблему, щодо поновного розв'язання якої ми з Юрієм Солов'єм раз-у-раз обмінюємося листовними думками. Мова про те, щоб індивідуальну мить, одноразову ситуацію міміки й жести висловити не натуралістичними засобами з їхнім обов'язком потрібних і непотрібних деталей, не імпресіоністичним мазком, де одноразовість править за самозрозумілість, а, отже, йде лінією найменшого опору, — лише тим, щоб життя власне стало життям загальним і вселюдським, ухоплене у неперушну й невбла-

ганну простоту монументу. У літературі воно було б більш-менш те, над чим я б'юся в своїх «сирових сонетах».

Над обличчям пані панують її очі. Їхній розгін, широту простору між зіницями можна б назвати мрійною, якби зосереджений, усе ще дівочий рисунок рота, губів не збирав увесь загальний вираз у дуже реальній, дуже кімнатній інтимності. Під очима навіть видно темнуваті смуги, і ґрунт їхній таємничий, тобто — його трудно визначити. Може бути, що смуги від нічних молитов. Може бути, що — від дуже нещасного або, навпаки, дуже щасливого кохання. А може бути, що й просто від тодішньої моди малюватись. Усе може бути. І все те я знав з репродукцій. Але доторкнутись до цієї жінки таки треба було — бодай зором.

Друге моє безнадійне кохання — берлінська Нюфрет-ете. Це не чиста вже образотворчість, а скульптура, погруддя. Нюфрет-ете була дружиною фараонові Аменофісові Четвертому, оспіваному Хлебніковим Ехнатонові, і коли він царював, я не знаю. За даними лексикону «Розумна абетка» у виданні Ульштайна, це мало місце між роками 1375 та 1358 до нашої ери. За відомостями Ровольтової Німецької енциклопедії у перекладі книги Жозефа Біде про цесаря Юліяна та випущеної видавництвом Карл Ганзер антології «Лірика Сходу» — між роками 1370 та 1352. А у лєнінградському виданні «Країна Великого Хапі», зробленому за науковою редакцією академіка В. Струве, оповідається, мовляв, Ехнатон полишив Теби і пустився Нілом наниз для заснування нової столиці — року 1419 до Христа. Оскільки я безсилий супроти суперечних висновків єгиптології, а єгиптологія, своєю чергою, супроти суперечних фактів, то читачеві надається повне право брати варіант датування за власною вподобою. Тим не менш Нюфрет-ете належить до розряду жінок, що їх звать фатальними (не у галицькому, а у нормально-українському розумінні). А фатальна це значить, що в її житті все було гарантовано нормально, за винятком, може, однієї якоїнебудь маленької екстраваганції, наприклад, того факту, що їй за життєвого партнера правив син бога сонця. Щождо Елізабет Котмаер, то вона повнотою інформована про ці мої дві таємні пасії, які ось тепер стають таємницею прилюдною.)

Сама Теодора негарна. Риси її обличчя видовжені на такий спосіб, що вони утворюють тип так званої ідеологічної жінки. Незалежно від свого минулого, цей тип може вирости у суфражистку, в полководицю Армії Спасіння чи у пропагаторку цен-буддизму, отож нічого дивного, коли жінка цього робу проявляє претенсії на участь у формулюванні церковних догм. Неприємно те, що обличчя Теодори стало прототипом численних Богородиць, у тому числі й численних українських Богородиць. Неприємно те, що на равенській мозаїці навколо її голови — німб.

Приємний зате увесь контекст просторіні у Сан Віталє. Колоні та їхні заокруглені поєднання — незабутні. Ці колоні з тих, що з-поміж них Карл Великий скромно — дуже скромно — вибрав де-

що для свого октогону в Аахені. Скромність полягала хоча б у тому, що в Аахені нема ані однієї однакової колони: рівні розміром, вони всі різні характером капітелів і кольором.

Приємно дивитись на обидві мозаїки у Равенні не тільки фронтально, а й крізь оті колони, під тим або тим кутом. Бо крізь них особливо можна сприймати товщу самої мозаїки, її мною вже кілька разів опоетизовану ситість. По тій лінії, де мозаїка приходить до стіни, можна наочно визначати, наскільки тіло мозаїки дужче, потужніше від тіла згаданого хорасанського килима. Не знати, якої сили повинні бути цвяхи, щоб утримати таке навантаження на площині. Мабуть, там щось таке, наче виступи, клини, гаки, так що мозаїка не вкладається, а просто-напросто вдягається на них. Ось так, як зодягнуто мармуровий портал Леона Баттісти Альберті на той старий храм у Риміні, який завдяки цьому порталові — і завдяки ще багатьом заходам тирана Сіджісмондо Малаятести — одержав назву Темпіо Малаятестіано. Там треба тільки зайти збоку і подивитись, як новий мармур прилягає до древнього каменя. Тоді й знати цю лінію судьбоносного вдягання, яке початкує нову мистецьку добу.

Від храму Сан Віталє, який міститься у цегляному грибі, до гробниці Галлі Пляцідії, яка, як сказано, теж міститься у цегляному грибі, — два кроки, подвір'ям, навкоси. Там вас насамперед замкнуть у темряві й покажуть, як природним світлом можна прочути значення тієї густої мозаїки, яка міститься у сегменті стіни над входом і зображує Доброго Пастиря. Природне світло ллється крізь шиби вікон. Шиби, безумовно, пізніші, та тим не менш вам на них покажуть, чого можна досягти з алябастром, якщо його дошліфувати до такого стану, коли він стане завтовшки, мов, принципово кажучи, цигарковий папірець. Алябастер жовтий, прозористий його жовта, і радість ваша з того приводу, що він такий прозористий і що на ньому не зникли його природні рисунки, — золота.

Юстиніян у Сан Віталє молодий, з пухнастими натяками на вусики над обома кутками губів. Навколо його коронованої голови теж німб, але в даному разі це не грає ролі. Важливіше те, що є ще у Равенні другий Юстиніян: у тій великій церкві Сан Аполінаре Нуово, про яку була вже мова у зв'язку з трьома царственними послами до новонародженого Христа, — з тими трьома послами, східними варварськими володарями, щодо чорноморського походження яких немає (принаймні в мене) жодних сумнівів. Як сказано, трое волхвів вносять дисгармонію в візантійську композицію: композиція впорядкована, а чужі царі порушують порядок. Так от, у цій церкві Юстиніян теж не належить до композиції, але не належить інакшим робом. Це просто не приналежна сюди чужородна мозаїка, витята з іншої стіни, знята з інших гаків (якоїнебудь зруйнованої церкви) і вдягнута на нові гаки, в раму вбрана, частинна, жалюгідно обкарнана, в кутку примощена.

Юстиніян у Сан Віталє інакший. Він тут без вусів і ніби стар-

ший. Пишу «ніби», і ось чому. Якщо стоявши проти цього образу, настроїти себе на певну послідовність судження про мистецький твір, то можна виректи приблизно таке судження: у порівнянні з отим попереднім юнаком тут цісар уже літніший, очі його вже позбавлені блиску, обличчя вже по-старечому одутлуватіше, губи вже позбавлені колишньої енергії — і ще цілий ряд подібних «уже».

Так, це — страшний шлях розглядати мистецтво. Не тільки тому страшний, що «ще» і «вже» самі з себе таять загрозу слизнути у примітивний еволюціонізм, покріпленний шкільним кутом бачення «натури». Тоді можна побачити те, що мистецтво візантійського типу й на думці не мало, саме — оптичне зображення поверхні людського обличчя з усім його становленням у так званих життєво-правдоподібних подробицях. Так інтерпретований, візантинізм привів простою дорогою до отих парохіальних ікон, де Спаситель і його Матір показують на свої, неначе на операційному столі вивернені серця, — до отих образів, де все настільки унаочнено, що, дивившись на них, перестаєш на хвилину розуміти церковне гасло боротьби з матеріалістичним світоглядом.

Та, кажу, не тільки тому страшний цей самий візантинізм. Є ще один спосіб робити з нього щось, чим він не є. Спосіб рафінованіший, але рафінованіший на чисто український ріб. Психологічного витлумачення великодушно зрекаються (така, бачте, небувала революція для українського мистецького світогляду!), але зате беруть наслідувати поверхню руху, зовнішнє становище фігури. Популярно це називається: стилізація. І ось це й є та лопата, якою закопано собаку українського модернізму — принаймні на території США. (І тут знову та сама річ. Хресне ім'я хресним ім'ям, але те, що Гординського звать Святослав, належить якщо не до помилок світобудови, то, в усякому разі, до основних помилок при архітектурному плянуванні Руської вулиці у Львові. Повторюю: мене справді звать Ігор, — а мого батька до того ж, як на злість, В'ячеслав, — але тут має місце просто досадний збіг, збіг артикуляції при відмінних намірах вислову.)

Може справити локальну радість, що цей другий Юстиніян підписаний угорі камінчиками по-нашому: «Іустініан» — без «ос» чи «ус». Може принести багато плідних переживань, коли розглядати, яким робом утворено зоровий тип зав'язаної вузлом завіси — наприклад, на мозаїці, що зображує митаря та фарисея, або на іншій, там само у С. Аполлінаре Нуово, яка появляє у розгорті образ Теодоріжового палацу, або ще на інших візантійських картинах, в Італії та поза Італією. На одному деталі, на другому, на третьому, на їхньому зіставленні, на їхній сумі можна з тією насолодою, що її дає кожне спізнавання, простежувати, як нові майстри шукали нових умовних знаків, з якою послідовною люттю вони за ствердження умовних знаків боролися, хибили, не втрапляли, знову намащували — аж до повної перемоги. Виник і закріпився новий стиль, що правив за точ-

но обернену пародію стилю фаумського, стилю помпеянського, стилю попереднього, не-візантійського Риму.

На зміну того, що було засуджене як поганське, приходило те, що мало стати християнським, — і це все в порядку. Але не в порядку ось що. Це намацування, це налапування, цю суміш, цю одночасність «уже» оформленого і «ще» сирового, коли достоту невідомо, чи майстер тут знає, чого він хоче, і вміє своє знання висловити, а чи він тільки хоче, без знання й без уміння, — це неможливо брати за традицію. Бо неможливо повторити побут, за якого воно утворювалося.

Поготів, коли мова про високий стан стилю, про його затвердження. Середовище поширюється, перетворюється у своїй якості, а будови й мозаїки перебувають непорушно. Щоб збагнути їхній дальший внутрішній рух, треба збагнути насамперед себе, сприймаючого. Те ваше, що буде спільне з чимсь у творі минулого мистецького побуту, буде спільне тільки з тим, що у творі свого часу свідомо не виявилось. Щоб виявити це за наших днів, треба виходити не з об'єкту, а з себе.

Називатися Святославом у IX сторіччі і називатися Святославом у сторіччі XX — не те саме. Тоді ви не були певні за ваш череп. З нього щохвилини могли зробити чашу для пиття степової браги. Сьогодні ваша розумна голова від такої операції повнотю гарантована. Тоді шолом на вас сидів як слід, припасовано. Сьогодні ви його можете споготувати хоч і з нержавіючої сталі — він усе-одно буде картоновий. Щоб був справжній, мусите робити його з нових думок.

Якщо ви не прочули в явищі те, що в ньому ще не виявлене, ні в якому разі не беріть його за вихідну браму. Не причепурюйте його стрічками ідеології. Не висновуйте з нього ідеалістичне, містичне, трансцендентне і які ще бувають слова. Не виявляйте в ньому гадані основи релігійного світогляду українського народу — не виявляйте невиявлених речей на неіснуючому ґрунті.

Якщо Гординському, дійсно, пощастило переконати Северіні, мовляв, елементи візантинізму в Архипенка правлять за доказ його українськості, і якщо Северіні, дійсно, включив таку тезу в свій каталог (я цього каталога не бачив) і якщо він до того ж повірив, мовляв, те, що робив Архипенко, тотожне з тим, що намальовано на філядельфійських та всяких інших іконостасах, — то тоді список блудодіянь еміграції доведеться обтяжити черговим номером.

(Застереження для тих, хто, незорієнтовані у справах модерного католицизму, подумают, що я підважую авторитети. Я тільки слабе відлуння тих голосів, які повсюдно гримлять проти кічу в церковному мистецтві. Поговоріть з першим-ліпшим просвіченим єзуїтським патером, і ви почуєте такі сильні вирази, що наслідувати їх мені не дозволить моя українська скромність.)

Приїздіть у Равенну, але не шукайте там відвічного, довічного й усякого такого. Не шукайте там і виправдання для факту, що укра-

їнське мистецтво існує і хоче існувати далі. Христос в обох баптистеріях Равенни інакший, ніж на Монреале. Він не той у романській скульптурі і не той у Рембрандта. Суддя на фресці Мікель-Анджельо не такий, як той, хто фігурує Добрим Пастирем у катакомбах. Вибирайте на вподобу, ідеалізуйте, засвоюйте як даність або як матеріял для наступного. Але не робіть одного: не силуйте українського Христа до неприродних поз і до непритаманної йому жестикуляції.

Щоб забезпечити протяг традиції, треба її перервати, заперечити, пародіювати. Тільки тоді вийде щось нове й сильне. Ніколи наслідуванням, ніколи перемальовуванням. Якщо ви приїдете до Равенни, знаючи наперед, як ви будете поводитися з традицією, або якщо ви туди приїдете просто, щоб наковтатися її золота і забезпечити собі спогади на все життя, то я вам товариш, готовий вас супроводити й вам усе показувати. Але коли ви прибудете туди тільки для того, щоб насмикати соломи для діда на вашому покуті, то робіть це собі, будь-ласка, самі. Тоді я не граюсь.

І це щось ніби амінь. Бо з Равенни давно вже час виїздити. Я затримався тут не з власної волі, а з-за Гординського.*)

Сіджісмондо Маялестета у Ріміні не тільки доценту перебудував храм, а й свій замок улаштував на власний смак. Смак був специфічний. Ми прийшли до нього, обійшли і все шукали входу. Нарешті, побачили щось входоподібне, коло чого стояло кілька люб'язних людей у робітничих одягах. Вони нам дозволили увійти досередини. Ми ввійшли. Там ми стали, і люди теж стали. Ми розглядали приміщення, а люди розглядали нас. У приміщенні була, здається, авторемонтна майстерня. Кам'яну долівку плямив бензин. Просторинь замикалася непрохідними й непробивними мурами, тут був колись або каземат, або винний льох. Ми дивились на людей, люди на нас. Але вже треба було щось чи казати, чи робити, і ми запитали, з якого кінця слід почати відвідани.

— Ах! — здогадалися люди. — Так ви хочете відвідати? Харчів комусь передати, чи як?

Ми здогадалися тоді своєю чергою. Від XV сторіччя замок не змінив свого становища супроти ідеї свободи. Ми ще раз обійшли його навкруги. Замок затишний, врослий у землю, оброслий бузиною. Він красується в усіх проспектах. Але відвідувати його, як бачите, нема глузду. В вас не вистачить харчів для всіх тих, хто в ньому сидять.

Робітники нам обіцяли, що в'язницю незабаром переведуть у нове світле й просторе приміщення. Але ми не дочекались. Нам треба було рушати далі.

*) Цей абзац і ще 13, які слідуєть перед ним безпосередньо, написано й вставлено р. 1964. — Автор.

Коли вам заходяться оповідати про падучу вежу в Пізі, а ви, тим часом, побували у Больонї, то ви зможете у відповідь оповісти, що в Больонї таких веж аж дві.

У Феррарі, крім згаданого (і обмацаного) Діамантового палацу і крім самозрозумілого замку герцогів д'Есте (куди Люкреція Борджа, вийшовши заміж остаточно, перекочувала і де вже до кінця життя поведилась помірковано й навіть розумно), варт підсиленої уваги палац Скіфанойя. Є десь у нас місцевість, курортна, санаторійна або просто дачна, і зветься вона «Кинь грусть». Я забув, де вона: можливо над Ірпенем, але можливо, що й біля Одеси або й зовсім у Криму. Важливо не це, а те, що «Скіфанойя» означає точно: «Кинь грусть».

Для історії культури палац у Феррарі набув нового значення тим, що тут, при розгляданні його фресок і при вчуванні у них, Езра Павнд напав на ідею своїх Канто. На замовлення Борсо д'Есте, одного з найсимпатичніших ренесансових князів, велику гридницю в палаці вкрили трьома рядами настінного малювання мистці Козімо Тура, Франческо дель Косса та Ерколе Роберті. Дещо з того я знав за репродукціями у книзі Павла Муратова «Образи Італії», за молодости моєї. Тепер, 1962, побачив навч.

Ці фрески, які відтворюють, властиво, всі можливі ситуації людського життя, коли люди живуть у мирі, як і все те, що наповнює римінійський Темпіо Малятестіано, — головні внутрішні дійові особи перших тридцятьох Канто. Своїх особистих вражень від того й другого я у цьому репортажі не торкаюсь. Поперше, їх не можна збути кількома абзацами, а на кілька зайвих сторінок я тут собі не можу відвести більше простору. Подруге, я сподіваюся видати другий том творів Езри Павнда, який містив би обширний коментар. Там, у коментарі, й місце моїм враженням від храму в Риміні й від палацу Скіфанойя.

Повідомляю тільки, що за цією великою залею у Скіфанойя є анфілада інших. В одній з них ви цілком несподівано наштукхнетеся на невеличку глиняну статуетку: модель до того Мойсея Мікель-Анджелє, який тронує у римському Сан П'єтро ін Вінколї. Придивіться до моделі. Вона чудова, цегляного кольору.

У Феррарі ми мали несподіване переживання. Повертаючися пізно ввечорі до гостиниці, ми зайшли подорозі до ресторанчику випити чогось. Там був телевизор. Пересилали концерт двох солістів, чоловіка та жінки. З чоловіка був бас, він співав чітко по-російському, і прізвисько його було теж російське (я забув прізвисьце). Голос він мав прекрасний, кілька присутніх слухали з зацікавленням.

Коли господиня за шинквасом глянула на мене мимоходом, я, щоб, зробити їй приємність, кивнув на екран і сказав напівзапитом, напівствердженням:

— Руссо.

— Україно! — загорлала вона на весь ресторан. — Україно!

Буває, отже, й таке. Слове чести, в ту мить я завагався навіть, чи правильно робив, увесь час перед тим підшиваючись під поляка. І сумнів мій тривав не менше, ніж чотири хвилини. Це багато, дуже багато, воно свідчить, що за сили переконаність була у голосі жінки, яка повідомляла мене про існування моєї нації.

Незрозуміло, чому у Феррарі стоїть палац Льодовіко Моро. Адже Моро був Сфорца, і місце палацові у Міляні.

У Міляні, щоправда, є величезний архітектурний комплекс, пов'язаний із Сфорцами. Його, включно з його можливостями для врочистих історичних інсценізацій, добре описав кілька років тому Олексій Полторацький, а що я, крім повторень, нічого б із цього приводу додати не міг, то й не додаю.

Собор у Міляні готичний, і то готичний не вдавано, як у Фльоренції, а по-справжньому. Але це ж уже північ, Лємбардія, і так і повинно бути.

Театр Скаля ми бачили тільки з фасаду, отже навіть самої «скалі» не бачили. На ньому висіли афіші, з яких ми не могли зробити жодного доцільного вжитку.

З запису в щоденнику (неділя 16. вересня 1962) про «Тайну вечерю» Ліонардо: «ці рядки пишуться у Ченакольо. з правої сторони від образу, так: справді дуже сильно затуманено, але грандіозно.»

Дописка Елізабет Котмасер відразу по тому (переклад з німецької): «Продовження на тому самому місці (оскільки ми напевно б не встигли на поїзд, то й повернулися незабаром назад). Неначе у глибокій стінній ніші ця картина. Людські питання виявлюються у присутності того, хто себе охоче звав „Сино́м чолові́чеським“.»

Ось, приблизно, доповнення й поправки в італійському бедекері: з півдня на північ.

Ще тільки дещо з найконечнішого про характер.

*

Італійська мова вивчається на ходу.

Перша її площина простотою та логічністю дорівнює таблиці множення. У Штутгарті ви не знаєте ані одного слова (або цілковито забули засвоєне минулого року). У Міляні ви вже здатні конструювати прості речення. А у Неаполі до вас сама собою приходить здібність утворювати нові словосполучення.

Простота італійщини ось у чому. Перекладавши модерного поета Артуро Форнаро, я зустрівся з словом «інсонья» і, не подумавши, поліз у словник. Звичайно ж, там не стояло нічого іншого, як тільки те, що мало стояти: «безсоння». Так от простота у тому, що стає соромно, коли з перляку шукаєш пояснень до того в цій мові, що у ній ясне мов день.

Один із типів чоловічої зачіски, коли ззаду, на потилиці утворюється копиця густого навислого волосся, моя дружина зве «Замт-

кепфхен» — «оксамитна голівка». Якщо перукар, буває, підстриже мене на такий спосіб, назва стосується й мене. Отож, будши попередньо в Італії сам і писавши до дружини одного разу листа, я вирішив назву італіанізувати навласнуруч. І підписався: «Тестіна ді велюто.» І вийшло правильно. Я перевіряв потім у Цюріху в пані Курах, дружини маляра.

Мова, зокрема, приємна для нас тим, що її безжалісно фонетичний правопис відбиває розправу, в основному, з тими самими незручностями мови, які вважаються незручними й у нас. Італієць не зносить шелестівкових збігів «пт», «кт», «кс» — і їх нема ні у вимові, ні в ортографії. Не «Септіміус», а «Сеттімію», не «трактат», а «траттато», не «фіксація», а «фіссацйоне». А й у нас «актор» і «Актюбинськ» вимовляються тільки тоді, коли намагаються бути акуратними. Коли забувають, то само з себе виходить «ахтор» і «Ахтюбинськ», і оце повітряне розчинювання «к» у «х» іде у площині тожної тенденції.*) Що з «ктитора» став «титар», для українського язика й вуха абсолютно нормальна річ. «Ксаверій» давно вже в нас (принаймні в нас на Поділлі) перетворилося на «Северка». Є, щоправда, «Ксеня», і її тримаються досить героїчно. Її тримаються доти, доки вистачає рівноваги духу. Але коли схвилюються або коли треба сказати дуже швидко, то гукають знов таки «Хсеню!» А це вже сливе «Сеню!»

Рішуче непереносне для італійця «нст» непереносне й для нас. Імператориця Констанція, що її гробівець у Палермо, по-італійському зветься «Костанца». І в нас ім'я «Константин» так довго вимовляли як «Костянтин», аж поки воно стало правописною нормою. Такою ж природною, як вимовляння й написання мого (т. т. мого діда) прізвища: таж ніякому українцеві не спаде на язик етимологічно гвалтувати його так, щоб вийшло «Констецький!» У словнику я знайшов одне-єдине слово, де «нст» утворюється з префіксом «кон», саме — «констаціоне» (з дієслівними формами «констаре» та «констатаре»). Але вже «конструкція» — знову ж «коструцйоне».

Трапляється щось споріднене з нашим законом переходу «г» («Г») та «ж» у «з», як от «Рига — ризький», «Париж — паризький» тощо. Місцевість зветься «Кйоджа» («Кйоджіа»), але прикметник від неї робиться з «дз». Комедія Гольдоні «Заколот у Кйоджі» в оригіналі має назву «Ле баруффе кйодзотте».

Споріднене й, навпаки, наше тяжіння до певного роду геть чудернацьких сполук, наприклад, подвійне «б» і навіть «сб» («зб»).

*) Справедливе обурення Антонини Матвієнко, авторки напрочуд прекрасної книжки «Живе слово» (Державне видавництво дитячої літератури УРСР, Київ, 1964), коли вона на сторінці 156, серед іншого, ганить і вимову «прахтіка». Та, видно, ця наша тенденція етеризувати «кт» у «хт» належить до становищ, за яких, як то кажуть, обставини бувають дужчі за нас. (Прим. 1964).

«Абб'ямо» італієць скандує так само охоче, як ми «оббігти», «оббити», «оббрехати». Слів, що починаються із «сб», в італійській мові сила-силенна. І в них, і в нас такі дивогляди (дивозвуки) існують, найправдоподібніше, для того, щоб постійно тренувати губи, не дати їм заледачіти. Для південної людини справа, справді, настійна.

У чому в нас єдине принципове розходження — це у поведінці з «г». Тоді як у нас воно щось наче національні гордощі, італійці його женуть з ужитку всіма способами. З ужитку, звичайно, ортографічного, бо у вимові його давно нема. Його у вимові, авжеж, не мають і інші латиняни, проте ніхто з них аж так по-драконівському не касує «г» у написанні слів. Його вилучено не тільки з «театру», з «теорії» і з «теології», а й з «уомо», з «авере», з «абітацйоне», з «абілітацйоне» ітд., ітд. Навіть там, де воно видається неуникненним, приміром, в «о» («маю»), щоб відрізнити від «о» («чи», «або»), примудрюються вживати рівнобіжну правописну форму без «г», а тільки з акцентовою позначкою — над чистим «о». Та, повторюю, тільки тут ми й не сходимся поглядами. Майже в усій решті сходимся.

«Сходимося» — маю на увазі площину мовну. Бо й граматичні підступи, лукавства в нас однакового роду. Саме тоді, коли ви, наговорившись досхочу в поїзді, у тратторії і на вулиці, вирішите, що вже знаєте італійську мову, — саме тоді й виявиться, що ви її не знаєте ані в зуб ногою. Саме тоді раптом почнуть для вас розсовуватись одна за одною її завіси, і мірою розсування згущуватиметься морок, де ви, спіткнувшись об обидва футуруми, остаточно залутаетесь у спеціальній штуківині, яка носить жартівливо-грізну назву «трапассато ремото». Розумовим шляхом збагнути доцільність цієї часової побудови так само неможливо, як і доцільність отого руху авт на італійських вулицях. Морок складається з спортивної таємничості та підсилено добродушного глузування.

Поза сумнівом, те саме переживає кожен неофіт в українській мові, який, легко навчившись казати «добрий вечір», «що це таке», «хай йому біс», «люблю українську природу» та всяке інше «грае-грае-воропае», непомітно для себе забереється у справжні наші хащі. Ану, дійсно, спробуйте раціонально пояснити, звідки воно взялося оте наше «добра вам путь ішовши», яке, щоб його тільки зовнішньо розшифрувати, потребує укладання цілої поеми, щось на кшталт: «якщо ви супроти нас уже будете відійшлим, то нехай, поки ви ще таки перебуватимете в дорозі, ця дорога, аж поки ви досягнете своєї мети, буде щаслива.» І це ж тільки чиста граматика, без врахування семантики, без огляду на комплементарну одночасність, яка й справді заводить бозна куди.

Обидві мови кривні типом нашарувань, що громадаються до стану мало не потворности. Різниця тільки в способі появляти свої багатства. Складність італійської мови, як і все в італійця, походить від непоборної потреби мати справу з якомога більшою кількістю за-

ковик, щоб їх подолювати якомога елегантніше та граційніше. А нас жене наша бароккова жага насолоджуватися словом не тільки в його народженні, а й в його вислові. Короткий, лаконічний вираз — не наша мета. Нам треба, щоб слово, по тому як ми його виречемо, переходило, так би мовити, на самодатність, існувало вже поза нами, і то так, щоб рости й нашаровуватися далі, до безкінця. І так від «Слова о полку» і до Івана Драча, до Євгена Гуцала, до Валерія Шевчука.

Втім, далі ще.

Італійці і чесність. Може статися так, що ви захочете купити щось із вікна вагону — лімонаду абошо. Юнак у білому кітелі простягне вам пляшечку, а ви йому простягнете гроші. Він зробить вигляд, мовляв, він у себе в нагрудній кишені шукає дрібних для решти, потім рух, який означає шукання, майстерно перейде в рух, який нічого не означає, а тоді і його рух, і він сам почне зникати з вашого обиду. Він зникатиме тим упевненіше, чим упевненіше почне рухатись ваш поїзд — якраз у протилежному напрямі, ніж той, що ним рухається юнак у білому кітелі. Такий, скажімо, факт. Обурливий, скажімо так. Та все ж узагальнювати його не личить. Подібне може з вами трапитись і у Греції, і в Єгипті, і на Гаваях. Може трапитись на всій земній кулі. Тільки що не трапиться аж так безпомилково, аж так самозрозуміло. Не трапиться аж з такою екзактністю, спостерігавши яку, ви — якщо ви як слід оціните її послідовність і у добрі, і у злі, — мимовільно захопитесь.

Італійці і сірники. Є такі спеціальні сірники, зветься «черіні», т. т. «восковички». Вони справді обвоцнені, мініатюрні розміром, і їх без числа насипано у крихітну коробочку. Що може бути більш невитідне? Їх трудно виколупцювати з коробочки, їх трудно запалювати, бо їх неможливо запалити, не притискавши самою голівкою до терки, а чим це загрожує — самі розумієте. Ними трудно й прикурювати: ще не встигли ви кінчиком вогника торкнутись кінчика цигарки, як сірничок уже догоряє. Та нема ради. Ризикована гра з провоцением вогнем — так само часточка італійської вдачі.

Італійці і зброя. Я бачив таку сцену. На перон з галасом вирвався звідкись загін вояків. Вони поклали свої рушниці... Тобто, як поклали! Вони їх розставили, розклали, порозкидали і присунули абияк ногами. Потім вони порозбігалися хто куди, а при рушницях залишили одного вартувати. Той постояв, постояв, а тоді й собі пішов — пятакати з продавцем у кіоску. Лише час до часу кидав він нехотя погляд на звірену на нього зброю. Метрів за двадцять перебував він від тієї купи смертоносних знарядь. Я й подумав собі: ну-ну, чоловіче, побував би ти в радянській армії, спробував би ти там викинути такого коника — там, де вартовому взагалі заборонено випускати рушницю з рук.

(Додаток 1963. Я почав оповідь з неаполітанців. Щоб вийшло заокруглення, закінчу теж ними. Удвох з Елізабет Котмаєр у Неаполі з

трамваю, що ще стояв на початковій зупинці при вокзалі, ми спостерігали гурт людей у комбінезонах. Щось зіпсувалося не то в колії, не то у самому трамваї. Люди дискутували. Надходили ще люди і приєднувались. Гурт зростав, зростав і регістер дискусії. Ніхто ані пальцем не доторкнувся пошкодженого місця, але зате кожен мав свою переконану думку. Це видно було з рухів рук і з прискороженого кінематографу ротів. Рухи ураганилися, роти розскакувались. Назрівав конфлікт. Але не бійтесь, ви в Італії. Ви в Неаполі. За мить гурт вибухав, проте не так, як можна було сподіватись. Один зненацька підставив другому ногу, третій штовхнув у спину четвертого, п'ятий відповідним робом поведився з шостим, і все разом розліталось на всі боки, підстрибувавши, перекручувавшись і реготаючи. А тоді трамвай рушив сам собою, без ремонту й без попереджень, і повіз нас куди треба.

Напочатку я назвав був неаполітанців римлянами. Цю сцену я вмонтував сюди, щоб показати, що неаполітанці — не римляни.)

*

Вія Аппія це стара дорога з Риму на південь. Нею, возив нас о. Ісидор Патрило, головний промотор української василіянської Біблії, автом. Інколи він уповільнював їзду, щоб виразніше дати відчутти, як машина скаче по збереженому то тут, то там дійсному античному брукові.

Обабіч кипариси, пінії, старі нагробки, залишки будов. Коло однієї надруйнованої башти ми спинились, і Елізабет Котмаєр склала такий початок вірша:

Рим складається з сонця

з сходів сонця

і з сходів мармурових — —

і далі вірш покищо не пішов.

Ми гостювали в о. Іринея Назарка, ректора семінарії, в його літній резиденції у Кастель Гандольфо. О. Назарко — це один запорожець серед наших духовних осіб. Він частував нас помидорами (було багато й іншого, але ці незабутні помидори витиснули з моєї пам'яті те інше). Подавав страви молодий італієць, який навчився по-українському — принаймні до рівня «добрий вечір» і «люблю українську природу».

О. Назарко це той автор першого українського перекладу «Утопії» Томаса Мора, який обіцяв мені, що цей переклад зробить, і який його ще не зробив.

(Додаток 1963. І ще досі не зробив.)

(Додаток 1964. І ще досі ні.)

Просто перед резиденцією (під нею) Альбанське озеро. Було знаменито поночі.

Було знаменито поночі, коли ми одного вечора сиділи над Римським Форумом, а тоді обійшли його і сіли навпроти освітленого Кольосеуму.

Кольосеум не так званий Колізей. Від нього ми потім піднялися доріжкою до базиліки Максенція. Зовні її сиділи й лежали люди. Це були «зайці». Вони уважно дослухалися до музики, що чітко й виразно лунала з базиліки. Квитки коштували недорого, і ми могли б їх тут же, з другого боку будівлі, придбати. Але нам такий спосіб слухати сподобався більш. Ми приєдналися. Люди почували себе пренезручно, бо зала наша слухачівська була розташована по похилій площині, була поросла кущами. Але люди розкошували поготів. Деякі запаслися ковдрами, хоч це було й гетьо зайво: земля пашіла теплом з дня, на ній отаборюватись можна було й так. Грали Стравінського і ще когось.

Базиліка височіла у півтемряві, освітлена тільки зсередини. Я вивчав колись її плян — з історії мистецтва. Ім'я «Максенцій» здавалось нам тоді смішним. Щоразу, коли воно повторювалось у підручнику, ми вубухали залпами реготу, аж до кольок у животі. Це ім'я, видно, з таких, як «Навуходоносор» або «Нума Помпілій».

Але тепер ім'я, разом з руїною базиліки, набуло інакшого звучання й значення. Підстав сміятись я не відчував. Музика була прозора та екзактна.

Коли ми спускалися стежкою назад до Кольосеуму, коло візка з помаранчами стояло кілька молодих людей і сварилося з продавцем за те, що він їм не продає дешевше, ніж чужинцям. Ні, ці теж не були римлянами!

Кольосеум — справді колосальна будова — складений з тонких та тендітних цеглин. Їх добре видно за дня, а їх розглядав кілька разів, під час кількох приїздів до Риму. Як твердять, ще й досі не розгадано таємницю кріпильної речовини, тодішнього цементу, що зв'язував цеглу до купи. Питання, звичайно, цікаве, але не тільки воно важливе, а й самий принцип. Я думаю, що він якраз полягає у цьому вмінні комбінувати монументальні речі з елементів сливе ювелірної роботи.

Чим тонше тіло цеглини, тим відсотково більше йде проміжної замазки на будівлю певної завданої висоти, на яку замазки пішло б менше, якби цеглини були грубіші.

Споєні тим робом споруди тримаються напрочуд цупко. На їхню честь можна б укласти цілу технологічну оду. Вони вічні у достотному розумінні слова, як вічні наші саморобні рибальські човни, як вічні залізничні шпали, виготовлювані ще у тридцятих роках цього сторіччя, до того, як почалась посиленна автоматизація. Хто знає, як смолять оті пловучі дуби (я це знаю), хто знає, як розчином креозоту просякають шпали (я це теж знаю), той може дістати загальне, мовити б, ідейне уявлення про риб античного будівництва з цегли. Маса глини, дух вогню, яким її обпалювано, загадкове мазило, яким її об'єднувано, — становлять органічну цілість. Саме на таких речач

прознаєш походження слова «поезія»: «пойео» значить — уміти робити, вміти будувати.

В арці Августа у Риміні цеглини товсті, такі, як сьогодні. Там, на провінції, вже либонь поспішали з господарським чудом. Але неозорі каркаси римського Палатину вибудовано з таких самих цегляних пастилок, що й овальну плоть Кольосеуму, — вибудовано повільно, любовно, з безпомільним відчуттям речі. Складових часточок незліченна кількість, проте кожна тримається купи вперто і випадає з муру — якщо випадає — тільки з великим трудом. Знайти на Палатині вільно лежачу цеглину не так то й просто. Нам довелося попошукати й примірятися, поки ми знайшли собі для домашнього музею щось підхоже, що потім, загорнуте у надібану тут таки побиту спекою гаету, пронесли повз контролера у будці при виході.

Ще перед тим на одному з палатинських пагорбів ми вибрали для себе величезну шишку з піни.

І у Кольосеумі, і на Палатині ми улесливо вдивлялись у косі, здається, ще етруські очі кицьок. Їх там стільки ж, скільки й цеглинок: міріади. Вони живуть достеменно у публічній самоті. Вони плодяться прилюдно, не звертаючи уваги на глядачів, як от римські патриціанки, купаючись, не звертали уваги на присутніх при тому рабів, яких вони не вважали за чоловіків. Дари від туристів кицьки приймають з презирством.

Холми Риму це лінії його дихання, хвилясті легені, що ними протікає кисень його буття.

Кольосеум стоїть зосереджений, замкнутий. Його з одного боку навіть підбудовано.

Але коли зійти на Палатин і глянути, то виявиться, що Кольосеум лежить розкритою книгою.

За другого свого приїзду я бачив таку сцену. Шведська родина стояла у Кольосеумі й розглядала його внутрішні, а чернець-француз пояснював, що й до чого. Шведи кивали головами.

— Неро? Неро? — говорив голова родини, вглядаючись у ченця.

І великим пальцем правиді робив «полліце версо», отой славетний жест, що в Одесі показується навпаки: пальцем угору.

— Еге ж, еге ж, — радісно стверджував чернець. — Еге ж, саме так.

І теж робив жест. Його аж окрилювало те, що туристи так добре все схоплюють. У нього була брунатна борода, брунатна ряса, і він носив чисту білу мотузку навкого чересел.

Олтарики з дерев'яними хрестами, розставлені в кількох місцях Кольосеуму, так само радісні, незатьмарені. Так, ніби тут ніколи нічого не скоїлось. (До речі: «Неро». Нерон сидить у Колізеї і в Шевченка, і ще й сьогодні громадська думка світу охоче додає його дух там. Тим часом, там його ніколи не було. Кольосеум вибудували щойно Флявії.)

Мармур крихкіший за цеглу. Зневага Маяковського до «марму-

рового слизу» певною мірою виправдана, — і дуже, зрештою, шкода, що він не довів був думку до кінця і не побажав собі добрячого цегляного пам'ятника. Але зате з мармуру, з огляду на його ломкість, отже портативність, легше утворювати музейні експонати. Мармур на Форумі осипається невинно, можна вишукати шматок на впадобу і якщо він не зміщується в кешеню, то розбити його так, щоб вийшов кусничок, який зміститься. Я зробив так за другого приїзду — з шматочком, що відпав від храму Сатурна. Шматочок трикутний, але він зберіг заокруглення, отож ясно бачити грань, де кінчається ручна праця невільника, а де починається чиста природа мінералу. Це дуже важливо для домашнього музею.

За третього приїзду ми докладно розглянули арку Септімія Севера. На ній зображено численних людей у штанах — тимчасово подоланих варварів. Штани — ознака варварства. Цивілізовані римляни ходили без штанів.

Під рельєфом арки Тіта, який відтворює сцену грабіжницького виносу семисвічника з храму, було крейдою написано кілька слів єврейськими літерами. Я знаю не всі літери єврейської абетки і знаю тільки шість або сім слів єврейської мови. Але крейдяно-гіркий зміст цього речення був нам обом зрозумілий.

Лічильники у римських таксі хворіють на астму. Вони вдихають і видихають за різними типами ритму. Одного разу нас везено з Ватикану до Лятерану, і я спеціально зацікавився способом мислення цього неврівноваженого робота. Цифри скакали приблизно так: 5, тоді відразу 8, тоді, ніби подумавши хвилику, 9, потім знову 9, але зате вже по тому — відразу цілих 17. Коли ми приїхали, лічильник показував щось із чотиреста лір. Ми, однак, довіряючи людині більш, ніж машині, звернулися до людини запитальним поглядом. Людина подивилась на нас, на лічильник (який працював собі далі, хоч авто вже й стояло), знов на нас, зробила рух, який, перекладений по-українському, означав би чухання потилиці, і промовила з роздумом:

— П'ятсот . . . п'ятсот лір, прошу.

Я показав йому на цифру. Вона дорівнювала десь так 439.

— Ох, винуватий! — з готовістю погодився шофер. — Чотиреста тридцять дев'ять, усього чотиреста тридцять дев'ять лір.

Ми дали йому п'ятсот і розійшлися друзями.

Римські листоноші ходять пішки. Коли ви очікуєте пошту об одинадцятій ранку, вам її приносять о третій пополудні. І навпаки.

У Ватиканському музеї є кілька експонатів, проти яких спинятися не варт. Їх, щоправда, небагато. Сюди належить картина Матейка «Собеський під Віднем» і майже весь Рафаель.

Зате тут перебуває один з тих нечисленних творів цього останнього, про які можна говорити серйозно. Це «Атенська школа», фреска. Всупереч загальному правилу, вона в оригіналі вражає більш, ніж на репродукції. Перед нею треба не тільки спинитись, а й довго постояти.

Окупитись. Її залізна лінійність, її настирливо владна композиція змусять вас подивитись інакшими очима на цього прославленого автора м'якеньких янголят, що у лубочних відбитках висять над мільйонами міщанських ліжок.

Собор святого Петра видно з кожного знесеного пункту, з кожного узвишшя.

Але можна його побачити ще й таким робом. Об'їхавши з нами Рим та околиці, о. Патрило вивіз нас знову на Авентин. Там, навкосо від Василянського монастиря, є між мурами брама. Брама зачинена, але о. Патрило все таки підвів нас до неї, показав на невеличкий круглий отвір і запросив заглянути. А сам відійшов набік, задалегідь певний успіху.

Припавши оком до цієї крихітної дірочки, ви з несподіванки злякаєтесь. Там нема нічого, тільки самий собор Петра. Враження, не наче те, коли дивитись у стереоскоп: ілюзія кольорової, штучно урельєфненої картинки повна.

Але видний у прозорий кружечок собор — справжній.

Цей розділ править за спробу виписати римський ландшафт. Я спробував, бодай натяками, накреслити кордони італійської держави.

*

З метафізичної історії столиць.

Столиця це щось таке, що з усіх сил борсається проти природи і не заспокоюється доти, допоки їй не пощастить оселитися там, де її найменше чекали. Вона нехтує призначенням їй від долі місцем. Столиця це відчайдушне змагання заперечити долю.

У романі «Айвенго» Волтер Скотт пластично зображує ворожду саксонців до державного будівництва норманів. Але що було справжньою столицею норманів? Усе, що завгодно, тільки не старі нормальні осередки острова, не Скон, не Інвернес, не Едінборо.

Якийсь час нормани пробували вкостити головне місто, здається, у Ноттінгемі. Лондон був настільки проти правил, що навіть і ті дерзновенні королі, які поставили вже в ньому ногу, другою ногою все таки нашукували бодай подобу компромісу. Володарі з династії Анжу-Плантагенет обрали собі за спорт здобути резиденцію у Провансі. Ланкастери шукали її у Реймсі й Руані. Треба було довго й солідно виганяти англійців з континенту, аж поки вони зрозуміли, що їм будь-що-будь найкраще боротися з натурою на власній території.

І так і сталося. Англійці ковтають туман, слабують на сплін і бігунку, називають свою державу «старою сукою» (пор. у романі Олдінгтона «Смерть героя»). За найновіших часів вони задихаються у спеціальній атмосфері, яка утворюється в сполучі острівної мряки з удосконаленими випарами індустрії. Липка речовина просочується не тільки в легені, а й у кістки. У людей макітриться в голові, молоді «рокз» і «модз» накидаються одне на одного, а тоді спільними зусиллями пустошать курорти, тероризують населення своє й чуже.

Англійці зосереджені таки в Лондоні, на злість усім, на злість самим собі. І ще сьогодні шотландці, коли їм трапляється заїжджий чужинець, виводять його на берег річки, показують натоїбч, на англійську сторону, і пояснюють:

— Он, бачите — там закордон.

Сама порізана морем земля просилася, щоб їй, «низовій землі», Нідерляндам, на керівний осередок став Амстердам. Тут було все: кораблі, купці і Рембрандт. А столицею стала Гаґа.

Містам з назвою «Амстердам» взагалі не щастило в цьому розумінні. Новий Амстердам розрісся у багатомільйоновий Новий Йорк. Але федеральним центром Сполучених Штатів став Вашингтон.

Захопили турки другий Рим, здобули Царгород — чого ще треба, здавалося б? Так ні ж. Столиця модерної Туреччини — Анкара.

Фрідріх II Гогенштауфен, онук Барбаросси, і чути не хотів про вигоди царювання на землі батьків. Він уважав себе за середземноморця і по-німецькому, як твердять, не вмів зв'язати й одного речення доладу. При його дворі постав італійський (і взагалі) сонет. Труна його, як сказано, в Палермо, у Палацовій каплиці.

Сам Барбаросса теж помер не на німецькій землі. Помер він ні на якій землі, помер на воді: втопився у річці. Під кінець життя пристрасть державобудування досягла в нього неминучого у таких випадках абсурдного вивершення. Річка тече в Малій Азії. Барбаросса вирішив був, що його стольним градом має бути Єрусалим.

Пом'янутого Ехнатона не задовольняла ні одна з існуючих метрополій: ні Теби, ні Мемфіс. Він пустився човнами у незнане і на порожньому місці заснував Тел-Амарну. (Про можливе датування цієї події див. вище.)

Олександр народився у македонському місті з назвою Пелла. Він завоював увесь натовді знаний сьогобіч океану світ. Оскільки і Аteni, і Спарта зникчємніли, чому б не було звеличити якраз прадіднє місто, не зробити з нього осередок такої нечуваної співдружності народів? Але де там! Олександра носило від Нілу до Інду, він пробував сил і у професії бога, і в ампліа відлюдника. Щойно під кінець життя знайшов він підхоже, як йому здавалось, місце для здійснення своєї фантазії: у Вавилоні. Протягом років по його смерті розчищувано ще там віковічні руїни, щоб будувати нову Екбатану. Така сильна була інерція цієї смерті: року 317 до н. е. Барута, невільник з Нарзану, одержав за очисну роботу одну ману срібла. Глиняна табличка у Британському музеї, записана з одного боку клинописом, з другого араміською мовою, засвідчує фрагмент з життя й діяльності «маленької людини» в імперії Олександровій.

Чингиз-хан підкорив деякі землі, що були невідомі й Олександрові. Рудий Темучін (таке було його «хресне» ім'я) походив з берегів річки Керулен у Монголії. Там йому не сиділось. Він помер неприка-

жно, без столиці. Столиці засновували його нащадки: над Волгою, над Каспієм і так далі.

Останній нащадок Чингиз-хана, т. т. актор і режисер Валерій Інкіжинов, коли давав мені одного разу інтерв'ю, сказав про Харків так: «цей протиукраїнський Харків». Найточніше, отже, визначення того, що є істинна столиця. Інкіжинов працював там з іншим конкістадором української культури: Лесем Курбасом. Лесь Курбас побачив світ у Галичині, але там, звісно, ще менше могла бути його столиця.

Галич Данила був — провізорія, тимчасове утилітарне розв'язання справи. З Львова, щоправда, була вже ідея. Але, на ласку Божу, що вони потім з тієї ідеї зробили! Прочитайте лише кілька сторінок із книги надрадника Степана Шаха «Львів — місто моєї молодости», і з вас буде досить, якщо ви хоч трошки об'єктивна людина.

Ті з гетьманів козацької історії, в кого державницькі аспірації існували бодай в ембріональному стані (або вже, може, в рудиментарному, не знаю), виявили не абияку винахідливість у шуканні місця постою: Черкаси, Хортиця, Базавлук, Чигирин, Батурич, Глухів. Багато чого. Крім одного: крім Києва.

Мати городів руських ніколи, властиво, не була столицею ніякої держави. Діти, що їх вона породжувала, щоразу стриміли кудись від неї вбік. І навіть сьогодні, в найпершій за всю історію соборній Україні, Київ не повна столиця. Вище від нього Москва, де, за геніяльною ленінською думкою, утворено надстолицю. (Про геніяльність кажу без будь-якої агітації, а просто у переконанні, що її не заперечує й ані один розумний ворог Леніна.)

Надстолиця це те саме, що й столиця, тільки більше можливостями, тобто — з меншою кількістю забобонів та передсудів. Наприклад: Петербург був закладений на чужій, не російській землі. Закладений за всіма законами закладання метрополій. Закон: спершу протестують, потім звикають, потім звеличують і прославляють. Так от, коли гльорифікація досягла вже такого стану, що про царя Петра годі й слово було сказати без гістерії та без церковнослов'янізмів, то спинити течію в самому розгоні, рішуче пожертвувати «національною гордістю великоросів» і утворити надстолицю для всіх наявних у розпорядимості націй — це й було вміння знехтувати забобон.

(Я й Москву не закликаю любити. Там я одержав, щоправда, вирішну частину своєї освіти, проте таки не всю. Вона мені не мати, я там не народився, а й мій батько, українізований — як сам він свідчить — росіянин, народився теж далеко від неї: у Башкирії. Коли йдеться про любов до міста, про почуття себе в ньому своїм, то як на мене особисто, я Ленінград люблю без порівняння більше, ніж Москву. Але я не це маю на увазі. Я маю на увазі факт, плутовавши один час дві цілковито різні речі, я вніс був дещо до нашого густопсового націоналізму. Я, звичайно, не каюсь, бо що в такому випадкові може допомогти каяття? Просто, коли я тепер над моєю помил-

кою думаю, мені воно видається неймовірно глупо. І тому я хочу, щоб спогад про глупоту ніколи не витерся з моєї пам'яті, щоб до кінця мого життя була мені наука: не плутати двох істотно відмінних речей.)

Я ось що волю сказати. Трагічна провина української, як це називається, національної обмеженості полягала в тому, що обмеженість — попри всі експерименти з Запорожжям та Гетьманщиною — все таки вбачала центр свій у Києві. Що найгірше: центр істотний, внутрішній. Таке тяжіння призвело до накопичення нерозв'язного абсурду. Абсурдний пункт перший: Київ не був заснований поза «чудовою українською природою», а був заснований якраз у самому її лоні. Це означає, що Київ взагалі ніколи не був заснований. Навіть якщо правда, що був князь Олег, що він там якийсь час резидував, що слово «Київ» дійсно править за переклад слова «Стокгольм» (етимосинонімічно воно ніби так), то все-одно й тоді город над Дніпром не був столицею, — бо й князь Олег його не заснував. А що князя Олега, мабуть таки, ніколи не було (принаймні не було так, як його побудовано в літописі), то й норманське виправдання для Києва доводиться відкинути. Як і всю норманську теорію в цілому.

Київ — культурний центр з неосяжною потенцією. Давати хід потенції у кінетику, розбудовувати його до світового значення, до ролі колишніх Атен і теперішнього Ріо де Жанейро чи Буенос Айресу — обов'язок кожного чесного українця: вдома і закордоном. Але столиця?

Повторюю з усім наголосом: я не агітую за Москву. Я агітую за геніальну думку про надстолицю. Я наполягаю на тому, що якби відбулось не сто тисяч українських революцій, а одна-єдина, якби не було ані урядів, ані партій, ані отаманів, а була об'єднана воля всього великого у своєму трудовому подвизі народу, якби свідомість цієї волі дорівняла світовим значенням свідомості трудового народу російського, — то ніколи б не сталося так, як сталося. Ніколи б не спромігся Сталін спотворити ідею надстолиці, утворити з неї осереддя отого великодержавного шовінізму, і самого Сталіна ніколи б не було.

Звичайно, починати треба було ще в дев'ятнадцятому сторіччі, коли починали всі люди. Починати треба було, самозрозуміло, з літератури, бо таки «в началі бі слово». Починати не з букваря, а з «истории государства российского», не з «просвіти», а з Гоголя й Достоевського. Це можна було зробити систематично, пляново, спокійно. Ексцеси з засланням Шевченка не були доконечні. Ось так починати, як то зробили поляки й чехи. І на час світової революції було б те в нас, що треба.

Думаю, однак, що про нас тим часом досить.

Поляки й чехи. Так, але Варшава погоджується бути столицею тільки за умови, що її зватимуть другим Парижем. Нехай імажिनарно, проте вона прагне покоїтись таки на чужій території.

Те саме чеська Прага.

Третій другий Париж — Букарешт. Поготів, що ми вже знаємо: література його старша від паризької, вона походить від Овідія.

(Додаток 1964. Після недавньої подорожі де Голля Латинською Америкою є всі шанси, що незабаром постане ще рівно десять других Парижів.)

Париж, отже, має не одну праву руку, а кілька. (Це анекдот. Мені оповідали про одного львівського діяча і про одного його співробітника, званого його правою рукою. За якийсь час назвали мені ще одного співробітника і сказали, мовляв, цей був правою рукою пана професора. Потім так сказали про третього і про четвертого. І я, нарешті, не витримав, рознервувався. Скільки ж може, справді, бути правих рук у пана професора!)

Ну, а сам Париж?

Але Париж, хоч він стоїть і на французькій землі, влаштували всі, кому лиш заманеться, і найменше — природні французи. Я намагався це показати у своєму репортажі 1955 року.

І так само — Рим. Про те було трошки мови в цьому репортажі. Тепер її буде більше.

Рим повинен перестати втручатись у справи Італії, а Італія у справи Риму.

В Італії сьогодні є багато розумних сил, багато розумних людей, свідомо й відповідально зосереджених на певній меті. Вони знають свій народ, знають, чого йому бракує, знають, що й хто йому шкодить. Італійська земля, — як і всяка інша земля, — не може без кінця належати тим нечисленним, які не відають (або роблять вигляд, що не відають), для чого Бог сотворив землю. Земля повинна належати тим, хто про це відають. І всі багатства землі теж.

Столицю Італії варт, мабуть, утворити у Міляні. Можливо, треба водночас ще кількох столиць, автономних: Палермо, Кальярі і — коли йдеться про смугу відмінного мовомислення — Больцано, т. т. Боцен. Бо столиці ще, видно, на якийсь час потрібні. (Якщо вони — повертаючись на мить до нас — потрібні й у національних республіках, то нехай, про мене, адміністративним центром України стане Вінниця. На її користь можна б навести багато аргументів. Тільки що я думаю, нам усім, італійцям і не-італійцям, незабаром, — і то либонь дуже незабаром, — передстоять речі, куди важливіші.)

Назріла потреба укласти між італійською державою та Римом угоду про мирне й доброзичливе співіснування. Усе, залежне від Риму, повинен він зробити, щоб сприяти зниканню затьмареності, утвореної штучним сонцем на Сіцилії. Одним з найперших актів такої доброзичливості було б розпорядження для кардинала Руффіні: переїхати з Палермо на почесну пенсію до Риму. (Пропозиція переводити на стан спокою прелатів, у яких, наслідком високого віку, втрачаєть-

ся відчуття реального життя, походить не від мене, а від бельгійського кардинала Сюенена.)

Але що таке, нарешті, Рим?

*

Рим це ось що.

Собор святого Петра, навіть видний у мініятурі дірочки в брамі на Авентині, величезний. Зблизу й усередині він величезний понад людську уяву. Він охоплює не тільки раси й простори, а й зоряні шляхи та галактики.

Це, звичайно, лише в ідеї. У земній дійсності воно ще не так.

З цих просторів насамперед належиться вимести сліди того минулого, яке не вкладається у поняття католицького й християнського, у поняття того, чим є, чим має бути Рим. Із собору конче треба винести зображення всіх тих пап, які, хотівши заволодіти чимсь майном, відлучали власників майна від Церкви і ставили їх поза законом. Також усіх пап, які спонукали різанину між народами, які схвалювали різанину за віру в середині народів. Тих, отже, які «людською кровію торгували» і «рай у найми віддавали». (Шевченко, бувало, висловлювався надзвичайно точно. А те, що один український видавець підніс у дарунок Вселенському Соборові том його творів з вилученим «Єретиком», точно засвідчує неточне уявлення наших католиків про те, що таке католицизм і що таке Рим.)

Рим як імперія об'єднав усе те, що в очах середземноморця було тогочасне з цілим світом. Христос, тоді як нарік апостола Петра скелею Церкви, не вказав для нього місця осідку. Але було повною логічно, що підніжжям скелі став Рим, якщо оте, мовляв Міцкевич, «керування душами» мало бути світовим. Для того треба було тільки вчинити виворіт, світську владу заступити владою духу, відбутися грандіозну пародію на попереднє, тобто — зберегти весь контур і тільки консистенцію його підсилити перетвореним значенням.

На превелике горе, перетворений Рим дуже швидко обернувся на самопародію. Виявилось, що наступники Петра були не готові розрізняти між обома типами влади. Ще у попередньому сторіччі, щільно аж до гарібальдійської революції, папа був головою держави, в якій виносили смертні вироки. Коли пап цієї прерогативи позбавили, вони ще й далі санкціонували її для інших, для тих, кого її, на жаль, не позбавили. Після масового вбивства, що його вчинили вояки італійської фашистської держави в Абесінії, папа наказав по церквах цієї держави правити подячний молебень. (Відомість подаю за приміткою у книзі Сарвапаллі Радакрішнана «Зціління віри».)

Отой новий, ніби перший, Рим ганив другий Рим, Візантію, за цезарепапізм. Як протидію він винайшов папоцезаризм.

З собору Петра конче треба винести пап, чий папоцезаризм був пов'язаний з пролиттям крові. Цього вимагає дух Риму, це треба зробити з тогочасних міркувань, з яких перші християни касували ідо-

лів — тих ідолів, що на їх честь влаштовувано криваві жертвоприношення.

Натомість у собор треба внести зображення справжніх католицьких подвижників, Яна Гуса та Джордано Бруно. Цього вимагає послідовність, з якою християнська Церква вшановує тих, хто пролили кров за Христа — отже: за істину. Середньовічний аргумент, мовляв, спалення на кострищі правило за покарання смертю «без пролиття крові», треба на весь голос проголосити за нечинний. Масовий садизм, що його плекали під маскою релігійної екстази, підлягає всевітньому демаскуванню з боку Католицької Церкви.

Вилучених пап слід примістити в музеї. Музей це такий простір, де предмети неначе неутрачуються. Там можна розглядати різноманітну зброю, подивляти філігранне мистецтво зброярів, виключаючи з пам'яті факт, що ти дивився на знаряддя вбивства. Так само, як можна насолоджуватись архітектурним ансамблем площі Сіньйорії у Флоренції, силуючи себе не думати про те, що на цій площі було віддано вогню Савонаролю, що з цих вікон колись гронами звисали трупи (був такий звичай: забитих в'язати мотузками й вивішувати з вікон). Музей це схоронище культури. Культура людства це все ним зроблене мінус його історія.

Але церква — не місце для таких вправ з пам'яттю. У церкві пам'ять повинна бути чиста, і все в ній повинно бути свято.

Ще одна реформа, яка проситься до простору святого Петра: його статую не варт з нагоди соборних нарад одягати у тіяру й ризу з матерії. Поперше, це гвалтовне переміщення стилів, і воно ображає естетичний смак. (Про кіч у церкві див. вище.) Подруге, підсилення врочистості за допомогою шат з матерії личить, можливо, для процесій у місцевостях з такими звичаями, але тут воно мимохіть викликає грайливі думки про матеріялістичний світогляд. І навіть вартовий, який стоїть при тому і показує статую туристам, промовляє, ковтаючи усмішку:

— Облачений з okazji Собору.

Щойно в особі Іоанна ХХІІІ на престіл Петра зійшов папа, на якого людство чекало протягом двох тисяч років і який, нарешті, здобув серце світу.

Я бачив його живого під час свого третього приїзду до Риму. Усі дороги ведуть до Риму тільки в тому випадкові, коли ви саме так спроможетесь туди приїхати втретє.

Антикомуністи розглядають як ненормальне те, що численні комуністи, не зважаючи на знані ім злочини Сталіна, залишились вірні партії. Я не беруся судити, бо ніколи членом партії не був. Але я прошу брати за нормальне, що, не зважаючи на історію Католицької Церкви, я залишаюсь їй вірний. Справа у тому, що й я чекав на Іоанна ХХІІІ. І, благословен будь Боже, дочекався.

Ми бачили й чули його у середу 5. вересня 1962 року, на масовій авдієнції в соборі.

Ми прийшли, як нам радили, за дві години до початку папського виходу. Якби назначена товстою шворкою лінія перед нами, за яку ми вже не могли ступити, пролягала на безпосередньому кордоні між святаю святих та профанами, ми, під час просування папи повз нас, опинилися б щільно при його рухомому фундаменті. Але шворка утворювала тільки один бік величезного чотирикутника, протилежну сторону якого наш зір ледве вхоплював. У проміжку зяяла нічия земля.

Розчарування наше ще збільшилося, коли обширні гурти людей, прочани, приведені різнонаціональними організаціями, ні з того ні з сього почали вихоплювати з кишень і торбинок квіточки жовтого кольору і тиснутися з ними до вузького проходу, на якому стояли вартові. Незабаром виявилось, що квітки мала більшість присутніх, бо вже скоро по тому чотирикутник наповнився вщерть, по нашій же, зовнішній стороні залишилась явна меншість — люди без перепусток. Ми в тому числі.

Квітки були вражаюче подібні до осінніх вербових листків. Були тільки голови й ці листки, потужно зв'язані докупі невидимим вітром. Листки були вузькі й тонкі, тріпотливі, настирливі. Ми заздрили їм донестями.

Ми заздрили й спинались навшпиньки, наскільки лише можна було. Але раптом виявилось, що це зайво. Папа йшов видний з усіх закутків і неуявленно об'ємний, ішов просто по людських головах або, може, по морю пішки, йшов фронтально, просто на нас. Я не вхопив самого моменту появи з-за одвірка війстя, і я не можу пригадати, чи лунали при тому сурми. Було так: я собі над чимсь в останню хвилину задумався, а тоді вже папа був появлений, був тут, серед нас.

Папа йшов. Овацію я пригадую. Вона котилася хвилями, почавшись, мабуть, із форте-фортисимо і через те, природою речі, на певні секунди слабнувши. Секунди послаблення були життєво-конечні, щоб перевести подих після щойно відбутого вибуху, щоб пережити його і щоб підготувати свій захват до наступного. Не було ані йоти гістерії в цьому радісному ревінні, ані тині екзальтованого деотства, ані натяку на навіжене крикливоство. Папа був з плоті й крові, з неуявленно густої плоті й неуявленно гарячої крові, і всі тисячі присутніх становили з ним одне ціле, зібрані у ньому, мов у фокусі. Усе пашло здоров'ям тілесним і душевним.

Мені, справді, рідко коли траплялося переживати таку многоту здоров'я на такому розгоні простору. При тому вміст перевищував рамці, розсував їх. Папи було більше, ніж церковних нав, колон і заключених між ними людей. Межа прозорости між повітрям та камінням зникала, нагробки й подобири отих неповноцінних попередників з жорстоких часів Церкви переставали існувати навіть у контурах. На місці примарного минулого вирувало природне й самозрозуміле

сучасне. Мітологію широкого, круглого обличчя з великим ротом, з великим носом, з прославленими великими нерівної форми вухами, що недоладно виставали з-під білого кружечка шапчини, — мітологію можна було вловити на-лету, як соковито вимовлене слово, як виразно прочитане речення, як добре підкинутий угору замашний ціпок.

Що він може аж так наповнювати й переповнювати простір та час, напочатку справило несподіванку передусім для самого Іоанна XXIII, людини, на зріст невеличкої, м'ясистої, майже квадратної. Щойно коли шестя завернуло під прямим кутом і рушило по лінії тієї фатальної линви, яка тягнулася так безмежно далеко від нас, наглухо заслонена людськими потилицями, щойно коли виявилось, що папа не йде, не височить, а таки сидить на своїх ношах, щойно тоді, коли він, посуваючись у профіль, але раз-у-раз обертаючись у нашу сторону повним фасом, розсівав м'якою лапатою рукою благословення, ми дістали бодай приблизне уявлення про дійсні розміри його постаті. Ці вуха служили йому за найпереконливіший аргумент, як він, бувало, вказував на себе у дзеркало і запевняв наближених, мовляв, він зовсім, зовсім негарний. Тепер, бачивши його у профіль дещо зменшеним, оцінювавши чудо цієї оберненої перспективи, ми могли собі уявити, як трудно було йому звикнути казати на себе «Ми», як він і досі часом прокидається вночі, вражений приснилою думкою, і вирішує ту думку при першій же авдієнції обговорити з... папою!

Шестя спинилося. Сидіння з папою на підвищенні. Папа звідкись виймає сувій паперу і повільно його розгортає. Я раптом помічаю, що дивлюсь на нього в бінокль — його нам дав, здається, бельгійський священник, який стоїть за нами і, взявши мою дружину за французенку, старається пристосуватись до її вимови.

Але й бінокль непотрібний. У нього видно тільки рухомі щелепи й частину носа, більш нічого. Я з уклоном передаю побільшуване скло люб'язному патерові, не турбуючись про те, чи воно йому справді належить, і, вже не зводячись навшпиньки, дивлюсь просто себе, у перспективу, в поширенні якої промовляє людина.

Іоанн читає з сувою французький текст. Мову він знає досконало і саме тому, з поваги до неї, вимовляє її слова помалу, ваговито. У тексті стоїть привітання одній з груп, а також про задуманий папою Вселенський Собор. Про Собор там говориться переконливо, але офіційно, як то й повинно говоритись у писаному від руки або надрукованому на машинці тексті.

Потім папа скручує сувій, ховає його і заходжується оповідати про Собор своїми словами. Свої слова — італійські. Мову й цю він знає досконало, отож, саме з поваги до неї, бере відразу притаманний темп.

Голос папи Іоанна був уже нам знаний з його виступів у радіо, зокрема з його великодніх промов і привітань. Як це в нього розкішно виходило:

— По-українськи: Христос Воскрес!

Голос, природно поставлений, у зародку такий самий, як у того римського продавця напоїв, що в антрактах у термах Каракалли вигадував «кафе кальдо», але він з подоланим римським етнографізмом, доведений до римської універсальності. З голосу цієї людини не можна дати вісімдесят років, можна дати сорок-п'ятдесят. Тембр повнозвучий, успадкована інтонація звисочена до радісної обов'язковості. З кожним пересиланим в етер благословенням Елізабет Котмаєр, лютеранка, незмінно схилялася разом зо мною і христилася і від такого не міг би утриматись ані мохаммеданин, ані одвертий паганин, ані переконаний атеїст. Бо навіть з найдисциплінованішою силою волі неможливо втриматись у рівновазі, коли тобі так наполегливо, так з усієї істоти, таким проймаючим голосом бажають добра.

І от тут цей голос без посередництва електричного струму, лиш ледь підтриманий і підсилений соборними голосниками, голос воочію і воушню. Він спочатку, протягом кількох перших хвилин цієї другої, імпровізованої частини виступу перебуває у диспропорції з вистаттю тіла. Голос неузгіднений з тілом, голос вібує і закликає, тіло поважно покоїться у кріслі. Але так тільки перші хвилини. Незабаром до акустики починає достосовуватись і оптика. Погляньте лишень на руку, на ту, що видна сюди нам, на праву. Вона, здається, рухнулася. Чи ні? Може, й справді ні, бо ось вона видна зовсім добре, і вона таки тримається бильця крісла. Тримається міцно. Тримається відчайдушно. Відчайдушно, бо — гай-гай! Ану спробуйте англійця, який говорить, змусити жестикулювати — у вас нічого не вийде. І так само нічого не вийде, якщо ви спробуєте присилувати тримати руки за спиною розмовленого італійця, хоч би цей італієць і виріс у перфектного римлянина. Нічого не вийде. Рука звелась ніби ненароком, знов ухопилась бильця, знов звелась — і вже менше ненароком, — звелась, простягнулась наперед, описала коло, випросталась у долоні, зібрала пальці у жменю і ще раз випросталась. Павзи між рухом та безрухом дедалі меншають. Рука вступає повнотою в дію, наздоганяє голос, наздолужує прогаєне. Корпус нахиляється вперед, до слухачів. Рука працює у гармонії з голосом. Зводиться друга рука на допомогу, лівиця. Обидві руки розпросторюються, складаються одна з одною, утворюють овал, коло, розходяться під кутом, і це вже новий начерк благословення, його робоча гіпотеза.

Цю людину можна любити до сліз.

Але ось усі навколо всміхаються. Зазирають людині в очі й усміхаються до неї. Включно з папськими носіями. То ж бо їм цей народний понтифекс максимум, з огляду на важчу свою комплекцію, з огляду на дужчу, ніж у попередника, силу притягання до землі, збільшив винагороду за труд урочистого ношення його особи. Всміхаються усі. І це, дійсно, ще краще, ніж плакати.

Людина говорить не лише з серця, а й із знанням та вмінням. Її

руки не тільки темпераментні, але й фахові. Так говорить кваліфікований коваль про властивості металю та способи його опрацювання. Так висловлюється доброзичливий літературний критик, коли він прагне розкрити читачеві структуру й характер розгляданого твору.

Людина говорить про структуру й характер любови, про конструкції вселюдського порозуміння, про побудови миру на землі.

*

Рим це те, що покликане завершити історичний період людського життя і перетворити його на літопис світового благодіяння. Без невинного, отже, честолюбства, без трафаретного насильства сильних над слабими, білих над не-білими, а отак просто, творчо, хороше, по-робочому. Бо є столиці й надстолиці, нації і наднації, є партії, уряди, системи й бльоки, є заангажовані, є озброєні, є нейтральні. Є надміру бундючні й надміру смиренні. І за всім є те, що в поета називається: люди на землі.

У мене свій власний рахунок Римам. Їх, щоправда, також три, і в мене четвертого теж не буде.

Мої Рими такі.

Перший Рим показав у повному зарисі можливість для людей різного кольору й відмінних думок співіснувати в одній сім'ї. Він упав, бо не знав, що далі робити з своєю владою. Різноманітність і терпимість зробили владу безглуздою.

Другий одержав ідею звище. Він мав перейти всі сто вісімдесят градусів преображення. Був великий початок. Був час Нового Заповіту, верем'я світла, доба гностиків, доба знаючих, пора кумранських, сирійських, понтійських, олександрійських, картагенських, гальських, готських сподівань. Але історія почалася наново. Історія: спрага влади, війна, вбивство. Бо що таке інакше історія, і кому під силу кинути каменем у це твердження?

Так от, третій Рим це заперечення історії. Третій Рим — усвідомлена відмова від історії на благо людей на землі, подолання історії немірною силою добра.

Хоч скільки б разів я ще завітав у Вічне Місто, іншої дороги до нього, ніж та, у грандіозній перспективі якої невеличкий м'ясистий чоловік із широким обличчям і робітничими руками закликав людей любити одні одних, — для мене не буде.

Якщо вам пощастить ось таким робом приїхати до Риму втретє, то ви також не багатимете ніякого четвертого. Ви станете повноправним учасником третього.

Подорожуючи Італією, ви повсюдно зустрінете гостинність. Вас вітатимуть і ласкаво запрошуватимуть. Але ви все-одно залишитесь заїжджим, прибулим, подорожнім, ви так чи так будете «страньєро» і «форестьєро».

Вступивши до Риму, ви можете й далі мати за собою вдома ваше власне головне місто, головне місто вашої батьківщини. З нею вам не варт поривати душевних зв'язків. Але в Римі вам стане раптом легко від свідомості, що на вас чекають без порівняння важчі завдання. Хто б ви не були, там ви свій.

Згори, з Палатину незоре місто можна гладити по куцавій голові. Вона цупка і м'яка водночас.

Кольоцеум звідти — розкритою книгою.

Дихання історії можна простежити в Римі лініями, що проходять у заглибинах між його пагорбами. Сім. Сьогодні: дванадцять. Величезні відстані: легені.

Але повітря пливе до осередку, до пункту нуль. Історія переходить. Рим стоїть повіки.

*

Додаток 1963.

Папа Іоанн помер у понеділок 3. червня 1963 року. Стан агонії тривав кілька днів і кілька ночей, проте так, що коли папа повертався до життя, він повертався й до свого нескаламученого здоров'я. На кілька годин, на кілька хвилин.

З усіх моїх літературних творів найслабший — мій щоденник. Я проваджу його нерівно, пропускаючи розмашні проміжки часу й видатні події. Мені рідко щастить на ньому зосередитись, і я, виконуючи обов'язок його писати, раз-у-раз погоджуюсь на компроміс пласкоти.

Тож якщо я у цьому репортажі цитую свій щоденник, то роблю я це виключно з тих мотивів, що цитовані місця — записи, зроблені автентично: на місці абож у синхронізації з нотованим.

Оце останнє, синхронізація з нотованим, стосується до наступних декількох виписок. Їх роблено під час, коли вмирання папи сягнуло у свою високу фазу. 1. червня ми з дружиною мали їхати до Бремену, на щодворічний з'їзд розгалуженої родини Котмаєрів та інших, покровнених з нею. Я сидів усю ніч перед тим, бо в мене була термінова праця. Я працював і слухав Ватикан. Кожні п'ятнадцять хвилин радіо подавало різними мовами найновіші звідомлення про стан кризи. З тих мов, що їх я міг розуміти, в мене занотовано таке:

«п'ятниця 31. травня. 22,10 год. останні хвилини Папи.

... образ на поштової марці тут угорі: людина в останніх своїх хвилинах. але цієї хвилини ще жива.»

(Мова про ватиканську поштову марку, зняту мною з одного листа й наліплену над записом у щоденнику.)

«уночі на суботу 1. червня. 2,56 год. поворот свідомості. прокинувся. всіх пізнав. і поблагословив.

тс. 3,40 год. кінець ще не настав.

... тс. 4 год. щойно з Ватикану по-польському. подробиці до опричотування: перший жест: благословення всім присутнім. назвав своїх

братів кожного на ім'я. подякував лікарям. а одному з них жартома сказав: «о! так я ще живий!»

... тс. 5,20 год. Ватикан (по-німецькому): часто обіймає братів і сестру і розмовляє з ними бергамаським діалектом.»

У всякому іншому випадку нотатки такого роду правлять для письменника лише за умовні позначки, стенографічні закарлючки, з яких він потім (якщо він справжній письменник) робить щось вивірено путне. У своєму зафіксованому вигляді вони, поза тим, жодної вартості не мають. Але тут інакша річ. Мені особисто вони дорогі й як вони є. Коли я їх перечитую тепер, я відчуваю те, що людині так до розпачу рідко дається відчутти: спинений час.

Бо ось пізніший запис, у п'ятницю 14. червня, по повороті з Бремену. Він округліший тому, що вже носить ознаки стилізації, т. т. час у ньому знову вступає в свої права:

«десять років тому помер Сталін. на цих двох смертях можна точно перевірити об'єм та обшир свободної людської волі. як чоловік спроможен усе від нього залежне зробити щоб його ненавиділи. і як спроможен діяти так щоб ніхто — достотно ніхто — не здолав сказати про нього лихого слова в його велику годину.»

Та, зрештою, справа не у стилі. Точніше: справа у тому, чи, не зважаючи на стиль, пощастить письменникові переконати читача. Нехай читач судить сам, чи вдалося мені тим або тим робом переконати його у дійсності мого героя. Я ж хочу сказати тут ще таке.

Я хочу на кількох ілюстраціях показати: про головного героя мого репортажу справді ніхто не спромігся вимовити злого слова.

Що про Іоанна з любов'ю говорили лютерани, англіканці й сектанти, що наш янголічно-православний Барка назвав його Доброми-словом — у тому нічого дивного. Що покійний папа сказав був високому шинтоїстському духовникові, ми, мовляв, віримо з вами в одного й того самого Бога, і шинтоїст із ним погодився: нема нічого дивного, зрештою, й у цьому. Але ось ліві. Письменниця Наталія Гінзбург: «Я ніколи б і не повірила, що спроможна полюбити якогонебудь папу.» Професор літератури в римському університеті Джакомо Де Бенедетті: «Може бути так, що проминуть сторіччя перше, ніж прийде знову такий папа, як цей. Євреї, комуністи, атеїсти, усі його оплакують.» Літератор Леоніда Репачі: «Доля здолала людину, яка вірила в людину, в поліпшення людських взаємин, у можливість зближення між народами світу. Через те його полюбили понад кордонами, всюди там, де людина бореться за своє майбутнє, за своє життя, за свої ідеї, за свою цивілізацію.» Соціаліст П'єтро Ненні (чий партію стурбована судьбами Італії україномовна радіостанція Ватикану назвала якось «повесетрою комуністичної партії!»): «Не знаю, чи це діло буде продовжене, чи ні, проте у багатьох своїх аспектах і у засудженні фанатизму воно либонь уже невідкличне.» Справді комуністична «Уніта» з 1. червня, через усю першу сторінку: «Іоанн XXIII умирає —

вигасає життя великого папи, великої особистості сучасної історії.» Нарешті, сам Пальміро Тольятті: «Роля, яка йому припала, на чолі установи, що охоплює всю землю, у світі, що сьогодні розривається ваговитими й драматичними суперечностями, розколинами, розламами, була по-справжньому важка. За дійсну, актуальну, пекучу проблему дня править нині — повернути людському роду його єдність у взаємному порозумінні між усіма народами й у мирі. Це він заходився робити на новий ріб, з великою сміливістю і у своїх засадничих, для долі людства вирішних аспектах.» І Рада Микитівна Аджубей, прийнята з своїм чоловіком на приватній аудієнції, вражена до дна душі, розповідала журналістам про великі трудящі руки папи...

Своє «достотно нікто» я писав, ще не мавши цієї обсяжної колекції, що з неї вибрав тут лише крихітку. Тож виходить, що таки дійсно нікто не здужав видушити з себе й краплі злоби?

Так, дійсно нікто. Ані за життя, ані в годину смерті. Добро — найстрашніша зброя, проти якої нема рятунку, і папа володів цією зброєю зроду й усією істотою.

Як не подолана ще історія у навах собору Петра німіла й розчинувалась у повітрі, коли він переступав поріг, так і всі сучасні незадоволені, якщо й пробували щось пробелькотати, потрапляли у позицію доценту засвітлених негативів, на яких тільки ледь-ледь знати конфігурацію розтулених беззвучних ротів. Так було, поки ще він ходив, промовляв, діяв. Звуки затанцювали на мембрані щойно тоді, коли його земний рух остаточно перестав бути.

Хто вони, оті незадоволені? Ті, насамперед, які були понад усі міри задоволені 28. жовтня 1958 року. Їм тоді поталанило звести незримою круговою порукою на апостольський престіл саме того, кого вони, спантелечені смертю Пія XII і не підготовані до вибору нового справжнього папи, призначили на ролю з перехідним завданням «якось то та буде». З усіх він видавався найменш «папабіле», найменш «палоспроможним». Ці люди, які вірять у всякі можливі чудеса, не передбачили саме того чуда, що у дійсності сталося. Отож, яке могло бути задоволення з такого дива?

Ті, подруге, які Рим плутають з Бережанами, які не добачають відстані між географічними та хронологічними точками. Ті, для яких усе на світі міряється з наріжного каменя «міста моєї молодости».

Українці у цьому найвільнішому світі здавна відомі з двох речей. Коли збираються на з'їзд профспілки світу, коли вдаються до важливих нарад біологи з нобелівськими прізвищами, коли треба відбути грошову збірку для гуманного підприємства патера Піра, коли зважуються можливості нової техніки роману, коли виникає потреба в лікарях не тільки для нью-йоркських забав, а й для шпиталю Альберта Швайцера у Лямбарені, і коли постає konieczність готувати студентів богослов'я не тільки для недільних проповідей, а й для вміння читати кумранські фрагменти, — всюди там нашого брата й

духу нема. І це по десятиріччях еміграції, при немірних можливостях зворушити світ чимсь ще, крім національних «академії» та скарт на бездержавне існування.

Зате коли денебудь активізується діло непохвальне, — о, там наші задні не пасуть! Тоді така солідарність, що й держави непотрібно.

З почуттям, яке сам не вмію визначити, цитую з бюлетеня Українського пресового бюро «Вісті з Риму», ч. 2, 30. вересня 1963:

«У Папи Івана XXIII, наприклад, порив до здійснення якоїсь великої ідеї, що є сам у собі надзвичайно великою духовою цінністю, не завжди мав терпеливість злучитись з глибокою всебічною обдуманістю, з точною відповідністю до конкретних обставин подій і людей, з усією тою обережністю, що є кінцевою на те, щоб противник не використав пророблених Ним кроків для зміцнення своїх ворожих позицій. Папа Павло VI-ий, з однієї сторони розуміє всю важливість задумів, що зродились у душі Папи Івана XXIII, особливо скликання Вселенського Собору, з другої ж є свідомий тих практичних недотягнень свого Попередника, про які ми натякнули...» (ст. ст. 3-4).

Не беру на себе відповідальності ні за пунктуацію в цитаті, ні за чарівне поєднання слів «порив... не завжди мав терпеливість злучитись». Беру на себе відповідальність унаочнити одне з «практичних недотягнень» Іоанна XXIII. Воно таке, що, здавалось би, мало стосуватися редактора, коректора й цензора «Вістей з Риму» безпосередньо. Дозволю собі, отже, нагадати: доброта цієї людини здужала розтопити навіть залізо сталінських законів, які, за інерцією, тримали в ув'язненні нашого Владику Первоієрарха.

Я не хемік, тим і не знаю, чи так зване абсолютне чорне тіло має градації у відтінках. Зате, як ляїк, я знаю, що чорнота невдячності може грати всіма спектрами кольорів під знаком мінус.

Авжеж, можна б такого взагалі не брати до уваги. Можна зберігати переконання, що, як то говориться, на дальшу мету намагання зробити з Іоанна XXIII посмертно несерйозну фігуру — не витримає проби часу. Можна б і припустити таке: ці люди, оскільки вони так чи так робитимуть тільки те, що їм накажуть, при відповідній зміні режиму знову запопадуться хвалити й «нетерпеливого» папу.

Але мені з того немає втіхи. Мені, навпаки, від можливості такого припущення сумно. Це не мій Рим.

*

Додаток 1964.

Не мій Рим і спом'януті україномовні радіопересилання з Ватикану.

Кожні п'ятнадцять хвилин діяльності цієї установи (чотири рази на тиждень) містять у собі таку щерть усього, що воно дало б теми для не одної докторської дисертації.

Власне, тут була б для мене велика нагода. Серед української еліти числиться магістер Данилів. Він європеєць, і тому зветься він не Хведір, навіть не Федір, а зовсім Теодор. Так от, магістер Теодор

Данилів дуже влучно колись підмітив, мовляв, Костецький не посідає жодного наукового ступеня, а отак просто почитав собі чоловік книжечок, та й годі. Ну, так я присягаюсь: якби в мене знайшовся час повнотою присвятитися цим ватиканським україномовленням, я здобув би щось на полі науки — став би жерцем її щонайменше такого щабля, як магістер Данилів. Бо, повторюю, тут — справді золоте дно.

На жаль, нема змоги. Я мушу вже скорочуватися, мислити теоріями, ба й не образами, а, як на Вселенському Соборі, схемами. Поготів, що репортаж, сутню, закінчився.

Крім того, наукове звання зобов'язує до етикету супроти існуючих шкіл та напрямків, а також до читання понадпрограмної літератури. Куди легше: дійсно, отак собі, по-простому, по-невченому.

Отож, до радіопересилань.

Тут образ миру на землі геть своєрідний. Коли йдеться про звідомлення з Вселенського Собору, то мир — категоричний імператив.

Другий Ватиканський Вселенський Собор на третій своїй сесії (особливо у жовтні місяці) досяг критичної фази. Залаштункові змагання реакційної групи його отців набрали такої потужності, що їх не можна вже було приховати від світу ніякими силами. Протести прогресивних єпископів залунали на весь голос. Пристрасті несподівано завирували в душах, підбудованих твердю церковною дисципліною. Модератори Собору опинилися перед konieczністю приступити до виконання своєї ролі у найфізичнішому розумінні. (Немає ради, таки додаткова література. Модератори в атомовій фізиці, за енциклопедією: «Гальма щодо нейтронів, які наслідком своїх особливих властивостей — інерція реакцій супроти вільних нейтронів — мають спромогу ті дуже швидкі — бл. 30 000 кілометрів на секунду — нейтрони, що звільнюються при розщепленні ядра урану 235, прийняттям їхньої ударної енергії гальмувати з такою силою, аж поки їхня швидкість набере бажаної, вельми незначної вартості, за якої нейтрони багато легше нашаровують собі дальші ядра урану 235, продовжують їхнє розщеплення і тим уможливають ланцюгову реакцію. За модератори правлять найпершою мірою графіт і важка вода.»)

Усе це стало відомо звідусіль: з радіо і з преси, з лаконічних вісток і з стурбованих коментарів. Усім вірним і всім невірним щотижня розповідав про стан речі гострий на слово патер Маріо фон Галлі. Розповідали, зрештою, і ватиканські передачі, усіма можливими мовами. Усіма — крім української.

Тут бо панувала тиша й благодать. Слухавши ці пересилання, можна було собі скласти уявлення про основний настрій Собору як про тотально ягничий, коли то всі з усіма лише згоджуються й одні одним гармонійно доповнюють.

Так було, наприклад, судьбоносного дня 13. жовтня. Коли римська курія, цей бич божий Католицької Церкви та її Вселенського Собору, утворила таку щільну атмосферу, в якій годі було взагалі

вже будь-яке розумне слово вимовити, п'ятнадцятеро владик не витримали, зібрались у помешканні кардинала Фрінґса, уклали меморандум і подали його папі. Саме того дня довідався про це весь світ. Саме того дня український диктор змальовував особливо ідилічну картинку.

Він повідав того дня, як один український владика хвалив соборову схему про Церкву за те, що в ній добре узгіднені земні та есхатологічні моменти. (Це принаймні могли більш-менш без труду зрозуміти в Києві, для якого, як то можна вивести з часових заповідань диктора, і призначаються найпершою чергою ці передачі. Бо були справи, які у Києві розуміли з трудом, а то й зовсім ні. З терміном «пасторальний» там, поза всяким сумнівом, щоразу постає заковика, тому що він, за прийнятим більшістю українців значенням, стосується тільки до спеціальних балетних вистав у костюмах і перуках стилю рококо. Ще важче було нашим землякам удома збагнути, чому коли святі у небі співпрацюють з живими на землі, то це має саме христологічний характер, — і що таке взагалі христологічний характер. А вже цілком годі було їм щось виснувати, коли вони почули, що молитва «Іже херувими», — текст якої український владика у своєму виступі проказав повнотою, бо, видно, латинські владика не мали про неї ніякого уявлення, — що ця молитва несе у собі парусійну ідею. Бо звідки ж їм, непросвіченим, знати, що таке парусійна ідея? Як на мене, то я, звичайно, розумів. Я маю фантазію, і мені досить легко перенестись у римські Бережани, деє так у рік 1934 абоощо. Втім, про мовомислення ще окремо далі.) Будь-що-будь, а конфлікт у Римі, як бачимо, 13. жовтня не мав місця. Усе було лагідно.

Щоб уникнути конфлікту і з тими, хто прагнуть спинятися на схемах докладніше, і з тими, хто наполягають на їх рівномірно-прискореному голосуванні, наше радіо воліє взагалі оминати справжні теми соборових нарад. Коли найвищі церковні достойники вдалися були до мало достойної теми про те, який би остаточний титул вигадати для Діви Марії: «Матір Церкви», «Матір усіх людей», «Марія Посередниця», «Марія, Заступниця та Помічниця християн», «Марія, Матір усіх віруючих» тощо, тощо (бо треба було так зробити, щоб надмірним звеличенням не зразити протестантів, а надмірним зниженням не насторожити православних), — то україномовне радіо подало, мовляв, інший український владика... Ні, він не заявив до відома всіх, що Матір Божа є Матір Божа і дискусії не підлягає. Він просто запропонував ще один титул: «Марія Покрова».

У неділю 27. вересня, коли все навкруги тремтіло від сперечань про дійсно актуальні справи, такі, як свобода віровизнань і ставлення до євреїв, наш незатямлений диктор усі покладені йому п'ятнадцять хвилин розповідав про голову св. Андрія Первозванного. П'ять хвилин, отже цілу третину відведеного часу, він присвятив на те саме ще й у четвер 1. жовтня.

(Тут доводиться знову звернутися до способу дужок. Майже синхроністично, проте так, що диктор міг уже про факт знати, у суботу 26. вересня, коли цю голову саме привезли до Патрасу, грецький учений Ніколас Томадакіс опублікував статтю в газеті «Катімеріні», в якій висловив сумніви щодо її автентичності. З усього серця пожалкував він, чому його Православна Церква не порадила експертів перед тим, як просити голову з Риму назад. І чому, справді, цього не зроблено? Невже якби електронна аналіза виявила анахронізм, показала, що голова не належить первоапостолові, то від того захитався б християнський світогляд? До теми, чи шкодить наука вірі: Теляр де Шарден, геніальний католицький науковець, який провів рису між клерикалізмом та теологічним образом світу, наполягав на тому, мовляв, оскільки — цитую з післямови Шміца-Моормана в найновішому виборі його розвідок у німецькому перекладі — «творення править за діло Боже, то богослов не має права нехтувати найдрібнішою правдою, стосовною до цього діла». Я маю фотографії традиційної голови св. Андрія, і на мою скромну думку, вона сумнівна вже хоча б тому, що в обличчі ані сліду семітських рис. Воно радше германське. Цей чоловік, якому за життя, може, й не рубали голови, був схожий на Карла Великого з відомої люврьської кінної статуетки і на того гота, якого в цілості кілька років тому знайшли робітники у торфовищі.)

Так, отже, мир і злагода.

Зовсім інакше там, де миру треба справді, треба настійно. Мова про царину, в якій диктор чуває обов'язок бути войовничим: про боротьбу з так званим матеріалістичним світоглядом.

Що воно таке, оте воювання двох світоглядів? За різних часів воно являло відмінні речі з відмінною кваліфікацією. Сьогодні це цілковите безглуздя без дна й без покришки. Воно безглуздіше за чехарду, яка, хоч і теж принципово не має виглядів на розумне закінчення, все ж таки приносить учасникам бодай радісні емоції. Борюкання з гримкою назвою «ідеологічний бій» не дає ніякої радості ні одній із сторін, не породжує взагалі ніяких почуттів, крім почуття роздратування, бо, буди слуховим свідком бою, відчуваєш безперервно, що говориться щось абсолютно не те.

Схематизую приклади. Ідеологічний борець із радіостанції повчає тих, хто твердять, мовляв, не Бог сотворив природу, а природа сама зробилась. Як повчає? Порівняннями. В одній минулорічній передачі (на превеликий жаль, я пропустив записати день її звукової дійсності) він порівняв досконалий устрій осиноного жала з далекими від прецизності вістрями, що їх виготовляє людина. Що з того слідує? Щось, що було б страшне, якби не було таке глупе. Відомо, що, на відміну від бджоли, яка, вжаливши раз, гине, оса може вражати без кінця. Людина кілька днів поскигить, кілька днів по тому почухається, та й діло з кінцем. Але коли оса діткне рівну собі комаху, то комасі буде з того смерть. Отже — що? Бог творить кращі знаряддя вбивства,

ніж людина, Бог майстерно пристосував природу для взаємного нищення, чи як?

Таке буває, коли керуються міркуваннями провінційного екзегета, коли не враховують, що над питаннями механіки та свободної волі б'ються як не як кращі голови і що, в усякому разі в Києві, на ті речі мають такі переконливіші пояснення.

Не ліпше буває, коли на римській «руській вулиці» пробують християнство ушляхетнювати історією та культурою. У п'ятницю 25. вересня читано великий список людей науки, діяльність яких могла мати місце лише завдяки існуванню християнської Церкви. У спискові числились Галілей та Айнштайн. Ні, я не недочув і не описався: точно — Галілей і Айнштайн. Воно, звичайно, при бажанні можна й так сказати. Відкриття Галілея, авжеж, сподіялися церковною справою, бо, приміром, ватиканська обсерваторія за наших днів — незаперечний факт. Тільки що тут, хоч не хоч, виникає додаткове питання: скільки ж неоцінених прислуг християнській Церкві міг би ще зробити Галілей, якби християнська Церква не... Що «не» — широко відомо навіть і з серйозних католицьких підручників. Ну, а Айнштайн? Може бути, може бути. Лише, знову ж таки, незрозуміло, чому наш диктор, коли бажає вжити особливо сильного виразу, то каже: «Отаке релятивістичне думання!» (І знову мушу вдатися до дужок. Піклування про те, щоб адоптувати все на світі, з чого тільки можли вирости користь, приносить подивугідні результати. Робивши огляди «католицької преси», радіостанція включає в цю рубрику всяке друковане українське слово, яке з'являється у Західньому світі, отже, не тільки «Християнський голос», а й «Свободу», «Гомін України», «Шлях перемоги», ба навіть Ярів Славутичів альманах «Північне саяво»!)

На який ґрунт падають такі зерна, який склад і які властивості ґрунту?

Офіційно він іменується, отже, матеріалістичним: і тут, і там Уся справа лише в тому, що термін сьогодні і термін тогочас не збігаються. У нашому радіо, казавши «матеріалізм», мають на увазі гонитву за життєвими вигодами як рушійну силу, т. т. те, чого у «матеріалістичному» суспільстві не було і нема. Там поняття матеріалістичного та ідеалістичного існують виключно, щоб розрізнити два погляди на причину постання світу (або світів). Тут, своєю чергою, «ідеалістичний» це той, хто заковує очі під лоба, без кінця деклямує і завиває, хтось, неодмінно астенічної будови, неодмінно з шіллерівським носом, і як його ще собі уявляє українське захолюстя.

З певного часу, щоправда, коли на тиск життя вже не можна було не реагувати, у насєких змаганнях помітні спроби поправок. Хтось дальновидніший пояснив нашим дикторам, що справа не тільки у «віддаванні ся змисловим приємностям», а й ще у чомусь. Ну так, але від тих пояснень дротики у пропагандивному апараті ще більше

переплутались. Кожне чергове пересилання з ідеологічною темою — черговий скандал.

Схематизую ще раз. У пересиланні 15. листопада 1963 було говорено про душу. Було говорено, що вона безсмертна. Доказ був такий: людина протягом усього життя, від дитинства до старости, свідомо сама себе в тому розумінні, що свідомість її незмінна, у той час як тіло її (молекули) змінюється. Час виходив, і диктор попередив (дослівно): «Дальші докази існування душі подамо в наступну п'ятницю.» Наступна п'ятниця (22. листопада) настала, і диктор справді подавав дальші докази. Дальше вихвалювано душу і дальше ганено тіло, «призначене на поступове нидіння». І ще настала п'ятниця — 29. листопада. І це вже, як і треба було сподіватися, наступила п'ятниця мовомисленого хаосу.

Вихідна концепція була: людина відрізняється від тварини тим, що коли ця остання створена за родами, без душі, але з даром успадкування, людина створена з душею, але зате без спадковости. Молода група мурашок, відокремившись від старої, відбудувала б мурашник. Люди — ні. Доля людини така: за «святим автором», душа її походить безпосередньо від Бога. Душа могла б існувати окремо як «субстанція», проте Богові «сподобалося» поєднати її з тілом.

Не тільки в мене, а й у кожного, хто ще не захистив докторату, при слуханні таких коментарів до Божого твору виникає шерега неунікненних питань. Якщо змінюються тільки клітини тіла, якщо душа весь час та сама, то чому не той самий її досвід, чому він потребує щоразового поновлення, коли виникає потреба «відбудувати мурашник»? Чому досвід не існує спадщиною у тій самій вічності, в якій перебуває душа? І чому саме тілу припала така халепа по тому, як Бог поєднав його з душею? Адже це сталося ще до гріхопадіння, тож обидва Божі компоненти людини мали б бути, скажімо так, рівночисті? А якщо ні, то що: виходить, Бог знав наперед, що наділяє людину чимсь нетривким, двозначним, чимсь високою мірою підозрілим? Чи, може, Бог того не знав? У писаному тексті Біблії, справді, сказано, що не знав (Бут. 6, 3; 5 — 7). Але тоді виникає нове питання: що про все те знає несвятий автор з україномовної вагиканської радіовисильні? А якщо не знає, то чого ж так страшно запопадається бичувати плоть, а не знайде собі приємнішого клопоту?

«Я мушу бути спершу інтелігентний, бо інакше я не зможу бути слухняний», — переконливо витукнув на 80-му з'їзді німецьких католиків у Штутгарті, в неділю 6. вересня 1964, о. Маріо фон Галлі. А бути інтелігентним, це ж і є оте цитоване: не мати права «нехтувати найдрібнішою правдою».

Тим часом спитайте нашого слухняного католицького інтелігента, що він знає про справжні правди. Спитайте його, що він знає, наприклад, про ті гідні великої пошани намагання замирити догму з здоровим глуздом і припинити вигадану війну між духом та мате-

рією, намагання, звані у минулому сторіччі «лібералізмом» і «модернізмом», — що він вам відповідь, наш інтелігент? Найбільше, про що він знає, це — про накладену на духівництво обов'язкову «присягу проти модернізму». (Неймовірна шкода, що присягу цю судилося укласти саме Пієві X, з якого був добрий і всіма люблений папа.) Та й то як знає? Ось саме так, як знав про заборону куматися з нечистою силою охрищуваний у VIII сторіччі варвар, коли його неволили примовляти так званою франконською обітницею: «Форзаххісту унгольдун?» — «Іх фурзахху.» («Чи зрекаєшся ти чорта?» — «Зрекаюсь.»)

Ідеалізм і матеріалізм! Скільки прекрасних, розумно обгрунтованих доказів усеприсутности Божої там, де за звичкою вимовляються порожні слова, могли б дати релігії подивугідні об'явлення природничих наук, якби релігія так довго, так уперто не вбачала в цих об'явленнях діла дияволові! Ця задавлена, закорінена, заїла недовіра просто незбагненна. Уже з отого — сьогодні в науці: давно банального — обводу кола, у безконечному побільшуванні якого Миколай Кузанський прознавав перетворення у пряму лінію, можна було знайти слова для пояснення, що таке вічність. Слова, куди простіші й зрозуміліші, ніж ті, якими безуспішно оперують і досі. А й не казати, що засобами модерної фізики та математики церковні догми можна без порівняння приступніше довести для людських мас і тим звільнити їх від непосильних головокруток.

Ідеалізм і матеріалізм. Свою німецькомовну працю про семантичні проблеми у слов'янських перекладах з Шекспіра, я, серед інших, надіслав професорові Гайзенбергові, авторові формули універсуму. Йому — через те, що наприкінці я процитував за пресовим переказом цьогогоріччу його доповідь на початку червня в Атенах: «Природний закон та структура матерії». У відповідь учений прислав мені повний англійський текст доповіді. Читавши ці вісімнадцять відбитих фотодруком сторінок, я не міг, поперше, вийти з дива, що англійська мова може бути така легка й збагненна. Подруге, я не вірив своїм очам, що такою елементарною мовою можливо висловлювати такі величезні речі.

Без однієї-єдиної ноти деклямації, — що, зрештою, самозрозуміло, — пояснив цей надзвичайний мислитель, яким то робом сьогоднішнім висновкам атомової фізики більше личить світ не Левкіпа й Демокрита, а Платона. Отже, не тільки «ідеалізм» взагалі, а й «платонізм» у достеменному значенні слова! Між протонами, електронами й нейтронами, а одночасно навколо них — існує ще «щось». Розумом і досвідом Вернер Гайзенберг стверджує кібернетичний принцип, мовляв, ціле — більше, ніж сума складових частин. Нормально й високо логічно переходить він на обгрунтування метафори, на визнання вирішної ролі поетичного виразу для образу світу.

Для мене особисто була в тому повна підтримка у моїх розважаннях над теорією комплементарного перекладу з однієї мови на другу

(і — розповсюджуючи — над ролюю семантично-комплементарного ядра у творенні національної культури, бо, за моїм переконанням, інакшого визначення, що таке нація і для чого вона потрібна, нема й не може бути). Але тут ствердження й підтримка далеко не тільки для мене особисто. Чого ж, здавалося б, ще бажати?

Справа, тим часом, стоїть так. Енцикліку папи Павла VI «Церкву свою» я прочитав з великою уважністю, речення в речення, два рази у дуже повільному темпі, шість сторінок газетного формату, відведених їй у віденському часописі «Фурхе» з 15. серпня 1964. Її викладове вміння, її сяючі властивості стилю — це щось таке, про що наш безмежно простонародний Іоанн XXIII міг би тільки мріяти. Мені незрозуміло, чому саме цим прецизним стилем висловлюється ряд думок, при найліпшому бажанні геть незбагненних. І, зокрема, ця:

«Бачимо атеїстів, як вони іноді з найвимним ентузіазмом, строго покликаючись на людський розум, намагаються дати наукове пояснення універсуму, спроба, тим більше виправдана, чим більше вона ґрунтується в логічному ході думок, який раз-у-раз буває не позбавлений схожості з ходом думок нашої клясичної шкільної філософії. Вони гадають що тим вони знайшли внутрішнє виправдання. Та всупереч своїй волі, примушені внутрішньою силою доказів, вони повинні б таки кінець кінцем прийти до нового метафізичного або логічного ствердження буття найвищого Бога. Чи не лежало б тут на нас допомогти цьому логічному процесові з тим, щоб політично-науковому атеїстові стало ясно, що він мусить у певному пункті спинитись і відмовитись від дальшого чисто розумового вхоплювання універсуму, а тим робом прийти до того поняття об'єктивної дійсності космічного універсуму, яке пробуджує в душі відчуття Божої присутності і кличе на уста смиренні й сумирні слова ошасливаючої молитви?»

Мені незрозуміло, як могла така думка виникнути в мозкові сучасного папи взагалі, і незрозуміло, чому він, не зваживши можливих наслідків, поставив її на почесне місце вже у першому своєму окружному посланні.

Невже заклики й попередження цього роду, цього тону мали б стати за основний рід і тон у «діялозі» з тими, хто не належить до Церкви? З власного досвіду: я атеїстом ніколи не був (за винятком одного разу, коли мені, десь так в одинадцятирічному віці, не вистачило кількох копійок на квиток у кіно, не вистачило при самій касі, і я зрікся був Бога щось на два або три місяці, аж до наступної розмови з моєю бабусею), — але і мені давалося все воно нелегко. І не то що в розумовому чи нерозумовому поясненні вселенної, а й у найпершому питанні кожної людини, великої і малої: про розумну підставу самої молитви.

Звольте прихилити увагу до того, що я хочу подати на розгляд. Якщо ви не бубоните, а думаете над словами та їхнім значенням, то

ви насамперед зайдете у сліпий кут особистого кшталту. Почавши з спроб зміряти можливості молитовної вартості у таких градаціях, як прохання для себе грошей, прохання для себе здоров'я, прохання про перемогу над воропами, прохання про щастя для людей, яких ти ніколи не бачив і не знав, ітд., ітд., — ви прийдете, нарешті, до такого питання: для чого Богові взагалі ваша молитва, якщо він має власний плян і так чи так виконає його в усіх деталях, залежно від власної волі, а не від бажання людей? Найбільше, що вам із цього приводу скаже ваш катехит або парох (або, якщо вони не знаються на таких речах, то — присвячені темі теологічні трактати), буде таке: Бог у своєму пляні передбачив усе, отже й те, чи ваша молитва відповідатиме його волі, а чи ні. Але тоді, ясна річ, наступним питанням вашим ви звернетесь по самий глузд такої діяльності Божої. Чи може цікавити Творця творення людей заздалегідь із сумою їхніх бажань, що з них одні лежатимуть у його волі, і він їх виконуватиме, а другі хоч і теж виникатимуть з його волі, проте будуть спрямовані проти його волі, отож таких бажань він, самозрозуміло, не виконуватиме? І на це питання відповіді наша християнська Церква не дає.

Її дають інші релігії. З них я її запозичив для себе і прийняв на озброєння. Вона чисто розумова, і я наполягаю на тому, що, всупереч закликів енцикліки «Церкву свою», я не повинен спинятися на цьому шляху. Коли від мене відберуть розумову підставу молитви, вона стане для мене безглузда, і я молитись перестану. А цього не хоче ні Бог, ні — я переконаний — автор енцикліки.

Незрозуміло, отже, чому людина, яка, взагалі не знавши Бога, тим не менш, за твердженням самого ж Святішого Отця, неодмінно прийде до «метафізичного» визнання, — чому ця людина повинна сказати собі «стоп»? Бож важко припустити, що коли мова про «смиренні й сумирні слова ошасливаючої молитви», то йдеться виключно про обов'язок певної міміки, про оту хворостину, якою мій милий ченчик відпускає з своєї ніші гріхи.

Але що незрозуміло мені, те, видно, без решти зрозуміло українським гучномовцям у Ватикані. Ці ничтоже сумняшеса проголосили «Церкву свою» за точніше визначення характеру Церкви, ніж то зроблено в енцикліках «Матір і Навчителька» та «Мир на землі», і, окрилені, ще дужче заповзялися до агітації молитовним батіжком. Авжеж, таки ним, з усіма відмітними властивостями нашого постійного життєрадісного «рад старатся».

Яке ж співвідношення сил?

Пластичний приклад італійських комуністів. Приклад, отже, близький — бодай територіально — до Риму.

Про модифіковане ставлення до релігії сказано у пропам'ятній записці Тольятті так (її опубліковано у газеті «Уніта» й у журналі «Рінашіта»; цитую за перекладом у московській «Правді» з 10. вересня 1964):

«У католицькому світі — так у розумінні організованого цілого, як і в католицьких масах, — відбувся за часів папи Іоанна явний зсув ліворуч. Зараз в осередкові католицизму спостерігається контрзворот праворуч. Проте, в низах усе ще зберігаються умови, сприятливі для зсуву ліворуч, і ми повинні розуміти це й допомагати цьому. У цьому розумінні нам аж ніяк не служить стара атеїстична пропаганда. Сама проблема релігійної свідомости, її змісту, її коріння у масах, проблема її подолання — усе те мусить бути поставлене не так, як у минулому, а по-інакшому, якщо ми хочемо дістати доступ до католицьких мас, якщо ми хочемо, щоб вони нас зрозуміли. У протилежному випадку може статися так, що наша „протягнута рука“ католикам може видатись якимсь перехідним міроприємством і навіть якимсь проявом лицемірства.»

І Люїджі Л'онго, новий генеральний секретар партії, в італійській телевізії, у середині вересня:

«У численних католиків уже нині відбувається замирення між вірою, прихильниками якої вони є, та визнанням ідеалів комуністичної партії.»

Хто думає, мовляв, тут тільки тактичний хід, тільки сама розрахована спроба використати людські почуття й традиції для лукавої мети, той анічогісінько не розуміється на тому, що насправді має місце у сьогоднішньому світі. Про проблему подолання релігійної свідомости в Тольятті сказано, здавалося б, зовсім недвозначно, — але що це таке, що воно означає?

Оцінювати таку річ як слід, оцінювати в усій її семантичній глибині значить насамперед збагнути цілу низку фактів. Ось факт: поява фільму «Євангелія від Маттея», що його з великим надхненням створив марксист П'єр Паольо Пазоліні, включивши в нього незмінні новозавітні тексти (і присвятивши його, до речі, пам'яті Іоанна XXIII). За іншої ситуації факт, що у «лівому» мистецькому творі звучать церковні тексти, міг би радувати Церкву. За сьогоднішнього, однак, становища він править за виразну загрозу, що Церква проти власної волі відступить ці тексти у посідання інакших сил

Очам наших оборонців ідеалістичного світогляду інакші сили уявляються дуже видимо, дуже вхопно. Природою речі, головна ціль їхнього теперішнього стріляння — Ільчов. Саме бо цьому відповідальному партійному функціонеру припало останнім часом говорити багато слів проти релігії. І от його й чешуть. Але зате вже як чешуть!

Хто читав стосовні статті й промови Леоніда Ільчова, міг без зайвого труду помітити, що вони — не вираз остаточної людської мудрости. Проти його антирелігійних тез полемізують навіть комуністичні колеги, от хоча б ті самі з журналу «Рінашіта». Вони роблять це, враховуючи потребу до важливости предмету достосовувати культуру виразу.

Не те наші полемісти. Той, хто в явищі атеїзму не вмів нічого

диференціювати, для кого філософічне й логічне його підложжя зливається в одне з звичайним богохульством та хуліганським ображанням почуттів віруючих, — той і в самому собі втрачає межу, не знає розрізнити між дискусією та парубоцькими висловами. Ось із лексикону наших оборонців «ощасливаючої молитви» — воювання проти київського антирелігійного часопису (передача 1. грудня 1963): «каже наша пословиця: дурному вічна пам'ять», «обжора», «дурень з писаною торбою», «пиячина», «блатний стиляга», атеїста треба «в кариті скорой допомоги відвезти до дому сумашедших» і подібне. Філіпіки проти «самого» (передача 8. березня 1964): «тарабанщина», «словоблуд Ільчов».

Гай-гай, якби ж то можна було сурмою надхненного «балаку» валити всі незручні ерихони! Та жорстока дійсність має дещо тривкішу будову.

Індуси, розумні люди, у своїх релігійних школах починають з того, що ґрунтовно студіюють усі видатні атеїстичні течії.

Розумні з-поміж італійських священників та єпископів, числом п'ятсот, які нещодавно зібралися були в авлі мілянського Католицького університету, теж будь-що-будь не могли оминати проблему атеїзму. Принаймні — релігійної байдужости. Церква, не знаючи задовільних відповідей на пекучі питання духового та соціального життя, спекується питань самими заборонами. «Робітники втомились від християнства, яке тільки й робить, що каже „ні“», — заявив з гіркотою монсеньйоре Коста. У Мілянї ухвалили заходи, щоб наблизити духівництво до реального життя трудящих.

І туринська газета «Стампа» зробила такий лаконічний підсумок: «Питання про вислід гри залишається, звичайно, повнотою відкритим.» Що, зрештою, править за аксіому.

Атеїзм виник задовго до народження комунізму. Він виник з важливих причин. Їх багато, цих причин, і всі вони без винятку ґрунтуються у практиці Церкви. Головні — знову беручи схематично — дві. Одна лежить у ділянці витлумачення. Друга криється в історії.

Якби зібрати до купи всі церковні трактати про свобідну волю і виставити їх в одну лінію, вони напевно б опоясали земну кулю. Але сума їх так і не звела до спільного знаменника два твердження про справу Твердження ці діаметрально протилежні, і обидва вони містяться в одній і тій самій священній книзі християн. Одне з них висловлює син Сираха (15,14 — 20), воно являє тезу про те, що Бог не велів нікому творити зло і що зло виникає виключно відповідним вирішенням самої людини. Друге має місце у посланні апостола Павла (Рим. 9,14 — 24). Згідно з ним, Бог заготував людей з розподілом, «одну посудину на честь, а другу на нечесть», заготував невідклично, тим то «виробові з глини» протестувати проти фантазії «ганчаря» — заказано.

Вірні, людські маси, якби й змогли котримнебудь чудом прочитати

все з цього приводу написано, однак не винесли б для себе недвозначної відповіді. Я вже показав на частковому питанні про глузд молитви, що відповіді винна церковна наука, теологія. Винен її і теперішній Ватиканський Вселенський Собор, «надія людства» (з наголосом на останньому «а», як його назвала наша радіостанція у передачі 24 листопада 1963). Бо якраз те, на що людство надіялося найбільше, схему про джерела об'явлення, обернено у невластивий бік, об'явлено, зібгано, обв'язано шнурами і просунуто кудись та абияк. Питання залишається відкритим.

Відкритими питаннями, однак, без кінця харчуватися годі. Людям, громадам, націям, суспільствам треба жити. Відповідей шукають самотужки. Одного разу хтось засумнівався, чи справді нечестивому посудові так і роковано довіку нести своє призначення. І от великий педагог Макаренко взявся за експеримент. Силу-силенну людських посудин, духово скалічених дітей та підлітків переробив він на повноцінних, свідомих життєвої мети людей. А що це мало місце поза рамами церковного впливу, що це мало місце таки в комуністичному суспільстві, — так чия ж у тому провина? І чия провина, що живе життя заперечило букву? Що у сперечанні Церкви та її противників на долю других падає ще один плюс, а на долю першої — черговий мінус?

Щождо історії... Війни за «надприродну» ідею, «християнські» масові навернення мечем, вогняні процеси проти нещасних жінок з категорією «вільма» (процеси, теоретично підтримані святим Томою Аквінським, відбулі між XIII та XVIII сторіччями в числі один мільйон), «свята» інквізиція, тиск на вільну думку, промивання мозків, духові кацети, «самокритика» Галілея, фізичний терор, нацькування народів одних проти одних, — усе те, що в енцикліці папи Павла VI називається «людською слабкістю» і коментується так: слабкість «деколи (у німецькому перекладі: „in etwa“) робить розпливчастою ясність її (Церкви) ліній і кидає тінь на її діяльність», проте таке стається не тільки «допустом», а й у межах «волі Бога, який провадить Церкву і подає їй допомогу!» (Цитати я переклав по-зможі найточніше. Тим не менш знавців латини прошу звірити з оригіналом.) Ну й дивна ж істота, ота людина! Її нещасна слабкість здатна затулити всю силу Божого проводу настільки, що, не будши істориком, а тільки справді почитавши «книжечок», просто чудуватимешся, як воно жваво протікала двотисячелітня передісторія нашого двадцятого сторіччя, як вона його послідовно підбудувала всіма його чарівними питоменностями — його, «зматеріялізоване», «зрелятивізоване», «збільшовизоване», «безбожне» і яке ще там.

Тож виходить так. З одного боку прагнуть, нарешті, покінчити з страшною спадщиною Сталіна й почати все по-новому, — і це не тільки Тольятті, а й усе наше найновіше покоління вдома, вкупі з усіма чесними людьми старої генерації. З другого ж боку повчають

і закликають молитися, не пояснюючи, що значить у цьому випадкові — молитися. З одного боку бажають ліквідувати зло раз назавжди, включно з його первопричиною (бо саме це, і тільки це мають на думці, коли мова про «проблему подолання релігійної свідомости»). З другого боку, замість зглибити причину, лають наслідок, дешевою задерикуватістю щосили вдають «воюючу Церкву». З одного боку аргумент. З другого — незадоволене бурмотіння.

А хочете знати, що треба зробити, щоб усе було добре? Дуже прості речі.

Вирішіть нарешті на всі віки, чи був слухний мудрий син Сираха, а чи мав рацію апостол Павло (або той, хто дописував і виправляв його листи, бо й це справа все ще нез'ясована). Від того залежить рішення, чи правильно робив комуністичний педагог Макаренко, виховувавши добрих людей, а чи він помилявся.

Вирішіть, нарешті, й питання п'ятої заповіді. Вирішіть ствердно. Винесіть із собору Петра авторів воєн за віру та адораторів варфоломійських ночей. Поясніть світові, що перший, хто вчинив або схвалив убивство іменем Христа, був не святий, а був злочинець. Проголосіть його первородно винним за всі наступні вбивства на землі. Починаючи ним і закінчуючи його найновішими наслідувачами, засудіть їх усіх, весь сонм убивць із ножами, шаблями, рушницями, гарматами та атомовими бомбами. Заявіть на весь голос, що Бог при тому не стояв і в тому ніколи не допомагав.

Вирішіть і справу багатства й бідности, ситости й голоду, справу привілейованих і упосліджених.

І скажіть людям, що віра в Бога це не відмова від шляху розуму, а точне знання факту. Покличте на допомогу кібернетику, електроніку, астрофізику, калькуль, комплементарне мислення, повірте відкриттю антиречовини і намаганням біологічно поліпшити людство. Зрозумійте, що така можливість діяти це не спротив Богові, а, навпаки, черговий його дар для вдосконалення світу в його душі.

Зробіть усе це, і ви узрієте чудо.

І ще одне: звільніть мене від обов'язку викрикувати невластивим мені регістром. Я не проповідник. Я не пророк, не засновник релігії, не навчитель життя і не мораліст. Я просто людина, яка любить життя, любить добре зроблені речі й добре утворених людей. Мені приємність обмацувати річ, прознавати закони її будови, і мені радість доторкатися до людського в людині. Я не хочу, щоб усе це хтось руйнував, а хочу, щоб воно існувало і щоб кожен, хто приходить сюди знову й знову, переконувався, що ось таким робом жити серед людей і речей було доцільно, що воно мало глузд.

Я хочу ще сказати про суевірство. Нехай не буде сумнівів і вагань: воно дуже речовиста справа. У католицькому теологічному словникові Карла Ранера та Герберта Форґрімлера, виданому Гердером 1961, воно має точне окреслення (за збігом обставин, оскільки у ні-

мецькій мові це слово починається з «а», ба навіть з «аб», воно й стоїть у словникові найпершим, як виразисте попередження до всього по ньому наступного):

«Суєвірство, 1. малювання (достотно: „Нахеффунг”) справжнього вшанування Бога в якійнебудь, не достойній Бога, формі, у довірі до формул та ритуалів, щоб вимусити допомогу або розгадати майбутнє; 2. релігієподібне вшанування дійсних або конструйованих „сил” замість Бога. Здебільшого — явища занепаду котроїсь релігії» (ст. 11).

Я хочу сказати, що гасла у першій частині цього мого твору, «Христос воскрес — воскресне Україна» та «Бог і Україна», я навів без посилання на авторитет. Тут же я їх демаскую авторитетним словом: перше як вимушування допомоги з одночасною розгадкою майбутнього, друге — як конструювання «сил» на місці Бога.

Така віра — хитка, хочу я сказати, вона крихка, вона розлітається не тільки від найлегшого дотику «тарабанщини словоблуда», а й при першому нездійсненні проханого, коли постає потреба вирости в увяленні про Бога, прознати його недосяжність і для «подолання», і для «оборони». Той, хто боїться так увявити собі Бога, вірить лише у Бога шухляд і параграфів, вірить не в Бога, а в якенебудь «візантійське» мальовило, що сидить у свідомості й підсвідомості з часів дитинства у рідній Коломиї.

Слово, яке водночас охоплює поняття суті космосу, ставить питання, для чого людина живе на світі, і дає на нього ту відповідь, що зміст життя полягає у постійному творенні диспропорції між «брати» та «давати» з свідомою, добровільною і безплатною перевагою у друге, — це слово в нашій мові історично уклалося у звук «Бог». Слово може бути інакше (в різних мовах воно справді різне), бо суть є суть, а слово — тільки слово.

Я католик тому, що цю свою формулу я вважаю за таку, до якої нічого додати і від якої нічого відняти, тобто — за універсальну, за «католичну». Вона повнотою покривається з моїм образом світу, тим то я й справді не потребую «віри в Бога»: я просто знаю, що воно саме так, а не інакше. Віра ж завжди більш або менш залежить від імовірності, і ймовірність ніколи не буває тотожна з певністю (перифразовую чужий афоризм).

З моєї певности неспроможні мене вибити ані наївні докази, спрямовані проти релігії, ані наївні докази на її оборону. Неспроможні мене захитати, отже, й голосові вправи українських пересилань з Ватикану.

Але час від часу, для спорту, я роблю так. Я слухаю передачі з таким наставленням, ніби я анічогісінько не знаю, а в їхніх оловідах шукаю спізнати правду. Присягаюся словом чести, і Бог мені свідком: якби я справді був такий невідущий, то після слухання п'ятьох-шістьох пересилань поспіль з мене зробився б свідомий і переконаний атеїст.

Думаю, що так і робиться з слухачами в Києві, які випадком або з цікавості включаються у ці вибрики егеру.

А, крім усього, тут проблема безбожництва ще й спеціального роду. Чи пригадуєте ви такий вираз: «безбожно фальшивити»? Так кажуть, наприклад, про співачку, яка детонує. В українських радіо-пересиланнях з Ватикану лунає безбожне мовомислення.

Це словесні побудови без побудови. Вони без граматики, з розсвареними підметами та присудками, з полишеними напризволяще додатковими реченнями. Якщо б виникла потреба на вразливих зразках вивчати те, що по-грецькому зветься «анаколут», т. т. безглузде врівання або продовжування фрази, то на те є нагода щовівторка, щочетверга, щоп'ятниці й щонеділі, кожного разу по п'ятнадцять хвилин. Розвиток переривається впертим і невхильним велінням, яке тягне речення на зовсім інакший хід. Славетне «перейшовши міст, його зустріла кицька» було б у цьому контексті ще розмірно незначним гріхом. Тут будується неначе дванадцятьтонова музика, одночасно на різних стартах, лише з тією різницею, що дисонанс у наших авторів виникає не з свідомої волі, а з абсолютної безпорадності.

Але безпорадність не з випадку. Вона — плід історичної зарозумілості. І зарозумілість такої змасованої густоти, що мовцям ні на мить не спадає на думку порівняти свої «норми» навіть з найелементарнішими правилами греки та латини, на яких вони вчать під час богословських студій. Що ж казати вже про норми (справжні) української мови. «Не знаю як хто, але я такого стилю ненавиджу», — відповів один духовний автор, коли редакція журналу «Україна і Світ», куди він був надіслав статтю, запропонувала йому перероблену по-людському її версію. Так: «такого стилю» — в родовому відмінкові. «Да здравствует великого русского языка.» Чоловік не вміє сказати рідною мовою навіть те, що він її, рідну мову, ненавидить!

Вони її не сприймають, вони її не відрізняють, вони нею погорджують, ці люди. Вони знають тільки свою, «елітарну», так звану «незмосковщину», мову Підгайців та Пацикова. Роками, роками з ватиканської радіостанції чути гнітючу, бездарну звукову п'ємонтину, доволочену за наших часів до неувяленої дегенерації.

Коли її слухаєш, коли над нею думаєш, ти ризикуєш утратити над собою владу і зсунутись у бароковий градус. Я, здається, межі ризику переступив, тому на ходу обертаю стерно. Переключаюсь на самі ілюстрації і на притаманий мені тон.

Я на нього поготів управнений: я сигналізував особам, які могли б на радіостанцію вплинути. А що вона їх не послухалась, то тепер прошу дозволу на приватну безпощадність.

«Світлина, яка вхоплює момент, в якому митрополит дає благословення» (передача 31. жовтня 1963). Можна ще краще: автори, які не вхоплюють слів, які не є «які». «Маріянська схема буде влучена до тієї про Церкву» (тоді само). Куди — «до тієї»? Секрет винахідни-

ка і секрет німецько-польської конструкції. «Виголосив знамениту вчительську проповідь» (12. листопада). Мова про «повчальну» проповідь: семантичне нерозрізнення. «І багатьох єпископів поспішили з запрошенням» (14. листопада). Треба розуміти, що так учинило «багато» єпископів. «Катедра» (тс). Якщо слухач на Україні й прознає у цій нашій сьогобічній вимові те, що він вимовляє як «кафедра», то в усякому разі так і гадатиме: мовляв, ідеться про учбову катедру. А радіомовець тим часом уявляє собі соборну церкву.

Слухавши 15. листопада, ви могли почути таку чудасію: «розбавлена громадка дітей». Не ламайте голови, все-одно не здогадаєтесь. Підкажу: це гурток дітей, що захопився грою, забавкою. 17. листопада: «пізнати нашу науку та її походження з депозиту Божого об'явлення». За семантичним рядом української мови, слово «депозит» належить не до богословської термінології, а до банківської. 26. листопада говориться про «продовження шани» святому Йосафатові, та ще й з наголосом на прикінцевому «и». Коментарів не потребує. «В храмі святого Петра чи на площі перед нею» (8. грудня). Чи може храм, хоч він і святого Петра, аж так блискавично міняти свій рід? «Ісус хлопчина і молодець» (15. грудня). Коментарів не потребує. «І як він не мав би його для вас мати» (19. грудня). Коментарів не потребує. «У південній частині азійських Советів» (тс). «И» автентичне, і цілість теж коментарів не потребує. «Безпеку покладає на розумне віддалювання небезпеки» (27. грудня) Цілости нема, але однак коментарів не потребує.

Почувши про «тисячі академіків» (8. березня 1964), які зібралися в залі, ви подумаете з заздністю: що воно за країна з такою багатою кількістю вчених найвищого рангу? Розчарую вас: мова всього лиш про студентів. Почувши про «простеньких людей» (9. квітня), ви несамохіть усміхнетесь. «Простенький» бо це й справді хтось дуже простенький, сливе дурненький. Але ні, наш диктор так називає людей простих на відміну від високопоставлених. А чи знаєте ви, хто такий «Михайло Ангел» (тс)? А як же: не отаман часів громадянської війни, а ніхто інший, як сам Мікель-Анджельо. Логіка перекладання імени та сама, що й в утвореннях типу «Сашко Гарматенко» або «Левко Пузатий».

А знаєте, як було воно, якщо диктор вас запевняє: «до причастя майже приступила вся парохія» (15. жовтня, оце кілька днів тому)? Ось як воно було: уся парохія повільно підійшла до священика з святими дарами, подивилась на нього, постояла, постояла та й пішла собі геть, так і не причастившись. І сталося так тільки тому, що диктор не знав, куди поставити слово «майже». (З причастям, за українськими католицькими «масовими медіумами», можуть взагалі траплятися речі несусвітні. Так, якийсь час тому я прочитав в одному журналі, у звіті про церковну врочистість, що певної миті люди по-

чали «пхатися» — дослівно! — до святого причастя. Запахує слово мало б передати уявлення про «тіснилися», «громадились» ітд.)

Ідеологічні бесіди кожної п'ятниці носять таку назву: «гутірка про Боже й вічне». Коментар до цього потрібен. І то трошки докладніший, бо тут щось ніби ключ до всієї справи.

У словнику Грінченка до дієслова «гугорити» наведено такі приклади: «годі вже вам гугорити про свої смутки» (з «Чорної ради» Куліша), «на нашому хуторі по-нашому й гугори» (приказка), «зібрались три дівчини на Різдво, гугорять собі» (з записів самого Грінченка).

З того ясно (і не тільки з того, а й просто ясно з неогруеного відчуття української мови), що, поперше, гутірка не може відбуватись монологом, а потребує щонайменше двох партнерів, і, подруге, що гутірка це розмова не дуже серйозна, розмова про се й про те. Поіталійському це буде «к'як'ера», понімецькому «Гешпец». Російський найточніший переклад був би: «болтовня о Божьем и вечном».

Прошу ще дозволити мені сказати «діксі». І ще сказати «сапієнті сат». (Бо скажу по-нашому, то навряд чи зрозуміють.) І тоді залишаються тільки висновки.

Читавши їх, знайте, що я — ще раз нагадую — не пророк і не проповідник, а тільки людина, яка, при всій своїй сваволі, таки любить порядок.

Якщо за весь цей час, починаючи з 1596 року, владики латинського обряду не встигли взнати, який зміст має в нас молитва «Іже херувами» і як особливо ми називаємо Діву Марію (і що ми взагалі, і для чого приєднались, і чому, коли треба буде, можемо кожночасно від'єднатися), то вони й далі того не знатимуть. Оповідати їм про це, значить, зайво.

Якщо Ватикан досі не утворив киево-галицького патріархату у Філядельфії чи у Вінніпезі, то вже, мабуть, і не утворить. Просити його про це теж зайво.

І якщо нема якихось особливих пропозицій до соборових схем, то брати участь в їх обговоренні теж зайво. Бо цього так чи так не помітять і у публіковані вибори найцікавіших виступів — не вклучать.

Що не зайво? Ану пофантазуймо. Ось хоча б таким робом.

Якби я був духовною особою, для мене найцікавішою людиною була б не така, яка вірить за інакшим обрядом, а така, яка взагалі не вірить. Маю на думці, звичайно, не когось недорослого чи поверхово спангеліченого, а когось, хто дозрілий і переконаний. Було б цікаво, не погоджувавшись з людиною щодо первопричини, домовитися з нею про остаточний наслідок: про спільне життя на землі. Оскільки я не бажав би на цю людину йти війною, то я з нею зустрічався б і мирно цілими годинами розмовляв.

По двох-трьох розмовах я зробив би відкриття. Виявилось б, що про дух та матерію ми нічого як слід не знаємо: ані він з його дедалі модифікованими даними науки, ані я з моїм писаним текстом та

усним переданням, де йдеться щонайбільше про символ, але ніяк не про об'єктивну структуру явища.

Коли б ми по тому заходилися розмовляти про історію, то ми зробили б наступне відкриття. Обом нам би стало ясно, що гріхи його історії без Бога повноту залежали від моєї історії, яка відбувалася нібито во ім'я Бога. А коли б ми вдалися до цифрового рахунку жертв історії, то, передбачаю, я не опинився б у моральній перевазі.

Але тоді сталося б те, що треба. Ми обидва збагнули б, що хочемо того самого: щоб історія не повторилась і щоб були люди на землі. Ми уклали б священний союз на ґрунті спільного прагнення та взаємної пошани.

Життєвий девіз папи Іоанна звичайно перекладають у лоб: «не ламати, а гнути». Але так перекладати не можна. Щоб зрозуміти, що він мав на увазі, треба перекласти комплементарно. Треба сказати так: «не ламати, а пружавити». Або ще: «не ламати, а прихилити». Наша мова дає багато можливостей прознавати за словами їхню суть.

І уклавши з моїм партнером союз, ми побачили б раптом, що думками нашими ми водночас прихилились і до питання про суть. Він би сказав про неї по-своєму, «кібернетично»: мовляв, ціле таки більше за суму частин. А я? Як сказав би я «теологічно»? Якби я сказав щось суперечне цьому, я став би боговідступником.

Головний пункт того, що богословською мовою називається наслідування Христа, полягає у редукції. В одну мить Христос продерся крізь усі джунглі закону, і всі нескінченні вискази пророків скоротив до двох лаконічних, взаємно нерозривних, зрозумілих для суцільного людства речень.

Велике, нечуване завдання свого понтифікату Іоанн XXIII спромігся оміслити всього у трьох первісно-простих словах: мир на землі.

По тому я вивчив би рідну мову.

Я навчився б нею думати складні й розгалужені речі. Потім я звів би свої думки до коротких і ясних формулювань.

А тоді, — якби я був не просто духовною особою, а особою на високому становищі, — я підвівся б у відповідний момент соборових нарад із свого місця й попросив слова. Я оповів би про досвід своїх думок, про досвід своїх розмов з ближніми і з самим собою. Я зажадав би, щоб усі соборові схеми були переглянуті під кутом цього досвіду, відповідно обговорені й проголосовані. Якби мене закликали до порядку, я не послухався б. Якби на мене наклали кару, я збунтувався б. Якби мене відлучили...

О, тоді б і сталося, нарешті, те, що мало статися хоч один раз за ці понад триста п'ятдесят років. Гриміли у сторіччях імена еретиків, і гриміли ймення народів, до яких еретики належали. Тож тим разом драма відігралася б навколо імени нового народу. Відлучення можна вчинити, можна й скасувати. Це справа домашня. А ймення б залишилось.

Мій націоналізм усе ще такого роду, що я бажаю, щоб такий благодотворний струс у Церкві, в усьому світі спричинило слово з української сторони.

Наше ім'я тоді стало б одноціле, не розкладене на «українських православних уніятів», «рутенців» та «лісових карпатців», як називають наших владик репрезентативні видання про Вселенський Собор. А прийнятого назад у лоно Церкви ребеліянта вже ж зробили б патріархом. (Не мене, звичайно, а ту духовну особу, що нею я став би тільки тоді, якби з мене була краща людина, ніж я є.) І тоді патріархат мав би великий глузд.*)

«Воюючу Церкву» заступила б усеосяжна, нехай так скажу: немилосердна любов. Любов не тільки до рідної мови (що, само з себе, неодмінне), а й до всього людства. То був би мій абсолютний Рим.

Дійсність, однак, як уже не раз підмічувано, жорстока. «Вісті з Риму» виходять далі. Радіо «гугорить». А й світські апостоли вагаються. Навіть сам президент Українського Християнського руху погоджується простити ворога тільки на майбутніх повоєнних руїнах, та й то з баритоновим застереженням, мовляв, забути він усе-одно не забуде. (Баритоновим, бо цю частину його гімну співає дійсно чоловічий середній голос.)

І, отже, не мій Рим. І нічий.

*

Епілог 1962.

Мій третій Рим був тоді, коли я бачив і слухав Іоанна XXIII. Рим, який міг би стати четвертим, мені уявити неможливо.

*

*) Як рахуються з ребеліянтами і як ставляться до тихих та сумирних, може проілюструвати такий приклад. У п'ятницю 13. листопада 1964 папа Павло VI, віддаючи свою коштовну тіару для грошової реалізації на добродійні цілі, вручив її антіохійському патріархові Максимосові, бо видно, саме в ньому вбачав головного репрезентанта католиків східного обряду, конфронтованих із справжніми життєвими проблемами Церкви. Максимос IV Сайг очолює тільки бл. 190 000 мелхітів-уніятів, але він, отже, носить звання патріарха, а, що найважливіше, він — головний сретик Собору. Звідси й самозрозумілість папського акту супроти нього. Акт не відбувся супроти представників української Греко-Католицької Церкви, які, хоч і появляють понад один мільйон вірних у Західньому світі (а на батьківщині, беручи ідеально, понад шість мільйонів), не спромоглися нічим привернути до себе увагу світу. Вони не сказали нічого ваговитого й пробоевого ані у дискусії про справжнє коріння атеїзму, ані до потреби зблизити релігію з модерною наукою, ані у соціальних питаннях, ані у справі свободи віровизнань, ані у справі євреїв, ані у справі війни та миру, ані взагалі у жодній ділянці, в якій сьогодні схрещуються світові інтереси. Виступаючи на Соборі, наші отці говорили самі банальні речі з старовинним вірнопідданчим забарвленням. (Примітка, зроблена вже у контексті перед друком.)

Епілог 1963.

Папу Пія XII в одному репортажі я був назвав «білим видивом». Він мене приймав серед інших і кілька хвилин зо мною розмовляв (див. «Оссерваторе Романо» з 12.-13. березня 1951).

Папу Павла VI я ще не назвав ніяк. Я бачив у телевізії його коронування. У суботу 19. жовтня 1963 я бачив його у короткому переїзді автом на вулиці Кончіляцьйоне. Я чув кілька його промов і читав його енцикліку. Крім того, в мене є лист з його особистим підписом: 21. жовтня 1962 кардинал Джованні Баттіста Монтіні дякував за надіслані йому до Міляну наші видання творів Річарда Сент Віктора та св. Амвросія.

Я не знаю, скількох ще пап мені доведеться бачити на мосму житті. Але я знаю, що четвертого Риму для мене все-одно не буде.

*

Епілог 1964.

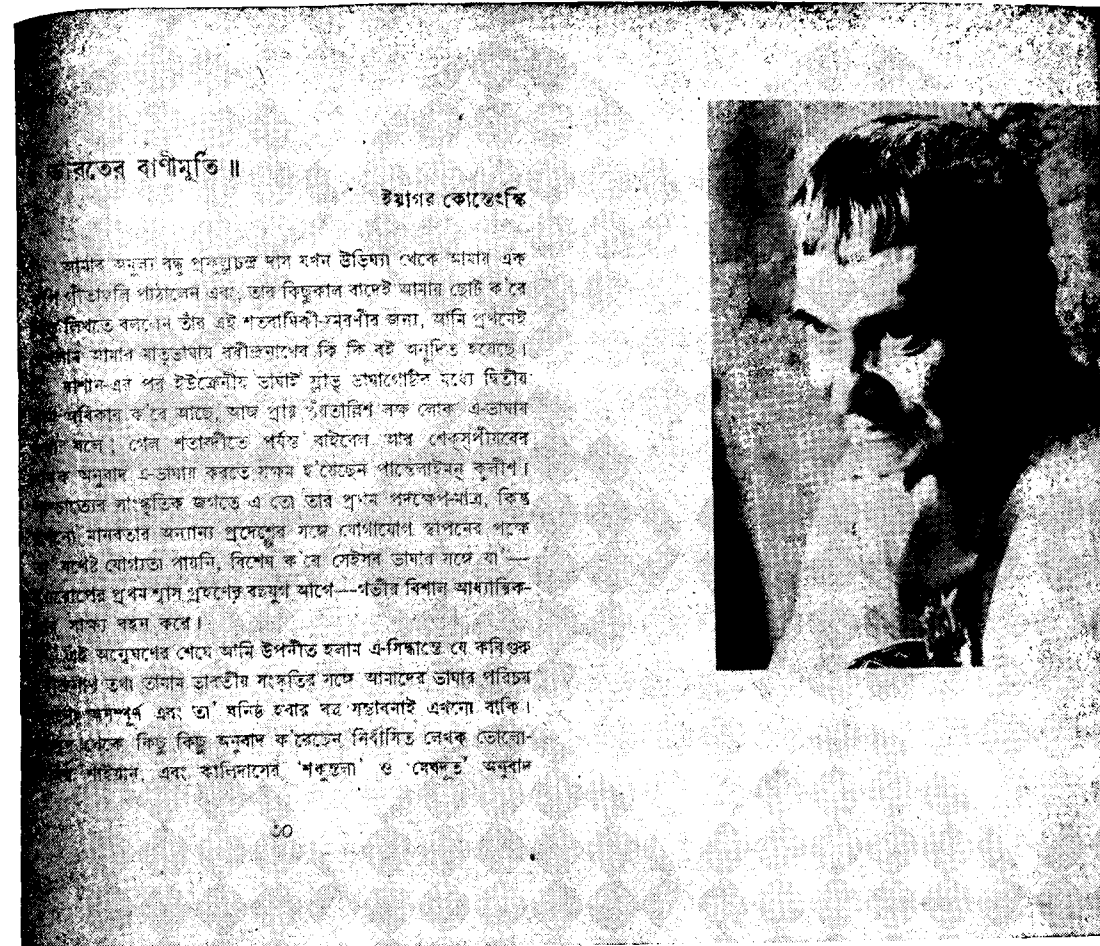
Ні, четвертого Риму не буде.

Поготів тепер, при зміні на керівних постах у Кремлі, при поверненні трійки космонавтів на землю, при вступі у палату громад англійської робітничої партії і при розщепленні китайського атомового ядра — при всьому тому, з чим закінчення цього мого твору збіглося майже впритул.

Воно збіглося так само з чуткою (вже тепер офіційною) про можливий поворот Владики Первоієрарха до пастирської праці на рідних землях.

І коли ви й досі не зрозуміли, що таке Рим, то тоді ви таки не-правильний мандрівник.

Італія — Рим — Німеччина,
вересень 1962 — жовтень 1964.

Есей Костецького у бенгальському виданні про Рабіндраната Тагора (1961)

The first page of Kostetzky's essay in the compilation «Rabindranath Tagore: The Poet of Light» (Bengali edition, published by Prafulla Chandra Das, Cuttack, Orissa, India, 1961)

ВАСИЛЬ БАРКА: ЕКСПРЕСІОНІСТИЧНА ПРОЗА
ІГОРЯ КОСТЕЦЬКОГО

На з'їзді МУР'у («Мистецького українського руху»), в таборний час, Костецький читав п'єсу — з романтичною інтригою в душі гарібальдійців, повною таємничих обставин: під час учти з гожими танцями.

Ця п'єса нагадала також випадок із першого року війни, коли багато біженців переїжджало через Кавказ; між ними був і власник незвичайних шахів, що їх приніс на продаж до художнього музею.

Фігури на шахівниці складали видовище, мов з казки. То були різьблені з слонової кости — китайці, збрані в одяги французьких аристократів і солдат: від короля до офіцера і піхотинця; головні заввишки з фут, інші нижчі.

Старші фігури мали підстанови в вигляді куль, мов яблук, теж січені з кости. І кожна підстанова містила в собі вільно обертану кулю: її можна було розглядати крізь зірчасті прорізи. Крізь ці прорізи тонкими інструментами внутрішня куля і обточена. Вона в свою чергу мала теж внутрішню кулю; і отак, одна в одній, вирізано їх аж п'ять: у кожній підстанові суцільних фігур.

Партія шахів походить із вісімнадцятого століття — тоді її французький посол з «небесної імперії», як звано Китай, вивіз у Париж: на подарунок своєму королеві.

Коли ми грали в ті шахи, сам рух дивовижних фігур творив ніби дійство з легенди.

Подібний рух відбувається в стилі драматичної прози Костецького: він також — і в кожному оповідному творі його. Це якась психологічна «екзотика» для нашого письменства, мов китайщина, що її висновує, сказати б по слову діяча срібного віку письменства, «хрищений китаець». Можна навіть уявити Костецького в шовковому халаті з малюнками, на яких — верхів'я гір при хмарах, птиці та морські почвари.

В стилі прози він і руки зложить під груди, і поклониться десять разів направо і наліво, і одвернеться — шепнути чи ревнути до служок, і побриніти в дзвоник або вдарити в барабан: тоді з'являється славнозвісний звук «камбр-бум», такий переговорений слідом за дерзкістю Костецького. Бож автор, справді, при барабанізні виводить того дракона, що символічно виозначив собою примарний характер подій нашого часу. Через стилістичну церемонійність дано відчуття той

характер як приявно виворожений. Тут прозаїк — мов мандарин з приписами дворцевого обертаня і відчуття ритміки, що мали радні імператора в спектаклі театру Вахтангова. Ось — рядки в нотатках Костецького: «З поробного цеху»:

«Рестораносидіння і рибокровність її душі». «Людина, її свідомість. Її всідомість (всі дома)». «Гліб. Гліба посадити б у кошик з квітами. І так носити. Або возити кіньми. Муругими». «Не забудьмо, що змії, який здається вам таким огидним, глибоко приемний своїй зміюці». «Сидів, насвистував, примружив око. Знов насвистував, коли слухав, і насвистував після того, як відповів».

«Місто, метрополія, град велій, — жило своїм превелебним і захучаним животом». «Раз-у-раз думка лишається на певний час недодуманою. Її перериває інша, цю ще інша, вони налітають шумними гостями, випивають багато вина, накурюють повну хату і з галасом відлітають. І тоді мозок згадує, що була недокінчена думка. Не відразу пригадується її зміст. Але безпомилково пригадується її відчуття: приемле чи неприемна».

Не будемо, при дзеркалі дивної прикметности стилю, остаточно постригати Костецького в китайці. Ні! Порівняння умовне. Виявляється та — наче ритуальність розвитку стилістичного, що визначив Схід; як і фантастика думки і почування: теж почасті церемонійна. Маємо на увазі схожість пост-експресіонізму Костецького на зовсім делекі зразки східньої штуки. Так само, як сюрреалізм приподібнюється до витворів індуських. Приклад: от, західній сюрреаліст намалював коня з двома головами, — чи тут знаходимо неповторну фантазію європейця? Теж — ні. Бо відомо, що й індуський скульптор давнього часу, різьблячи для храмового оздоблення трійку коней, мав так багато клопоту і мало місця та матеріялу, що спростив і скоротив працю: висік один тулуб і на ньому три голови. Віки, вдачі, цілі і причини — різні, а типи мистецького уявлення схожі.

Шахи, щойно згадані, сполучили в собі дві сторони: стилістичну незвичайність Сходу і вишуканість строю європейського, в його го-строму і тонкому, а разом елегантному рисунку. Тут — вияв закономірности, що і в цілому розвитку мистецтва діє, сполучаючи протилежності: зводячи всі світові кінці водно.

Так і в пізньому експресіонізмі прози Костецького: по-східньому орнаментові кругованя висловів з настирними доміантантами в мотивах, в'язучих і невідчипних, при схожому строї, і загадки стильових «сферок», що вміщені одні в одних, — сполучаються, на диво, якраз із дограничною європейстичністю мови. Це: в кинджальній різкості речення і наче альгебраїчній визначеності змістової сторони, для сплянованих піднесень сюжету, як у тіні від готики.

І потроху відтворюється в цій прозі горючий патос, що був колись живим «духом» готики, кинуті горами струнких брил — у містичну височину. Хоч тепер тільки гігантні кістяки, потемнівши, січуть кам'я-

ною музикою своєю хмару або блакиття. Але ж довго палахкотів той дух, поки вгас: дух Заходу, названого «країною святих чудес». Не міг минути безслідно. Він і досі кличе. В думках і здогадах. Як незримий відгосмін тисячолітнього пориву мільйонів сердець, їхньої гарячої крові, що рвалася під розмірний грім органного грання: в псалмі, в молитві, в блаженному сподіванні. При всіх чорних розпачах від загрози смертного гріха і пекла, коли відкрилось довкруги Ніде і ніколи в світі так не здіймалося в несказанній могутності душевній, серед такої множини людей — одно єдине поривання до найвищої тайни, як у готиці. Тому кожен трудівник мистецтва, що має слух для духовної сфери, не пройде мимо цього неосяжного життя почуттів. Від нього, як з вікон собору — з сутінок, лягли стяжини невидимого світла також і через сучасність, уже повну літеплости сердець, при зрівноваженості її на поверхнях байдужого існування. Де трапиться сполох і вибухне величезне почуття творче, ми шарахнемося в острахові. Бо вже органічно звикли до духовної «континентальности».

Поява творів Костецького з їх несамовиттям уже віддалася в осудах, оздоблених кпинами, для яких таки ж були причини: — при творчому несамовитті цей автор зривався навкоси через побут, часом у бешкет.

Рідко хто серед нас так відчув сполохи готичного піднесення, як він: ось — і в повісті «Історія ченця Гайнріха». Той сполох, як вселенський, мав багато полум'я з такою могутністю, ніби в найбільших грозах. Підніс європейське людство, серце його — до загадкових, хоч виразно призначених і відчутних цілей. Розірвав тисячолітні ланцюги тайни в природі. Він, з огненними станами незчисленних душ, зірваних, мов смерчі духовного моря — в височину, коли потім обернувся до навколишньности, в ренесансовий час, то пішов такою ж самою дорогою. І керувався тією ж невідклонимою спрямованістю до мети: пізнати закриту в тайні — правду природи. Через дослідників, похідними силами вселенського пориву духовного, прорвалося християнське людство Заходу в глибини законів і потужностей природи, закритих для «китайщини». Почався, як наслідник містичних душевних зусиль Європи, — весь дивовижний розвиток знання в природознавстві, який, від духовної революції шістнадцятого століття і по наш час, привів до технічних чудес.

Повість Костецького, про яку згадано, «Історія ченця Гайнріха», раз-у-раз відкриває сцени того дограничного несамовиття в життєвому пориванні, яким звихрювалося готичне море: повне побутовими, — з одержимістю і відчаєм, — драмами, мов мушлями і водоростями.

Наведу фрагменти з описів цього, характерних для стилю Костецького як пост-експресіоніста:

«Незорим полем ішов чернець Гайнріх. Обабіч... зростали малинові будяки, чебрець, маки, сила маків, королівства маків, праворуч по горбах гасали чорні лицарі. Вони насакували один на одного, не-

зграбні дерев'яні півники, наскакували і роз'їжджалися в усі сторони, щоб знов набратися зухвальства та потуги. Раз-у-раз із тріском ломилися ратища».

«Чернець Гайнріх бачив увесь світ, ніби дивився на нього крізь червону шибку в вікні собору. Він завше глядів крізь неї, коли прагнув звидіти вічність. То був розлогий час. Цвіли дерева з птицями, співанки звучних птахів, вони бо на тисячоліття роззявили дзьоби, намальовані у монастирських книжках. Солодко і тоскно, безмежно солодко і без краю тоскно бачити оте страшно знане, чого ніколи не бачив, від видовища чого хочеться лягти на витоптану сонцем землю, дослухатися до зростання ненароджених корінців...»

«...По всіх кінцях світу кипіли казани з еретиками. Довгорукі, розпатлані, вони волали, вони вигорлали з усіх печінок пророцтва. Люди бігали довкола й галасували. Ревіли сурмами небеса, червоні янголи там літали, і князі землі виїздили з замків зведеними мостами, що падали перед ними, немов покарані раби. А в самім осередку землі сидів імператор, сидів на високому кону, страшний та безвільний, безвільний, бо чужа, не його воля світилася крізь зікри мертвих, невидючих очей його роду. Він сидів угорнутий у багряню мантию...»

Костецький, можливо, єдиний у нас автор, що приніс органічне відчуття готики. Його проза обстроєна вітражними стеклами, що просвічуються містичною ватрою з середньовічної духовости. Тут хоч трохи надолужено відрив українського життя від неї: з причин різновсякої татарщини з степовими напастями, що були зав'язали нам світ. Але цей відновлений зв'язок — не в подобизні копії, а у творчому сприйнятті: через модерний стрій стилістики, в суто індивідуальній гйдозміні експресіоністичного письма, з винаходами образности, несподіванками компоування, також — із капризами і всякою примхливістю, яка тільки можлива в українській мові.

Стиль тут: як безперервний бунт і переінакшення, щоб освіжити, черпнувши з дна, і поставивши слова в співвідносини від новочасної мистецької магії — для цілковито вільного самовираження особовости авторової, ніби в так званих «потоках свідомости», поширених завдяки Джойсу і Прусту. Але над усім тут мистецький закон, що діє в експресіонізмі, як у працях його фундаторів, скажім, Кокошки і Едшміда, так і в модерністичному наслідді. Це — відмова від описів матеріяльности в її щоденному вигляді. Замісто того, подано одухотворені вираження самого життя, в найсуттєвіших духовних темах. Якраз вираження, а не зображення. Від вираження постала і назва експресіонізму як напрямку мистецького. Хотілося виразити сутності духовні, з глибин життя, а не повторювати описами — його поверхні.

Замість виображення болісного душевного стану ченця, що проходить мимо неспиняймої ворожнечі лицарів, — знаходимо вираз цього стану:

«Чернець Гайнріх ішов вибитою копитами стежкою. Йому на гру-

ди впала рожева квітка з яблуні, він перелякався і скинув її, мов осу».

А ось — напівсимволічний вислів для стану серця лицарів, захоплених лютістю:

«Чорні лицарі піднімали очі до неба, збиралися хмари, чорні лицарі нібито гляділи вбік, насправді ж вони хижо зиркали один на одного збоку круглим риб'ячим оком...»

Костецький міг би вибрати собі також напрям сюрреалістичний чи неоімпресіонізм або плятформу авангардистів, і скласти теж оригінальні новелі. Бо запорука не в тайнах «ізмів», а у вірному вираженні творчої особистости, для чого потрібна свобода мистецького шукання і вислову. З експресіонізму Костецький виснував власний стиль, бо прибрвав той «ізм» якраз до своєї творчої вдачі.

Властиво, існує стиль Костецького, прикметний зокрема декотрими способами експресіоністичної маніри.

В «Історії ченця Гайнріха» предметом мистецтва була, можна сказати, всенародна душа середньовіччя, суто готичного.

Подібно — вся душа часів апостольських висвітлена, з тими експресіоністичними прикметами стилю, в іншій повісті, що зветься: «День святого». Вона була закінчена вже 1945 року, і Костецький в Авгсбурзі читав її, але досі вона не була надрукована ніде, хоч, як твір красного письменства вона, мабуть, краща від широковідомої тепер повісти Солженіцина «Один день Івана Денисовича». Для такого розголосу вона не була написана і його довго не матиме. Її герой — апостол Йоан Богослов, проваджений у неволю і мучений. Наведу рядки з портретування і діалогу.

«І рот його ще розведений усмішкою, повіки болять, але солодко, там щось б'ється аж до вух. Можна оглухнути так. Очі викотити й оглухнути». «Тоді він розплющує очі й дивиться у стелю. Падучі зорі сікли небо на всі боки, каже він. І натовп. Пам'ятай, я твій найкращий друг — і я його добре бачу в натовпі, і він мене добре бачить. То люди люті через нас біжать. Поки я сплю, в моїй кімнаті ослони коливаються, ходором ходять на знак поступання часу в твоїй кімнаті, що сусідує з моєю». «Тяжкі в мене очі, ой які тяжкі».

«Люди тяжко сунуть і вступають до своїх кімнат, спільких або самотніх. Привели невільників на обід. А над загорнутим у ковдру Йоаном стояв римлянин Теофіл».

«І Теофіл ступив ще ближче до Люцілія».

«— Я почну: милосердя шкідливе, — сказав Теофіл.

— Недотепно, але про мене, — сказав Люцілій.

— Тоді навпаки: нехай живе милосердя.

— Ще менш дотепно, але про мене.

— Римлянин має сказати своє слово про милосердя.

— Слово про милосердя скажуть понад римлянином.

— Хто його скаже понад римлянином?

— Оті хлопці, оті греки, оті юдеї.

- Усіх їх римлянин здолав.
- Відтоді вони здолади говорити понад ним.
- Я хотів би знати справжню твою думку.
- Справжня моя думка нічого не відмінить.
- Де не відмінить?
- У поступанні.
- У поступанні — чого?
- У поступанні поняття про милосердя.
- Хіба Римська імперія — не втілене милосердя?
- Греки та юдеї так само втілювали милосердя.
- Хіба не підсумувала Римська імперія усі втілення?
- Душі народів вона не здобула».

Повість Костецького — наче дійство, в якому зійшлися насупроти: владичність матеріальна і духовна могутність. Життєві вирази їхньої снаги і характеру, в згущеннях стилю для окремих етюдів, знайдено: як для видіння з оживленою давниною на фоні моря і острова, з гіркою прозаїчністю днів і при огнистих обрисах чуда.

Так означено психологічні вияви і в романі «Трое глядять у дзеркало». Тут, можливо, взірцевий приклад експресіоністичної комплексності в прозі Костецького: для висвітлення самого життя слова і зросту його владичності.

«Напочатку сяє видиво. Його породжують червоні закінчення нервових галузочок. Вони всотують насичену солями рідину з великого світу. Видиво сяє, як доземо застромлена свіча. Воно горить один раз, але безконечно. Коріння його червою коливають рожеві нервові галузки, воне не дають згаснути. З сірого диму йде слово. Людина глядить білими очима на дно пивного кухля, де позостала піна — ніби брюссельське мереживо. Людина вже вагітна словом, словом видава. Вона обертається праворуч і кладе слово у вухо сусіди. Так слово облітає навколо столу, від п'ятого сусіди воно летить на десятки тисяч кілометрів, набухає жирним корпусом на шпальтах, тріщить, підгодоване мембраною, блимає тінями кінохронік. Слово росте страшним ростом, ворухить будинками, обливає сяйвом далекі вежі, б'є у хмари, наливається потужними бомбами. Люди передають його з уст до уст, слово видава, люди шалено ним захлинаються, танцюють в його ритмі і співають його звучністю і живуть його швидкістю, і йдуть за напрямком руху променів його. Усі як один, заворожені, йдуть по видиво».

Тут — весь Костецький, який, здається, знайшов свій експресіоністичний ключ до так званої «романтики вітаїзму», проголошеної в кінці нашого ренесансу двадцятих років. Немає тут відкриття в логіці і знанні природи, але є вагнеріанськи-оркестрове відкриття для письменства: висвітлювати суцільний комплекс життєвого явища з його кров'ю і сіллю, блиском і терпкістю, гіркотою і загадковістю, аж до зростання в переможну дію серед фантазмагорії теперішнього існування.

І так у кожному творі Костецького, більшою чи меншою мірою: в повістці «Опришок та крива дівчина» (цикл «Там, де початок чуда»), в п'єсі «Близнята ще зустрінуться», як і в «Оповіданнях про переможців» та новелі «Шість ліхтарів і сьомий місяць».

Костецький твердить (читаю з його листа): «Я простий робітник слова і ярмарковий актор». «Мое завдання — дратувати й збуджувати, а не заспокоювати чи проводити». Почасти, так: він ніби в такій ролі провадить на сцені, розкреслений, як дошка шахів, — гру гротескових фігур, що сполучають у собі риси готичного надхнення і ритмізовану церемонійність: стилістичну китайщину в експресіоністичних ладах. Але дедалі все несамовитіша стає їхня гра і, охоплені поривом, різким, як зойк, вони виявляють найглибиннішу біду своїх душ. У стані кризи, що охопила світ. Це риса з відчуття мимовільної помилки свого існування. Пішли в сутінок, де ждали найвищого змісту. В сутінок! Бо не для такого життя люди створені. Вони з'явлені — жити так, щоб зосередження їх душевного прагнення і мрії, сердечного полум'я, пориву і кожного зусилля праці: щоб те зосередження знаходилося поза їхньою особистістю, — знаходилося в Богові та інших людях. Так, як діється в творчому горінні мистця, коли забуває цілковито про себе, радіючи з інших. Для такого життя люди покликані в світ. Але сталося, що люди, залишивши зосередження в собі, замкнулися в непризначений їм сірий і літеплий тип існування: з гіпертрофованістю самоозначення і самозвеличеністю в своїх власних очах як нібито найсправжнішою цінністю свого «я». Від того склалося ядуче пекло в нас самих, замість Царства Божого в нас самих. І в цьому ми звиклися, і вже дойдено до краю в порожнечі і болях: до приречення в загибель. Звідси тривога найчутливіших доби. В прозі Костецького — голос цієї найбільісної з тривог: від людей, що змучені нею і з неї рвуться.

На шаховому полі дивезного дійства в прозі Костецького є високі, хоч мимовільні, відсвіти: від духовності з України, і таки від забутого тепер селянського серця, яке найменше живе для себе, а найближче воно до євангелії любови, що передав Йоан Богослов. І ця постань — найвища в прозі Костецького; в її присутності здійснюється його непрограмний протест.

Ось, читаємо в одного з дуже оригінальних авторів доби двадцятих років про переміни: «Замість нагорної проповіді, під пекучим сонцем, над здійснятими руками і риданнями, — дрімотна молитва в благоліпному абатстві».

Розбити цю дрімоту і відчинити двері в абатстві літератури — для горіння сердець від підніжжя нагорної проповіді, — це, можливо, найголовніше прагнення в прозі українського експресіоніста, і за це одне йому можна дарувати всі колочі гротески його мови.

**ОЛЕГ ЗУЄВСЬКИЙ: ПРИНЦИП «АБСОЛЮТИЗАЦІЇ»
В ПЕРЕКЛАДАХ І. КОСТЕЦЬКОГО**

(Фрагменти з дисертації)

У сучасній українській еміграційній літературі окреме місце як перекладач і теоретик мистецького перекладу посідає Ігор Костецький. В його теорії перекладу, яку він часто обговорює на сторінках літературно-суспільного журналу «Україна і Світ» (Ганновер), легко добачити певну схожість основних її принципів з формалістичними принципами Теодосія Осьмачки¹⁾. Як і Т. Осьмачка, Костецький вважає оригінальну мистецьку форму за той дисциплінуючий фактор, що його потребує «пережити» творча індивідуальність. Але, працюючи над конкретним перекладом, майстер-перекладач, на думку Костецького, може ставити перед собою одне з двох рівною мірою виправданих завдань: створити переклад *хрестоматійного* типу, цебто такий, в якому перекладач «намагається на себе звертати якнайменшу увагу», або ж — переклад *егоцентричний*, з широким виявленням своєї власної індивідуальності.

Говорячи про егоцентричний переклад, І. Костецький не пропонує, однак, вільного перекладу. Оригінальна форма і зміст («поетична думка»), згідно його концепції, повинні залишатися в перекладеному творі. Вони тільки можуть бути, сказати б, наведені на інший фокус. В цьому фокусі перекладач по-своєму бачить і розуміє оригінал, даючи йому нове життя в мові свого відтворення. Костецький говорить про вміння «зробити переклад так, щоб він не тільки звучав, як написаний рідною для перекладача мовою (що дехто вважає за альфу й омегу мистецького перекладу), але й щоб при тому стали відчутними ті первні „в собі“, які живуть у первотворі і які являють потенційно споріднене з поетичною мовою, що нею їх перекладають» («Україна і Світ», зошит 19-20, ст. 110). Розглядаючи, наприклад, з цього погляду переклади М. Ореста, Костецький вважає, що широкі зв'язки останнього з західноєвропейською поезією якраз і були такими, що їх результат «дає читачеві уявлення про елементи „української душі“ в еспанських, італійських, французьких та німецьких поетів» (там само).

¹⁾ Про Т. Осьмачку як перекладача автор цих рядків готує окрему статтю. Перший її начерк був тим часом уже прочитаний 3. березня 1963 р. на конференції Музею-Архіву УВАН, присвяченій оглядові діяльності видавництва «На горі».

Однак теорія егоцентричного перекладу, за допомогою якого перекладач, «розглядавши себе як величину рівноядну, шукає собі чергового самоствердження», не обмежується у І. Костецького самим тільки принципом адекватної передачі «потенційно» близьких перекладачеві (і його «поетичній мові») первнів «у собі», наявних в оригіналі. І. Костецький значно поширює відповідну проблему тим, що дає перекладачеві право в багатьох випадках підсилювати, по-новому відтінювати згадані первні за допомогою спеціально трактованого засобу пародії.

Поділяючи думку проф. Дм. Чижевського про те, що «пародія не мусить утримуватися і перед пародіюванням позитивних рис»²⁾, І. Костецький по-своєму розуміє значення цього засобу, який дає письменникові можливість відшукати необхідну для нього дистанцію між його власними почуттями і тими словами та образами, що він їх уживає в своєму творі. З цією метою, на думку Костецького, досконалий майстер може з успіхом користуватися, наприклад, застарілими стилістичними побудовами (як це робив О. Пушкін, складаючи для «Свєгенія Онегіна» вірші Ленського), або, навпаки, навмисне модернізованою лексикою чи то відмінною від сподіваного стандарту синтаксою. У галузі ж мистецького перекладу таке пародіювання може бути застосоване для «абсолютизації» (підкреслення та «узаконення») окремих мотивів іншомовного твору.

Як зразок, наведемо тут фрагмент з його перекладу поезії Т. Шевченка «Вечір». Ось він в оригіналі:

Садок вишневий коло хати,
Хрущі над вишнями гудуть,
Плугатарі з плугами йдуть,
Співають ідучи дівчата,
А матері вечерять ждуть.

Сім'я вечєра коло хати,
Вечірна зіронька встає.
Дочка вечерять подає,
А мати хоче научати,
Так соловейко не дає.

А нижче «пародійований» переклад І. Костецького:

Всемирный мир — вишняк с избою.
Певец придворный — майский жук.
Домой усталый тащат плуг,
И спелись девки всей гурьбою,
А матерям все недосуг.

²⁾ Дмитро Чижевський, «Едвард Стріха і українська пародія», *Українська літературна газета*, 4 (10), 1956.

Но вот и ужин под избою.
Звезда — ну, свечечка точь-в-точь!
Борщ, как нектар, подносит дочь.
Мать склонна к сказочному строю,
Да соловей взгремел под ночью.

З першого погляду цей вірш важко назвати точним перекладом (особливо заважають цьому такі образи, як «Певец придворный — майский жук», вживання терміну *изба*, замість *хата*, *девки*, замість *девчата*), але уважніше читання все-таки переконує читача, що більшість принципів точності (включно з передачею системи римування) дотримана в нім до дрібниць. А стилістичні відхилення від первотвору складають собою тільки той «фокус», в якому незвичайно легко розпізнаються наявні в даній поезії елементи народної пісні, міту та ритуалу. Вони, ці елементи (вдало підкреслені в таких рядках, як «Мать склонна к сказочному строю» і «Борщ, как нектар, подносит дочь»), заперечують, крім того, усяку підставу вважати Т. Шевченка співцем тільки проминальних настроїв або поетом «самоти та безнадії».

Перекладницька продукція І. Костецького за останнє десятиліття була появлена перекладами на українську мову поезій С. Георга, Т. С. Еліота (за його редакцією з'явилися збірники: *Вибраний Т. С. Еліот*, Мюнхен, 1955, та *Т. С. Еліот: «Вбивство у Соборі»*, Мюнхен, 1963), Гарсії Льорки (теж редакція збірника: *Вибраний Гарсія Льорка*, Новий Ульм, 1958), Езри Павнда (*Вибраний Езра Павнд*, том I, Мюнхен, 1960) та ін. Безперечно одним з найцінніших надбань у скарбниці сучасної української літератури є його переклади з Вільяма Шекспіра: «Ромео та Джульєтта» (Мюнхен, 1957) і Шекспірові сонети (Мюнхен, 1958).

Шекспірові сонети, опубліковані, як і більшість збірників І. Костецького, видавництвом «На горі», являють собою перший повний переклад сонетів великого британця на українську мову. Цей важливий для української Шекспіріани факт, як і та обставина, що в перекладах шекспірівських сонетів І. Костецький виступає неабияким новатором у галузі перекладницького мистецтва, спонукають нас саме на їх аналізі повніше проілюструвати згаданий уже його принцип «абсолютизації».

*

Приступаючи до перекладання сонетів Шекспіра, Костецький (як про це він говорить у своїй передмові) не ставив перед собою вимоги — обов'язково дошукуватися в них біографічних мотивів, що ними майже до кінця XIX століття займалася більшість дослідників та перекладачів творів англійського поета. За прикладом Стефана Георга, який уже не дивився на шекспірівські сонети як на витвори мистецт-

ва, обов'язково побудовані на матеріалі досвіду³⁾, він намагався знайти в цих прославлених зразках англійської класичної поезії те, що в них передусім наявне: ідеальну форму або, вірніше, сам процес розкриття ідеальної форми, постійне прагнення поета знайти її в безконечних варіантах часто однакової думки.

Ось чому Костецький не вважав також за свій обов'язок послідовно дотримуватися традиційного розподілу шекспірівських сонетів на два основних цикли: сонети «чоловічі», себто присвячені якомусь невідомому мужчині (1-126), і сонети «жіночі» (127-154), що в них автор ніби звертається до своєї коханої «темної пані». Крім наголошування факту, що «через весь сонетний ряд дається вичути не один чоловічий і один жіночий, а значно більше предметів звертань або опису», Костецький у поданих у книзі коментарях найохочіше вказує на можливість чисто літературного походження окремих циклів. Так, наприклад, сонети 1-19 могли, на його думку, являти собою попередні опрацювання в сонетній формі теми «Венери та Адоніса», сонет 20 — поетичну вправу з метою засвоєння класичного мотиву, характерного також для інших англійських поетів, Чепмена і Марло, сонети 55, 60, 81 — ремінісценції, що ведуть свій початок від античного мотиву про увічнювання за допомогою літературної творчості. Нарешті, сонети 127, 130, 153, гадає він, могли бути написані просто на замовлення, а сонети 129 і 145 — як риторичні вправи (остання з каламбуркою розв'язкою слова *hate* — «ненавиджу»).

Думка про виключно літературне походження шекспірівських сонетів ще більше може потверджуватись тим фактом, що Шекспір, як відомо, завжди користувався позиченими сюжетами та мотивами і, таким чином, ніколи нічого сам не створив, а тільки багато чого «осяяв» силою свого генія. Маючи це на увазі, сер Сідні Лі навіть припускає, що в сонетному циклі про згадане вже «увічнювання» Шекспір не висловив жадного переконання, «яке могло б бути характерним для його духової конституції»⁴⁾. У сонетах цього циклу, говорить далі англійський учений, Шекспір тільки доказував, що «при наявності бажання, він може (і крім того — з найблискучішим ефектом) опрацювати одну з тем, яку Ронсар і Депорт, намагаючись перевершити Піндара, Горація, Овідія та інших класичних поетів, перетворили на банальний мотив європейської поезії»⁵⁾.

З метою переборення банальності, стереотипності образних конструкцій сучасної йому лірики Шекспір досить вдався у своїх сонетах до тонких засобів пародії, що дотепно виправдовували та відсвіжували найбільш, здавалось би, застарілі (особливо, коли ними користувалися такі недолугі сонетисти, як Бартолемью Гріффіні) поетичні мотиви. До подібних же засобів пародії вдається й Костецький у своїх перекладах.

³⁾ Див. L. W. Kahn, «Shakespeares Sonette in Deutschland», Bern und Leipzig, 1935, S. 17 f.

⁴⁾ Sidney Lee, «A Life of William Shakespeare», New York, 1898, p. 113.

⁵⁾ Ibid., p. 114.

На думку Костецького, пародія, за всіх її різноманітних можливостей, зобов'язана повторити відповідну форму думки, підсилити її при допомозі своєрідного відтінення та підкреслення, наслідком якого первісна ідея твору виявиться наведеною «на інший фокус».

Як приклад варто розглянути тут переклад сонета 55, для зручності навівши спочатку його оригінал:

Not marble, nor the gilded monuments
Of princes, shall outlive this powerful rhyme;
But you shall shine more bright in these contents
Than unswept stone, besmear'd with sluttish time.
When wasteful war shall statues overturn,
And broils root out the work of masonry,
Nor Mars his sword nor war's quick fire shall burn
The living record of your memory.
'Gainst death and all-oblivious enmity
Shall you pace forth; your praise shall still find room
Even in the eyes of all posterity
That wear this world out to the ending doom.
So, till the judgement that yourself arise,
You live in this, and dwell in lovers' eyes.

Щоб передати українською мовою чарівну піднесеність у тоні цього сонета, часто викликану добірними алітераціями ("Not marble, nor the gilded monuments" або "Nor Mars his sword nor war's quick fire shall burn The living record of your memory"), а також незвичайною карбованістю та енергійністю міцно пов'язаних між собою синтаксичних конструкцій, Костецький зберігає згадані риси і в своєму перекладі:

Ні мармуру, ні озолоти хист
Ту плоть, що в римах є, князям не дав,
А й ви сильніші слявом крізь сей зміст,
Ніж камінь, в неохайнім часі тьмав.
Зруш статуї, війно, пустош, розгонь,
І, заколите, збий склепіння з баз —
Ні Марсів меч, ні війн прудкий вогонь
Живих не знищать споминів про вас.
Над смерть і всезагладну ворожду
Пройшовши, славу стрінете собі
В очах потомства, що на всю слажду
Зужие світ кінцевій зустріч судьбі.
Тож заки з мертвих встанете на суд,
В любовних зорах житимете тут.

Але адекватно зберігаючи в українських віршах елементи алітерації (в багатьох випадках характерне для оригіналу *r* заступлене тут

приголосними з і с: «А й ви сильніші слявом крізь сей зміст» або «Зруш статуї, війно, пустош, розгонь, І, заколите, збий склепіння з баз»), а також підкреслену енергійність речень, що іноді супроводжується елегантними переходами з рядка в рядок —

Not marble, nor the gilded monuments
Of princes, shall outlive this powerful rhyme,

Костецький найінтенсивніше розробляє стислість та напруженість дикції оригіналу. Він, можна сказати, перебільшив цю його рису до крайности. Крім еквівалентної комбінації з ен'ямбементам, вдало представленої в дев'ятому рядку перекладу:

Над смерть і всезагладну ворожду
Пройшовши, славу стрінете собі,

читач знайде, наприклад, в заключних двох рядках третього катрена таку складність побудови думки, що її, за твердженням рецензента С. Гординського, годі як слід зрозуміти, «не маючи перед очима оригіналу сонета»⁶).

Не підозрюючи в цьому жадної конкретної цілі, облюбованої перекладачем, критик В. Сварог прийшов до переконання, що вся, мовляв, біда тут полягає в тому, що Костецький «не дуже вмілий версифікатор»⁷). Одначе, тяжко було б погодитися з цитованим критиком хоча б уже через те, що, як відзначає д-р Д. Бучинський, в «Шекспірових сонетах» Костецького «трапляються навіть дуже кучерявенькі (цебто досить легкі щодо версифікації. — О. З.) переклади»⁸). Якраз із метою усунення ґрунту для звичних у подібних випадках помилкових висновків Костецький помістив у своїм виданні кілька перекладів «популярнішого» характеру. Серед них найкраще згадати переклади 47 і 110 сонетів, особливо варіант останнього з них, надрукований у примітках. Цей переклад, крім того, вирізняється дотепними пародійними елементами, що вдало підкреслюють нарочиту невимушеність його тону:

Що ж — правда: мандрував. І грав. І блазнів.
Тривало блазнів: гучно, напоказ.
Сказати б: вістряв всіх старих соблазнів
Звіряв новий кожноразовий сказ.
Так, правда достеменна: я не правду,
Лиш дуже щось криве в ній брав на смак.
Та ось присяга: між спокус не брав ту,

⁶) С. Гординський, «Шекспірові сонети в українських перекладах», Київ, ч. 1 (51), стор. 20.

⁷) В. Сварог, «Джон Кітс і Яр Славутич», *Нові дні*, ч. 113, 1959, стор. 20.

⁸) Д-р Д. Бучинський, «Шекспірові сонети», *Бібльос*, 6 (50), 1959, стор. 10.

Яка для тебе; ту лиш, де твій знак.
Я присягаюсь: те, що тут — по всьому —
Вже не для проб: йому нема кінця.
Ти друг. Ти — давній. В урвищі скісному
Божище любе skutого кінця.

Найближче неба. Доторкнися, небо.
Люблю. Люблю. На чисту грудь — тебе бо.

Ретельніше читання текстів розглядуваних перекладів неодмінно виявить, що з погляду версифікації Костецький є скрізь неабияким майстром. На це звернув увагу також і Я. Славутич, підкреслюючи в своїй рецензії «плавність» його мови і безперечну вишуканість її лексичного набутку⁹⁾. За найкращі зразки тут можуть правити переклади сонетів 19, 20, 21, 24, 29, 31, 33, 39, 41, 42, 45, 46, 47, 76, 101, 116. Справжніми шедеврами у відтворенні елегантности шекспірівських рядків виступають останні двовірші (couplets) кожного з них. Ось кілька прикладів:

Сонет 24: Та все ж — очам знаття не є своїм:
Рисують зримає, серце ж — тайна їм.

Сонет 33: Все ж не зневажу я його чуттям;
Сонцям є плями й тут, якщо є там.

Сонет 76: Бо сонцю, що старе й нове щодня,
Кохання в повісті своїй рідня.

Сонет 102: Я мовкну часом, як і соловій,
Бо спів не хочу знудити вам свій.

Отже «трудність», що її зазнають деякі читачі у зрозумінні перекладів Костецького, обумовлюється не дефектами версифікації, по-майстерному в них появленої, а якраз протилежними причинами. Бажаючи відсвіжити окремі мотиви шекспірівських сонетів, Костецький підсилює функціональність формальних засобів, які їх висловлюють, і для цього інтенсивніше розробляє образіві можливості власної мови, «обтяжує» її конструкції новими значеннями, що й створює трудність для їх зрозуміння. Stroфа —

Над смерть і всезагладну ворожду
Пройшовши, славу стрінете собі
В очах потомства, що на всю слажду
Зужие світ кінцевій встріч судбі —

⁹⁾ Yar Slavutych, «Shakespeare sonety», *Shakespeare Quarterly*, Vol. X, 1959, p. 109.

звучить ускладненіше, «трудніше», але в той же час і незрівняно поетичніше, ніж начебто вицвілі рядки в перекладі С. Маршака:

Ни смерть не увлечет тебя на дно,
Ни темного забвения вражда.
Тебе с потомством дальним суждено,
Мир износив, увидетъ день суда.

Щоб досягнути дану ціль (відсвіження літературних мотивів оригіналу), Костецький мобілізує усі ті мовні скарби (лексичні і фразеологічні надбання поетів-народників, деякі церковнослов'янські, архаїзми, занедбані способи словотворення), які він хотів би відродити для конструктивного використання в сучасній українській літературі.

З-поміж застарілих слів та церковнослов'янств, що ми їх подибуємо на сторінках Шекспірових сонетів, можна відзначити: *гвоздь, звізди, ізгой, лик, щертъ, власть, еси, татъ, благодать, липота, порок, бран, крин, вселенна, лжа, слажда, яство*. Крім того, часто зустрічаються застарілі форми коротких прикметників і дієприкметників: *зурочен, забут, сплачен, збит, зроджен, збут, питом, чуж*. Треба сказати, що особливо вживання коротких прикметників неминує пов'язується з чималим ризиком. Через те, що вони давно вже втратили свою природну функціональність в українській мові, поспіль буває тяжко розпізнати їхню граматичну форму. Так, наприклад, в перших рядках сонета 18:

Чи ж літа дню вподоблю вашу мость?
Твій образ лагідніш і ще миліш —

обидва короткі прикметники (*лагідніш і миліш*) при читанні можуть здатися прислівниковими (обставинними) конструкціями, що потребують свого розкриття у якомусь неназваному дієслові.

Але особливо яскраву функціональність у засобі «пародіювання» та підсилювання мотивів оригіналу виявляють рясні в перекладах Костецького модернізовані побудови образів. Наприклад, перші два рядки 22 сонета:

My glass shall not persuade me I am old,
So long as youth and thou are of one date,

що їх Маршак переклав звичними російськими реченнями:

Лгут зеркала, — какой же я старик!
Я молодость твою делю с тобою,

Костецький подав у буквальному перекладі:

В мене не вмовить люстро вік старий,
Аж поки юнь і ти одної дати...

Завдяки тонко схопленій домішці раціонального елемента в сполучці слів, що нагадує майже наукову фразеологію («юнь і ти одної дати»), українському перекладачеві легко вдалося паралізувати і цілковито усунути прикру банальність відповідного мотиву, яка так помітно виступає в перекладі Маршака. Безпосередні вигуки «Лгут зеркала, — какой же я старик!» і «Я молодость твою делю с тобою» — наївно передаючи тільки думку, а не ідеальну форму, що її Шекспір раз-у-раз відшукував у своїм розгортанні теми, роблять цей твір взагалі неактивним, позбавленим всякої оригінальності.

Підсилювальні елементи пародії Костецький застосовує й тоді, коли в первотворі зустрічаються пародіювання самим автором негативних явищ сучасної йому літератури. І хоч до подібних засобів Костецький вдається тільки вряди-годи, однак в окремих випадках він досягає (спеціально введенням застарілої польсько-української лексики) меж крайнього гротеску. Найбільш примітно це відбилося в перекладі 130 сонета:

Од слонця ніц в очах моєї пані,
Кораль ружанець рожевіш од губ,
Кгдиж сьніекг ест бялим — в неї перса тьмяні,
Кгдиж влос ест дротем — з дроту в неї чуб:
Дамасьці ружі, білі і червоні,
Зась видієм — не в неї на щоках,
І більш приемні вшелькі інне воні,
Ніж подиху моєї пані пах.
Люблю я слухати, кгда розмовляєт,
Хоч музика миліші звуки тче:
Не зривем, як богиня походжаєт —
Моя ж бо пані, йшовши, грунт товче:
Та, пробі, дорожу моім коханням,
Як та якась — брехливим порівнянням.

Критики і теоретики мистецького перекладу, вивчаючи віршовані переклади з англійської мови на якубудь із слов'янських мов, часто вказують на труднощі, які доводиться переборювати перекладачеві в зв'язку з відмінними струкурами властивостями англійської мови — наявністю в ній великої кількості односкладових (або взагалі «коротких») слів. Проте Костецький, очевидно, не зазнавав цих труднощів з відчутною гостротою, і те, що йому доводилося частіше вживати таких форм, як *та* замість *але*, як замість *коли*, *віч* замість *очей*, справді не становить жадного насильства над українською мовою.

Зразком найбільш точного перекладу, позначеного також виключною легкістю рядків, що ніби хвилі котяться до свого повного завершення, слід вважати переклад 60 сонета. Ось його оригінал:

Like as the waves make towards the pebbled shore,
So do our minutes hasten to their end;
Each changing place with that which goes before,
In sequent toil all forwards do contend.
Nativity, once in the main of light,
Crawls to maturity, wherewith being crown'd,
Crooked eclipses 'gainst his glory fight,
And Time that gave doth now his gift confound.
Time doth transfix the flourish set on youth
And delves the parallels in beauty's brow,
Feeds on the rarities of nature's truth,
And nothing stands but for his scythe to mow:
And yet to times in hope my verse shall stand,
Praising thy worth, despite his cruel hand.

І переклад Костецького:

Мов рином хвиль на узбережну ринь
Спішить на край біг наших сих минут.
Змінивши попередню, в вир стремлінь,
В рух наперед вони всі рвуться тут.
Те, що вродив світляний океан,
Вповзає в зрілість, має в ній вінець,
Тоді б'є в німб затемнень ятаган,
І Час свій даток зводить нанівець.
Час перетне квітучий юні блиск
І врие рівнобіг між брів краси,
Спожие сіль землі собі на зиск,
І не мине ніщо його коси.
І все ж моя хвала тобі тривка,
Безсила в ній його шорстка рука.

Кожен образ оригіналу в даній українській версії Костецького зберіг свою повноту, природність і непослаблену чарівність вислову. Урочиста піднесеність дикції першого рядка досягається тут своєрідними звуковими і значенньовими ефектами. Поставлене на межі цезури слово *хвиль* являє собою легко вловний асонанс із словом *ринь*, що створює ілюзію водяних сплесків. Сполука слів *на узбережну ринь*, будучи винесена на кінець рядка, надає йому епічного забарвлення. Форма вислову *сих минут*, повторюючи термін оригіналу (*minutes*), підсилює в українському тексті вже раз досягнену його уро-

чистість (більш нормативний варіант *цих хвилин* надав би відповідному рядкові прозаїчного відтинку). Речення «Те, що вродив світляний океан» хоч і не передає дослівно англійського «Nativity, once in the main of light», однак ще навіть вдаліше, ніж у Шекспіра, розгортає образну систему попередніх рядків: *main of light* (у С. Георга *flut von licht*), що означає також *ocean of light*, в українському перекладі (*світляний океан*) одержало своє повне логічне розкриття.

Кидається в око в наведеному сонеті також досконала лаконічність та карбованість речень, яка найбільше відбилася на конструкції третього катрена. Український переклад, адекватно передає цю його характерну рису, одночасно зберігаючи й алітераційні здобутки оригіналу:

Час перетне квітучий юні блиск
І врие рівнобіг між брів краси,
Спожие сіль землі собі на зиск,
І не мине ніщо його коси.

ОЛЕКСА ІЗАРСЬКИЙ: ЗУСТРІЧІ Й ЛИСТИ

Багато горя було, багато сміху... Сотні тисяч українських людей у Німеччині. Кінець війни. Розруха.

В очах не в'януть, відстоюються завидно свіжі картини тогочасного життя...

Мій вусатий земляк сам розповідав мені, як він відстав від транспорту на станції Жеребково під Авгсбургом... «Жеребково?» — питаю. — Між Авгсбургом і Мюнхеном?!..

Виявилось, що мое здивування дійсно було дурнуватим. Станція справді мала «лошадиную фамилию»: Мерінг!

А неможливо було повірити, що в той самий час в Авгсбурзі з'їжджалися українські письменники, що оживало культурне життя переміщених, що заходила мова про художню творчість!

Проте з'їзд МУР-у відбувся. І вдався навіть занадто гучним: з привітаннями, побажаннями й промовами. Тоді, у січні 1946 року, він таким і мусів бути, — зустрічю земляків на чужині. Масовим майже.

Там і тоді почали снуватися численні творчі задуми й діла українських письменників-емігрантів, там і тоді народилася не одна справжня дружба, приязнь.

В Авгсбурзі я вперше побачив Ігоря Костецького. Прослухав його доповідь. Ось запис в моєму нотатникові:

«29 січня 1946 р. Увечорі доповідь І. К. „Шукання стилю“. Думаю, здалося, що у людини — смак. Смак навіть безсумнівний і напевне навіть „дивний“. Особа: років під сорок. Гарне — кавказьке? чечня? — обличчя з міцними щелепами. Холодні очі.

Міцна й постать у чорному вбранні. Не висока.»

Доповідь не здалася мені переконливою. Не повірив я у «Джойса», не повірив я тоді, власне, в «Костецького»... Майже безпомилково вгадав я тоді «творчий профіль» багатьох — доти не читаних, не знаних — авторів... Але не Костецького...

Познайомилися ми значно пізніше. У Мюнхені. Вийшли з хати спільного знайомого й пішли поломаню вуличкою між Зендлінґер до Марієнплац, повз церкву св. Йоганна Непомука. Розмова вже йшла про журнал Костецького «Хорс». Ігор В'ячеславович пропонував мені написати, пам'ятаю, чи, власне, точно не пам'ятаю, щось про кіно. Огляд якийсь, — думаю, американських фільмів.

З того дня у Мюнхені почалося формування моєї власної думки про Костецького. Бо чути про нього доводилося багато.

Здався він тоді мені надзвичайно «зібраним докупи», цілеспрямованим і просто — сильною людиною. Крім того, — ерудитом і справжнім працівником. Перші враження мої підтвердилися: його вабило ще не смачне загалові наших людей мистецтво. Щоправда, сказати тільки «вабило» або «любив» — нічого не сказати, не дати жодної уяви про сам характер і ступінь цієї пристрасти... Профіль Костецького зразу налився лініями, а потім роки виповнювався цілими площинами рис і рисочок — і як прозаїка та драматурга, і як есеїста та перекладача. Як наскрізь своєрідного і навіть, як на мене, спірного в засадах і часто також у практиці, але справжнього майстра, майстра вишуканого й майстра філософа.

Немає природнішого на світі чуда, ніж ріст, здібність рости. Отже не диво, що в профілі Костецького ще багато місця для майбутніх рис його як письменника. Але хочеться згадати, як багато, а разом з тим і однозначно виявив себе Костецький як «нагірний» — «На горі» — видавець! Костецький став наче українським островом серед німецького моря... Також, здається, каталізатором і полюсом у нашому літературному житті на еміграції, а коли глянути на наш час у перспективі, то можна сказати і так: в українській літературі середини сторіччя.

Зустрічалися ми дуже рідко. Жили звичайно по різних містах. За те мені запам'яталася кожна зустріч з Костецьким. Найцікавіша з них — у вересні 1946 року — пов'язана з відвідинами Казіміра Едшміда. Ми разом слухали німецького романіста в Мюнхенському університеті, він читав тоді чи не уривок з роману «Повне право», а наступного дня разом відвідали навіть і на Україні здавна відомого письменника в домі його приятелів.

Ігор В'ячеславович розповів Едшмідові про перший переклад його твору — новеля «Сп Скоттенс» із збірки «Шестеро гирл» — на українську мову, 1926, про видану «Сяйвом», 1929, за редакцією проф. С. В. Савченка книгу «Експресіонізм та експресіоністи», в якій було надруковано монографію В. Лещинської «Казімір Едшмід», і про переклад його роману «Примарні пригоди двірського радника Брюстляйна» Оленою Селіховою... Отже Казімір Едшмід на Україні, експресіонізм на Україні, західня література на Україні...

Подвійно цікаво було мені: Костецький, хоч і стриманий дуже, в «ударі», й надзвичайно зацікавлений, «в настроєві» Едшмід! На жаль, розмова була короткою. Разом з Едшмідом, його молодого дружиною й синочком-карапузом поїхали до двірця й ми. Потім Ігор В'ячеславович запросив мене до якоїсь барачної їдальні полуднати. За широчезними столищами, залишилося в пам'яті, «публікум» уплітав рибу, аж давився... Довго тоді говорили, — як ніколи ні до, ні після того.

Справ спільних в нас не було, і ми не листувалися. Одного разу я запропонував, напевне для «Хорса», статтю. У відповідь прийшло одне, написане машинкою рівно посеред звичайного аркуша паперу,

слово: «Надішліть». Я таких штук не люблю. І вже нічого більше Костецькому не пропонував.

Принагідні зустрічі все ж поволи домальовували портрет Ігоря В'ячеславовича. Часом мене вражали навіть дрібниці, назверх дрібниці, а насправді — глибокі свідчення про душу й характер Костецького.

Костецькому стало боляче, що на літературній вечірці в клясі Фюріхшуде я сидів серед слухачів, серед студентів, і підійшов привітатися вже після «шабашу». У нього, здалося мені, защеміло серце, він підозривав напевне, що й мені хотілося читати... Бували проте ще дрібніші рисочки вияву його уваги до знайомого. Ігор В'ячеславович працював саме в редакції «Української трибуни», в густо заставленій столами кімнаті на Дахауерштрассе біля залізничної станції. Коли я, хоч зрідка, навідувався туди, Костецький часом виходив зі мною до коридору запалити цигарку. Кілька слів лише, а на душі ставало приємно.

Тепер ми вже «континентально» роз'їхалися. Але знайомство наше, виявилось, пустило корінь. Тільки форма його тепер — лист повітряною поштою. Це звичайна сторінка машинопису про задумані й здійснені — «На горі» — видання, про матеріял для журналу «Україна і Світ» або відгуки на справи в нашій розляпаній по широкому світі «державі слова»...

Серед анекдотичної байдужості нашої громади до письменства — такі листи!

*

Рельєф листів Ігоря Костецького — рівнинний. Дійсно — діловий.

Щоправда не без «але». Бо, поперше, діла його виключно літературного характеру — отже, цікаві, а, подруге, над земною твердю цього скромного суходолу проглядають часом контури мертвих і ще діючих «вулканів».

Рівним і лапідарним є, власне, стиль листів Ігоря Костецького. Тут стриманість старанно приховала від людського ока жагучі пристрасті діяльної, талановитої й егоцентричної натури.

У написаному на Великдень 1962 року великому й сповненому змістів листі Ігор В'ячеславович нежданно відкрив мені таку «Америку»: «... я не надаюся до інтимного листування, до листування з «просто погомоніти», а тільки до листування з кожноразовою конкретною метою.»

Та я це знаю вже з квітня 1953 року, від Вашого першого листа! Та тому я і листуюся з Вами! Та тому я й надумав з Вашого дозволу надрукувати кілька наче загальноцікавих листів Ваших!

Щоправда — не листів: уривків...

18. 12. 1954

24. 4. 1953

«Маю до Вас такі прохання:

1) Чи не були б Ви ласкаві перекласти уривок із «Мальте» (бо я маю намір видати монументальну антологію з Рільке, де мали б бути зібрані всі доступні з нього українські переклади) і надіслати мені якнайскоріше?

2) Чи погодилися б Ви написати рецензію на найновіше число «Україна і Світ» (яке Вам вишле інж. Сапіга) і вмістити в котромусь із наших видань в Америці?»

До речі, праця над антологією творів Рільке продовжувалася ще кілька років. Може навіть і сьогодні ще задум цей не забутий Ігорем В'ячеславовичем... Хоч залишився він, власне, — добрим задумом, наміром.

До цього листа додано ще таку примітку:

«Едишмід, з яким я недавно бачився, казав мені, що Ви хтіли щось із нього перекласти. Чи не надіслали б Ви цього перекладу для «Україна і Світ?»»

1. 7. 1953

«Отже, справа з «Мальте» надзвичайно актуальна й горюча. Власне кажучи, за цим тільки й зупинка у складанні антології, яку є зараз можливість видати. Тим то поспішіть якомога інтенсивніше. Звичайно, застерігайте за собою всі ті права, які вважаєте за потрібні.»

26. 11. 1954

«Широ дякую Вам, в імені дружини й своєму, за Ваше зворушливе поздоровлення. Будемо старатися, щоб справді наш шлюб, як Ви кажете, був цікавим, не тільки для нас особисто, але й для «справи».

Я все ж таки дуже закидаю вудку на Ваш переклад «Мальте». Те, що було опубліковане в «Сучасній Україні», зовсім не таке погане, як Ви вважаєте. Розумію дуже добре, що Ви перепрацьовані Вашою нелітературною роботою, як це є з багатьма нашими в благословенній Америці. Щодо мене, то я найінтенсивніші роки мав, працювавши голодний і невиспаний на німецькій шахті. Оті півгодини, що я мав до диспозиції між вечерею та алярмом, були для мене найпродуктивнішими. Дуже багато найповажніших речей я створив саме тоді.

Тож старайтеся через силу. «Мальте» повинно бути бодай в уривках у цьому українському виданні. Доля самого видання залежить від того, як скоро я дістану все, що хочу в цьому томі вмістити. Є ще сім чи вісім речей, яких бракує. Стараюсь їх організувати в усіх напрумах.»

«...„Україні і Світові” надзвичайно потрібна справжня кваліфікована рецензія. Не треба журнал боронити, ані „вигороджувати”. Але дуже варто його оцінити об'єктивно і.. в усякому разі фахово. Був би принаймні відгук. Була б редакторам сатисфакція, що не в порожнечу діють.

... (Михайло Костьович Орест-Зеров) «чекає, що буде закінчення епізоду про Карла Сміливого, який Ви перервали чомусь на половині і який, на його думку (і на мою також) є найкращим у всьому творі. Прошу Вас дуже, дуже, закінчіть його. І надішліть до „Суч. України”. Я його так зразу й включу у свою збірку. Це моє дуже велике до Вас прохання. Не відмовте, постарайтеся подолати щоденну втому. Я знаю, як це тяжко, але знаю, що все таки це можна при бажанні зробити.»

І ще про згадувану вище антологію:

10. 4. 1955

«Я в цьому виданні не хочу обмежитися тільки на українському матеріалі, але маю намір зробити й широкі додатки. Зокрема — переклади з Рільке іншими мовами, до білоруської включно, а також зразки перекладів самого Рільке: сонетів Мікель-Анджельо, Люїзи Лябе і фрагментів із «Слова о полку Ігореві», а також пісні «Про Правду», що містяться в одному з оповідань «Про лютого Бога». Я маю з цього все, крім фрагментів із «Слова». Я був би Вам дуже вдячний, якби Ви могли їх десь розшукати. Вони були, як Ви писали у Вашій студії, друковані в одному з «Інзель Альманахів». Чи не доступні вони Вам? Або принаймні чи не могли б Ви мені подати точну бібліографію? Буду дуже вдячний.

... З літа цього року я переселяюся остаточно з Мюнхену до своєї дружини і посвячу себе щонайменше на два роки відлюдницькій праці над романом та важливими перекладами, що їх заплянував (між іншим — «Гамлет» і ще кілька речей Шекспіра). Першим із серії великих перекладів було — сонети Шекспірові, що зараз зазнають останніх ударів пера.»

18. 6. 1955

«Я щойно був у Парижі. Репортаж про нього думаю дати в «Українські вісті» в Ульмі. Чи читаєте Ви ще цю прастару газету, бабусю всіх газет еміграційних? ...

За цей час «доконав ще одного чину»: зробив повний переклад Шекспірових сонетів. Тепер бідкаюся з коштами на видання. Майже безнадійно. Зараховані, мабуть, будуть до «історії нашої пропавшої літератури», мовляв Драгоманів. Ну, що ж. Не я винен.»

29. 3. 1956

«Кілька днів тому вислав Вам два примірники свого вибраного Т. С. Еліота...

Крім того, дайте мені негайно відповідь, чи погодилися б Ви перекласти кілька фрагментів з «Гайнріха фон Офтердінгена» та «Учнів у Саїсі» Новаліса, і якщо так, то скільки б приблизно часу пішло це у Вас. Я готую також збірку цього мною глибоко любленого поета.»

9. 6. 1956

«Дякую Вам за теплі слова про Еліота. Дуже відчуваю Ваші теокритівські захоплення («дерево й два куці»), які в ґрунті мені не чужі, бо есм дитя Волині, але тільки до десяти років життя, а далі відходив від них більше й більше, забув їх, приспав їх ітд. Загалом же — есм дитя вулиці і нічного міста.

Мені прикро, що Ви хворієте і тому не можете звернутися до Новаліса. Він би Вам ішов, на мою думку. Його проза Вам личить, як Орестові — його поезія.»

26. 10. 1956

«Моя дружина висилає Вам два примірники «Троянського роману» Барки в її перекладі, який щойно вийшов у світ...

... одним з наступних «Видань на горі» має бути «Вибраний Новаліс». Збираю в ньому переклади кількох перекладачів, щоб не було одноманітно. Самозрозуміло, там появлені всі переклади Ореста, які існують. Для Вас я вибрав оцей невеличкий уривочок...

2. 4. 1957

«... Від квітня вже кидаю будь-яку поточну заробітчанську працю, а присвячуюся цілковито власним справам, зокрема — справам «На горі».

Ваш переклад Новалісового фрагменту прекрасний. Включений у збірку вибраного Новаліса, яка й буде черезнаступним за пляном виданням. Наступним має бути збірка Шекспірових сонетів, до якої, з причин вищезазначених, ніяк досі не спромігся скласти коментаря. Вірю, що наступними двома місяцями вже з цим упораюсь і вдамся до друкарні. Поміч від Едшміда фінансова (він — генеральний секретар ПЕН-центру Німеччини) — обіцяна твердо.

... Тепер я вживаю всіх заходів, щоб поновити «Хорса», бодай річними альманахами.»

Уже можна на мить перервати текст листів І. Костецького невеличким коментарем: 1) «Вибраний Новаліс» і досі не вийшов у світ, 2) Шекспірові сонети натомість — розкішний том — давно вже пішов межі люди.

2. 9. 1957

«Дружина просить переказати Вам свою найщирішу подяку за Ваші слова признання до її праці (йдеться про переклади дружини І. К., Елізабет Котмаєр, з українських поетів. — О. І.). Вона була зворушена Вашим листом. А я, звичайно, також потирав з задоволення руки.

Напишіть мені тепер, будь-ласка, чи послав я Вам та Ів. Ів. (Коровицькому. — О. І.) своє останнє видання: «Саломею» Оскара Вайльда?...

Про роман мій не питайте мене. Працю над ним я почав ще 1946 року, але це праця ще на багато років. Я не випущу його, поки не виправлю останньої коми, а місце коми пересувається з кожним роком і набирає все нових і нових ракурсів. Отож, у принципі праця безконечна.

... 25. серпня організували в Гайдельбергу Українське Шекспірівське товариство. Президентом обрано проф. Чижевського, віце-президентом проф. Я. Рудницького, генеральним секретарем мене. Хочете пристати?...

... Мають таки вийти незабаром мої переклади сонетів (повнотою) та «Ромео та Джульєтта».

12. 9. 1957

«Дякую Вам за гарного й теплового листа. Мені пластично ясно, як Ви накреслили виконання поставлених перед самим собою обов'язків, і я це хвалю. Так само приблизно й зо мною. Все, що я досі писав, це тільки фрагментарні чернетки однієї й тієї самої теми. І муки творчості полягають не в тому, що не уявляєш, про що писати (бо про що — це знає й кожен школяр), а в тому, як це все звести докупи.

Я й мучусь ось уже одинадцятий рік.

Ну, та нічого. Так нам і треба.

Пишіть Ваші речі обов'язково. Я дуже ціную Ваш стиль. І цього не було (або було дуже мало) в українській прозі. Отож, шляхи майже піонера.

А, крім того, по зможі більше перекладайте. Це також Ваша золота домена.»

27. 11. 1957

«... як тримати людей, людську увагу на несучасному, на класичному. Ну, звичайно ж! Це провідне завдання кожної мистецької епохи.

Чому я такий модерніст? Та саме тому ж, що шукаю дійсних, а не ялових засобів, якими можна б утримати людей при класичному. Це, може, дещо зрозуміліше стане, коли випущу свого вибраного Езру Павнда, якого готую українською мовою — в порозумінні (листовному) з самим монументальним автором... Він перекладає, наприклад, Проперція, дю Белле, Бертрана де Борна, Лю Тай бо, але перекладає

18. 5. 1958

не бляшаною пушкінською бренчалкою (теж мені «клястик!»), а найміцнішими цвяхами атомового вчування, міжзоряного врізування, залізобетоном, електроном...

Я неодмінно колись перекладу «Слово о полку Ігореві». Сама символіка наших імен до цього зобов'язує.

... Барка працює над перекладом «Короля Ліра». Маю в себе вже першу сцену. Розкіш!»

24. 2. 1958

«Пишу Вам звідси (Н. Ульм. — О. І.), де я перебуватиму якийсь час: видаю вибраного Гарсію Льюрку в українських перекладах (чергове видання «На горі») ... Приблизно за два тижні матиму вже наклад свого видання Шекспірових сонетів. Уся друкарська праця закінчена, і видання перебуває тепер у брошурні. Це праця п'ятьох років загалом.

Від імени дружини й свого найциріше дякую Вам за статтю про німецькі переклади в «УЛГ». Як деталь високо ціную характеристику Барки: ось так і треба про нього писати — учуднено. Тоді й його дійсне значення виступить наз'яв.

До рецензії на «Саломею» маю деякі застереження. Не критичного, звичайно порядку, бо завжди шаную кожну розумну критику (а таку стаття в собі містить). Ні, застереження чисто фактичного порядку.

З Вашого контексту можна зробити висновок, ніби автор передмови поставив проблему «екстази жіночої незайманости» серйозно. Тим часом, це зроблено іронічно, і після її формулювання — її відразу ж знято дуже виразно. Це раз.

І друге — щодо лексики. Моя там тільки «свідчіння». «Таця» і подібне — слова зовсім ще недавно широко вживані, і призабуті лише тепер... А «шестя» — слово Михайла Костьовича (Ореста-Зерова. — О. І.), взяте мною в нього живцем.»

23. 4. 1958

«Під «учудненням» я розумію зміцнення пляну, пародійний ракурс, який переставленням і підсиленням барв не заперече об'єкт, а, навпаки, його десятикратно стверджує. Так Ви зробили з Баркою в обговоренні «Трояндного роману», вживши кілька міцних виразів і не зовсім звичних слів похвали. За це я й хвалю Вашу рецензію.

Нещодавно були ми з дружиною на з'їзді письменників у Дармштадті, де бачилися з Едшмідом, який запросив нас до себе на мешкання. Він, його дружина і я згадували нашу з Вами візиту до нього 1946.»

«Прийміть від мене найсердечнішу подяку за Ваші слова високої оцінки моєї скромної (або, може, й не завжди скромної?) праці. Самозрозуміло, що ці видання виходять не взагалі для еміграції, а лише для тієї її частини, яка хоче, щоб вони виходили. Приємно знати, що Ви належите до цієї краплі в морі. Приємно, посилаючи щось, знати, що посилаєш не в порожнечу.

Новаліс не нездійснився, лише його відтискають на наступний рік актуальні видання, що мусять конче з'явитися в цьому році: видання вибраного Стефана Георге (бо цей рік — його ювілейний) і видання першого річника Українського Шекспірівського товариства...

Не підлягає сумнівові, що готована Вами праця про Лю, вкупі з (перевиданням?) працею про Рільке на Україні — бажаний гість «На горі»...

Я майже переконаний, що читав «Вісраміяні» по-російському. Аджже був російський переклад? Проте, не можу пригадати нічого. Бувають такі неждані провали пам'яті. Тому доводиться вірити Вам на слово, що це добра річ.»

20. 9. 1958

«... Останні місяці були місяцями роз'їздів. Відвідували, між іншими раритетами, старовинні міста Вольфрамс Ешенбах і Ротенбург над Тавбером (укупі з Михайлом Костьовичем). Були в Байройті («Тристан» і «Льоенгрін»).

... З вікна нашої робочої кімнати видно луг і ліс. А поза тим — усе як і в інших франконських містах і містечках. Тихо, а це для мене тепер найголовніше.

... Про Ролліана й Гессе у Вас добре вийшло...

21. 10. 1958

«Мандрували ми втрьох (тобто з Михайлом Костьовичем) під кінець літа до двох для нас дуже дорогих (не грошима) місцевостей... (дивись попередній лист. — О. І.)... Неймовірно все сильне й живе. Мури, під якими прогулювався автор «Парсіфалія». Кухня, що в ній востаннє палено 1632 року. І подібне.

Дуже був би радий зробити з цього подорожній есей, але зараз по межі неможливого перевантажений черговою своєю працею, саме — підготовою до видання вибраних творів Езри Павнда. Забирає весь час і сили. Величезна кількість приміток, як до «Божественної комедії».

... Леопарді не зношу, навіть у перекладі Михайла Костьовича. Дивуюсь, як можна досягти такої пласкоти в такій звисоченій речі, як песимізм. Здавалося, що неможливо. А от йому пощастило. Щось наче Архип Тесленко (був такий автор).»

19. 11. 1958

«Щиро дякую за листа. Там містилося важливе для мене. Ви пишете про польські видання і про італійський журнал, присвячений Езрі Павидові. Це, мабуть, той журнал, де міститься його найновіше Канто і якого я тут не можу дістати (а автора не хочу тривожити аж до крайньої потреби), бо він розкуплений. Чи не могли б Ви дістати для мене це число і по змозі скоріше вислати? . . . Якщо ж серед польських перекладів міститься хоч один з Езри Павида, то чи не могли б Ви його для мене переписати? . . .»

. . . Перед від'їздом Кошелівець передав мені, на моє прохання, Вашого Бонгса для «УЛГ». Переклад і передмова підуть безумовно в наступному числі журналу. Справа тільки в тому, коли це наступне число вийде. Журнал, як Вам відомо, має постійні фінансові труднощі.

Чому я не публікуюся часто в «УЛГ»? Бо останнім часом взагалі публікуюся мало, заклопотаний своєю видавничою діяльністю . . .

. . . Михайло Костьович випустив недавно «Королляріюм» (неопубліковані або труднодоступні праці Зерова з різних ділянок).

Я випустив недавно нову збірку Зуєвського. Примірник Ви повинні дістати від автора.»

31. 12. 1958

«Отож, сердечно дякую за творчий клопіт навколо репродукування Канто 98 Езри Павида. Усе дійшло в найкращому порядку і все так, як треба.»

Різдво Христове 1959

«Маєте слухність: моя хиба — короткопис. П'ятнадцять років тому я почав був культивувати короткі речі в сподіванні, що вони послужать трампліном для речей довгих. А сталося навпаки. Чим далі живеш і працюєш, тим більшу відповідальність відчуваєш за кожне написане слово. Поготів, що все навколо так багато пише, і серед цього є багато доброго. І не хочеться видаватися з цього чужого своїм поланям.

Тим то великі речі мучаться вже понад десяток років, і я ще досі не знаю, як їх зробити одночасно і великими, і добрими. Вдається один абзац, а шістнадцять за ним не вдається.

Самі бачите це, зокрема, на моєму репортажі з Швейцарії. Вам хотілося, читавши, винести Кураха за дужки або принаймні взяти його в «зірочки» окремо. А справа ж лише в тому, що мені просто не повівся його портрет. Бо поспішав і не мав часу роздивитися з відстані.

Відстань . . . Проблема її стала для мене останнім часом нав'язливою ідеєю. Це все вкупі: «модернізм» це також відстань, дистанція, рихтування, за допомогою якого можна по новому омислити старовинні речі,

226

надати їм нового життя. Я називаю це ще інакше пародією. Вам стане це значно зрозуміліше, коли вийде з друку збірка поезій Зуєвського «Під знаком Фенікса» з моєю вступною статтею.

Про Кроче, про листи Гофманстала, про Валері й про Жіда пишть обов'язково. Конче потрібно. «Зустрічі» теж. Конче потрібно.

Не думайте про читача, а думайте про націю і, зокрема, про її культуру. Нація не збігається з добою, бо перше кругліше за друге. Культура не збігається з смаком, бо друге вужче за перше. Пишіть обов'язково. Конче потрібно.

Про «Саломею» теж.

«Ромео» має вийти ось-ось.»

1. 4. 1959

«Я тепер великими місяцями сиджу в Н. Ульмі, де друкується моя збірка вибраних творів Гарсія Льорки, а за це я відробляю при газеті.

. . . Я ненавиджу українську дійсність, ненавиджу те, що в нас називається літературною громадськістю й критикою, зневажаю й презираю те, що в нас називається читачем, — але люблю українську мову, люблю «державу слова».

24. 6. 1959

«У дорозі до Вас уже примірник мого нового видання: вибраного Федеріко Гарсія Льорки. Не відмовте сповістити, як тільки одержите.

. . . У виникненні (чи невиникненні) великої прози еміграція ані винна, ані невинна. При чому тут оточення? Кожен пише так довго річ, як йому здається потрібним. Щодо мене, то я, живши й у нормальних умовах, писав би свій роман десятиріччями і дослівно нікому не дозволив би мене підганяти. . . Твір це річ у собі, яка з'являється або не з'являється, але якщо з'являється, то не залежно від побажань суспільства, а залежно від того, що письменник бажає для суспільства. Один потрапляє саме в злободенну точку. Другий потрапляє пальцем в небо, тобто живе сторіччями. Але у всіх випадках справжній твір це річ у собі.

. . . Перекладами своїми з Пастернака дружина не дуже задоволена. Переробляє й поширює.»

27. 4. 1959

«Дякую Вам за блискавичний опис враження з подорожі до Нью-Йорку та Філядельфії. Ненавидіти Нью-Йорк — мода. Дуже радий, що Ви не слідуєте моді.

. . . Усі, кому я розіслав Льорку, відповіли в цьому ж дусі: мовляв, переглянули, а враження напишемо потім. Досі жадних вражень не маю. Зробіть отже, виняток з правила і напишіть про враження.

Спробуйте зробити й дальший виняток: напишіть рецензію і надішліть до «УЛГ» . . .»

227

19. 11. 1958

«Широ дякую за листа. Там містилося важливе для мене. Ви пишете про польські видання і про італійський журнал, присвячений Езрі Павндові. Це, мабуть, той журнал, де міститься його найновіше Канто і якого я тут не можу дістати (а автора не хочу тривожити аж до крайньої потреби), бо він розкуплений. Чи не могли б Ви дістати для мене це число і по зможі скоріше вислати?.. Якщо ж серед польських перекладів міститься хоч один з Езри Павнда, то чи не могли б Ви його для мене переписати?..

... Перед від'їздом Кошелівець передав мені, на моє прохання, Вашого Бонгса для «УіС». Переклад і передмова підуть безумовно в наступному числі журналу. Справа тільки в тому, коли це наступне число вийде. Журнал, як Вам відомо, має постійні фінансові труднощі.

Чому я не публікуюся часто в «УЛГ»? Бо останнім часом взагалі публікуюся мало, заклопотаний своєю видавничою діяльністю...

... Михайло Костьович випустив недавно «Королляріум» (неопубліковані або труднодоступні праці Зерова з різних ділянок).

Я випустив недавно нову збірку Зуєвського. Примірник Ви повинні дістати від автора.»

31. 12. 1958

«Отож, сердечно дякую за творчий клопіт навколо репродукування Канто 98 Езри Павнда. Усе дійшло в найкращому порядку і все так, як треба.»

Різдво Христове 1959

«Маєте слухність: моя хиба — короткопис. П'ятнадцять років тому я почав був культивувати короткі речі в сподіванні, що вони послужать трампліном для речей довгих. А сталося навпаки. Чим далі живеш і працюєш, тим більшу відповідальність відчуваєш за кожне написане слово. Поготів, що все навколо так багато пише, і серед цього є багато доброго. І не хочеться видаватися з цього чужого своїм поганим.

Тим то великі речі мучаться вже понад десяток років, і я ще досі не знаю, як їх зробити одночасно і великими, і добрими. Вдається один абзац, а шістнадцять за ним не вдається.

Самі бачите це, зокрема, на моєму репортажі з Швейцарії. Вам хотілося, читавши, винести Кураха за дужки або принаймні взяти його в «зірочки» окремо. А справа ж лише в тому, що мені просто не повівся його портрет. Бо поспішав і не мав часу роздивитися з відстані.

Відстань... Проблема її стала для мене останнім часом нав'язливою ідеєю. Це все вкупі: «модернізм» це також відстань, дистанція, рихтування, за допомогою якого можна по новому омислити старовинні речі,

226

надати їм нового життя. Я називаю це ще інакше пародією. Вам стане це значно зрозуміліше, коли вийде з друку збірка поезій Зуєвського «Під знаком Фенікса» з моєю вступною статтею.

Про Кроче, про листи Гофманстала, про Валері й про Жіда пишть обов'язково. Конче потрібно. «Зустрічі» теж. Конче потрібно.

Не думайте про читача, а думайте про націю і, зокрема, про її культуру. Нація не збігається з добою, бо перше кругліше за друге. Культура не збігається з смаком, бо друге вужче за перше. Пишіть обов'язково. Конче потрібно.

Про «Саломею» теж.

«Ромео» має вийти ось-ось.»

1. 4. 1959

«Я тепер великими місяцями сиджу в Н. Ульмі, де друкується моя збірка вибраних творів Гарсія Льорки, а за це я відробляю при газеті.

... Я ненавиджу українську дійсність, ненавиджу те, що в нас називається літературною громадськістю й критикою, зневажаю й презираю те, що в нас називається читачем, — але люблю українську мову, люблю «державу слова».

24. 6. 1959

«У дорозі до Вас уже примірник мого нового видання: вибраного Федеріко Гарсія Льорки. Не відмовте сповістити, як тільки одержите.

... У виникненні (чи невиникненні) великої прози еміграція ані винна, ані невинна. При чому тут оточення? Кожен пише так довго річ, як йому здається потрібним. Щодо мене, то я, живши й у нормальних умовах, писав би свій роман десятиріччями і дослівно нікому не дозволив би мене підганяти... Твір це річ у собі, яка з'являється або не з'являється, але якщо з'являється, то не залежно від побажань суспільства, а залежно від того, що письменник бажає для суспільства. Один потрапляє саме в злербоденну точку. Другий потрапляє пальцем в небо, тобто живе сторіччями. Але у всіх випадках справжній твір це річ у собі.

... Перекладами своїми з Пастернака дружина не дуже задоволена. Переробляє й поширює.»

27. 4. 1959

«Дякую Вам за блискавичний опис враження з подорожі до Нью-Йорку та Філадельфії. Ненавидіти Нью-Йорк — мода. Дуже радий, що Ви не слідуєте моді.

... Усі, кому я розіслав Льорку, відповіли в цьому ж дусі: мовляв, переглянули, а враження напишемо потім. Досі жадних вражень не маю. Зробіть отже, виняток з правила і напишіть про враження.

Спробуйте зробити й дальший виняток: напишіть рецензію і надішліть до «УЛГ»...

227

Ми щойно повернулися з ПЕН-конгресу у Франкфурті, куди були запрошені... Враження сумбурне, але були надзвичайно цікаві особисті зустрічі (зокрема, з вдовою Івана Голля — Клер) і цінні контакти... Бачилися з Едшмідом.

Тепер прохання.

Для наступного числа «Україна і Світ» я хотів би, щоб Ви зробили монтаж з роману Верфеля «Спроневірене небо». Дуже Вас прошу не відмовити.»

5. 5. 1960

«... Ви пишете про можливий «вияв німецької (європейської?) незацікавленості, а може й ревної ворожості до нашої літератури й культури взагалі». Думаю, що саме це й має місце.

Як же Ви хочете, щоб світ цікавився ще якимись українцями, щодо яких він не певен, чи взагалі вони існують на світі, а чи це тільки так...

... У справі Льорки. Я не образився. Рецензію написано добре, а можливість іншого роду композиції збірки обґрунтовано не менш переконливо, ніж були обґрунтовані мої переконання, коли я спинився на такій композиції, а не на такій, яка Вам здається кращою. Це справа кожного з нас особисто, і якщо є два рівною мірою по своєму переконаних, то, значить, усе в порядку.

Я рішуче проти того лише абзацу, де говориться про «мовні тенденції редактора й перекладачів». На весь абзац знайшов один єдиний «галицький провінціалізм»... Решта — все Ваші вигадки й чіпляння, до речі, — ще безпідставніші, ніж це було у випадку з «Саломеєю»...

21. 7. 1960

«Ніякої розбіжності в наших поглядах на природу слова не існує, — принаймні в тому, як Ви характеризуєте Ваш стиль. Я його — цей стиль, зокрема в «Ранку» — приймаю й ціную. Цілком згоден з Вами, що включення в нього моїх «знахідок» порушило б його, спотворило б. Свої знахідки я призначаю не для того, що робите в літературі Ви, а для того, що роблю я сам або споріднені стилем письменники. Мені йдеться:

1) Про заміну російських словопонять патетичного словоряду відповідними українськими. (Якщо при цьому я знаходжу щось і для нейтрального ряду, то воно ж, зрештою, нікого не обов'язує, і коли б хтось винайшов щось більше вдале, я прийняв би це без розмов.)

2) Про поширення можливостей зіставляти слова різного пляну: так званого високого й так званого низького. Практично це означало б: урівноправити як складники — слов'янізми з одеським блатним діалектом. (Так, до речі, я перекладаю під цю пору «Гамлета».)

228

Література Вашого робу для мене — повноправна література. Але для мене це не вся література. Ось для решти я й працюю.

Якщо при тому щось виглядає як неостаточне, як робочий термін, то це річ неминуча в такого роді праці. Від критиків я чекаю не схвалення, а чистої констатації: ось, мовляв, таке й таке запропоновано на ґрунті таких і таких принципів. Більш нічого. Судять нехай усі, чи воно надається, чи ні.

Ви поминули принципи, які лягли в основу експериментування при перекладі з Льорки, а судили з погляду «краси мови» взагалі. В існування такого роду краси я просто не вірю. Слово це розмах темпераменту (зміст) і контекст (форма)...

27. 9. 1960

«Вибір (творів К. Едшміда. — О. І.) вийде точно на день народження (К. Едшміда. — О. І.)... Але це буде тільки перше, з технічних причин — скорочене видання... Одночасно я вживаю всіх людських і нелюдських заходів, щоб у другому виданні, яке має послідувати негайно за першим, кількість імен перекладачів було збільшено бодай на одне...»

19. 10. 1960

«Як свіжий вітер, Ваш лист про брак «свіжого часу». Отож помагай Вам Боже, — і висилайте найкраще тижнево, щоб я міг у спокої серця переписувати на машинці.

... Прошу вибачити короткість листа: не вилізаю з коректи Езри Павида (368 сторінок, 23 друковані аркуші!), — видання, яке мусить вийти точно на день 75-річчя автора (30. ц.м.)...»

26. 12. 1960

«Ваш чудесний переклад уже машинував. Машинував з великою приємністю, майже на кожному реченні відзначаючи справжню майстерність уникати дослівності, а створювати між двома мовами — первотвору та перекладу — шляхетну віддаль, немов у дуелі чести.»

22. 8. 1961

«Напишіть те, що Ви мені написали про Марту (Калитовську. — О. І.) лапідарно, у вигляді рецензії, розгорнено, для «Сучасности». Марта поетка мімозіального типу, її вражає кожна голочка, пущена в неї з боку людей грубого складу, але зате й як підтримує й заховає до дальшої праці кожне тепле слово, а при тому й факове. Про її збірку («Рими і не-рими», вид. «На горі», 1959. — О. І.) писав покищо тільки Лесич у груповому огляді...»

... Р. С. Про Рим буде пізніше в «Сучасности». У Римі гарно, бо по-рожньо: віки світяться один крізь одний.»

229

27. 8. 1961

«... я сидів протяжний час у Римі, де розпочав працю над редагуванням перекладу Біблії. Продовжую працю тепер удома, і триватиме вона аж до весни наступного року.

... Розумію Вас цілком у Вашому становищі між дещо набридлою, т. з. консервативною поезією та поезією розірваного, чи краще сказати: багатшарового світо-(і стиле-)-відчуття. Розумію, що з Езри Павнда спершу вихоплюють тільки поодинокі рядки. Так само було й зо мною, і навіть ще у розпалі праці над перекладом. Бували моменти, коли я дослівно силував довести те чи те канто до кінця, бо хотілося спинитися там, де кінчається межа безпосереднього відчуття (про розуміння тут, звичайно, не може бути й мови), і далі не йти.

Починаю його відчувати глибше щойно тепер, читаючи свою книгу. (Друга буде коментарями, але просто не знаю, коли спроможусь її закінчити, бо весь час перебиває насущна праця.)

Плянів у нас багато. Незабаром виходять дві книги Віри Вовк: одна поезій, а друга прози.»

2. 12. 1962

«Дякую за відгук на видання Осьмаччиного Шекспіра. (Неймовірно я щасливий, що він устиг ще потримати книжку в руках і роздивитися на неї: маю про те відомості від Костюка.)

Дружина дякує Вам за похвалу її Пастернакові.

... Ще одна сугестія. Я хочу підготувати до друку другий том Едшміда. У нього мали б увійти всі шість новель із «Шістьох гирл» і фрагмент з роману про Байрона... Найкраще було б, якби Ви переклали не одну новелю, а більше...»

Великдень 1962
(перший день)

«... З місії, яка припала мені, я задоволений цілковито, не маю ні до кого ніяких претенсій і з усіма в мирі (крім NN).

Тільки з такого погляду й можна (і треба) розглядати все, що я роблю. При тому не грає ніякісної ролі, чи визнають мене, чи не визнають, чи приймають, а чи не приймають, чи подобається воно комусь, чи не подобається. Воно (включно з «Гогами», «тацями» й «обрусамми») являє собою таку саму об'єктивну конечність, як і той подивудідний факт, що саме мені судилося започаткувати справжню українську наукову шекспірологію, і не менш подивудідний факт, що саме мені доручено літературну редакцію першого українського повного перекладу Біблії. Якщо пізніше виявиться, що щось із моїх усвідомлень було помилковим або взагалі ложним, то відповідальність упаде виключно на мене, на мою пам'ять або непам'ять, і ніхто

не повинен тим журитися, тому що ніхто не був зобов'язаний поділяти зо мною відповідальність.

Якщо зміст і напрям моєї відповідальності підсумувати одним реченням, то воно полягає у безнастанному пробиванні стежок для української мови до тих регіонів сили, в яких ще сьогодні перебуває мова російська — наш єдиний серйозний і справжній конкурент (бо з рештою мов ми давно вже спроможні міряться, включно з багатшаровою старою гебрейкою та араміїщиною, в чому я саме тепер маю змогу щодня переконуватися, редагуючи пророків).

... У чому тут річ, я ламаю голову вже роками й десятиріччями. Висновки мої за різних часів були різні у деталях, але завжди тотожні в основному. Мова це не слово, а те, що навколо слова, — котурн, риштування, трамплін, скісний, а не фронтальний кут зору. Мова українського барокко була сильніша за сучасну її мову російську (Величковський потужніший навіть за такого геніального письменника, як протопоп Аввакум), але у віках секрет утрачено, і, наприклад, вмонтування слов'янizmів у наших неоклясиків не витримує конкуренції з подібним вмонтуванням у В'ячеслава Іванова.

Ну, так от, щоб вирівняти «вузькі місця» й звести кінці з кінцями у «ножицях», і існує категоричний імператив переломлювати й перекроювати все, що тільки потрапляє на очі. Пересічний сучасний російський журналіст має всі дані писати талановиті статті майже без зусиль, тому що за нього працює сама мова, тому що існував Хлебніков (і плеяда), тому що він надав мові механіки геніальності. Його так само ані ні не турбувало, чи приймають його, чи ні, чи вважають за «пророка», а чи за «сумасброда». Він діяв, бо мав покликання, і ось наслідки наявні.

Ілля Еренбург... пише ось так («Поэзия Франсуа Вийона», у збірці «Французские тетради. Заметки и переводы», Советский писатель, Москва, 1959, ст. 62):

«В 1431 году родился Франсуа Вийон, самый французский и самый еретический из всех поэтов Франции.

Ужасное зрелище являла тогда родина Вийона. Горели города. Кони топтали нивы. Было много предательства, много подвигов, много трупов, много побед, но не было ни хлеба, ни спокойствия. К ужасам войны прибавлялись неурожайные годы, на редкость суровые зимы и, наконец, чума. На обочинах дорог валялись трупы. Банды разбойников бродили по стране. Волки нападали на деревни. Судьи быстро судили, и палачи быстро вешали. На перекрестках росли виселицы, раскачивались тела повешенных.»

Вгляньтесь у це: таж тут самі шабльони («ужасное зрелище», «ужась войны», «суровые зимы», «банды разбойников», «раскачивались тела повешенных» ітд). Але як же вони при тому грають! Яке немилосердне вміння щоразу наново пережити найбанальнішу групу слів, поставити її в одноразово сторчову позицію!

А ось Вам схожий тематичними завданнями фрагмент з нашого доморослого літературознавства (слідuje цитата з одного еміграційного літературознавця. — О. І.).

... Я далекий зрівнювати Шевченка й Війона у значенні. Йдеться мені про схрещення двох мовомислень, природної геніяльності романщини і штучної геніяльності російщини, схрещення, яке дає ось такий блискучий продукт. Війон «вплинув». Шевченко — ні. Бо цьому лелепрофесорові... хоч клин на голові... Реферат, написаний на рівні вправ кращого учня у класі при переході, приблизно, з четвертого у п'ятий рік навчання, друкують як літературознавчу розвідку. Любов до України — критерій поетичного! Пробі, так хто ж її, до лисого дідька, якщо вже на те пішло, не любить?

Бачте, дорогий Пане Олексю, а Ви пишете: речі, «Вам рідні». Які ж тут рідні чи нерідні, коли нашої мови ще не вистачає, щоб конгеніяльно перекласти Достоевського!»

*

В одному читач мусить зі мною погодитися — листи Ігоря Костецького, навіть вирвані мною з писемної розмови й пошматовані, перетворені в монолог, цікаві органічним поєднанням, здавалося б, несумісних якостей: широти й, власне, вузькості інтересів, багатобічності шукань зрілого мистця, майстра, й цілеспрямованості фанатика, егоцентрика, особи — «покликаної».

Ігор Костецький, людина великої начитаності й культури, «захоплює» силу-силенну духового добра України й світу та спрямовує, «жене» його, як, вибачте, товар, до власних пропілеїв.

Для такої праці не жаль було б дарувати ще п'ятдесят років життя!

Emmanuel Rais, Paris:

Pour la littérature ukrainienne, Eghor Kostetzky constitue un phénomène d'une importance exceptionnelle. L'éclat de son verbe, l'acuité, la force et l'originalité de sa pensée, sa culture vaste et profonde, aux vastes horizons, à l'échelle mondiale, en font un essayiste, un conteur et un poète, toujours intéressant, plein de vie et d'imprévu.

Car chacune de ses lignes porte, tandis que l'audace de sa recherche des voies nouvelles, dans le domaine artistique, ouvre devant la littérature ukrainienne des possibilités créatrices alliant une vraie maturité à l'avant-garde la plus moderne, au niveau le plus élevé des réalisations avancées de la littérature occidentale contemporaine.

En sa personne, la civilisation ukrainienne avait ôté ses derniers vestiges de provincialisme, contre lequel, il y a quarante ans, Mykola Zerow avait déclenché la lutte. Ainsi le modernisme de Kostetzky achève la tâche commencée par les néo-classiques.

Puisse-t-il jouir de longues années d'activité féconde pour le plus grand bien de la civilisation ukrainienne et pour son entrée à égalité dans celle du monde contemporain.

Oleh Zujewskij, Philadelphia, U.S.A.:

The first complete translation of Shakespeare's sonnets in Ukrainian... is of great significance. Apart from the fact that with his Ukrainian edition of Shakespeare's sonnets (Munich, 1958) the translator Eghor Kostetzky has revived interest (traditional in Ukrainian letters) in the works of Shakespeare, he has with this work introduced an entirely new approach to the problem of Ukrainian artistic translation by successfully utilizing (just as Ezra Pound in his interpretations of Sextus Propertius) parody methods in recreating the original.

Arnold Schoenberg
116 N. Rockingham Ave.,
Los Angeles 49, California.,

3 листів до Ігоря Костецького

22, Oktober, 1949.

New Zone Number 49

Herrn Eghor Kostetzky
Mittenwald, Karwendelgebirge
Postlagernd
Germany, U.S. Zone.

Sehr geehrter Herr:

Es ist mir ein grosses Vergnügen Ihnen zu senden was ich habe, nur muss ich mich etwas kurz fassen und kann Ihnen leider die biographischen Daten nicht ~~eigenhändig~~ ^{schicken} geben.

Ich sende Ihnen an Stelle dessen, ein kleines Heftchen, worin die wichtigsten Punkte meiner Biographie enthalten sind. Ausserdem sende ich Ihnen das sogenannte „Gehende Selbstportrait“, das eines der bekanntesten meiner Bilder ist, und auch ein kleines Manuskript, enthaltend ein Zitat aus Verklärter Nacht und eines aus den Gurreliedern.

Ich hoffe, dass Sie alles das gut verwenden können, und bin mit bestem Dank für Ihre freundlichen Zeilen,

Ihr,

P.S. ~~Vielleicht~~ ^{bitte,} Senden Sie mir eine Kopie Ihres Artikels, und vielleicht auch das Foto des Selbstportraits, da ich es doch ^{wiegliderman} ~~vielleicht~~ wieder brauche.

Лист Арнольда Шенберга
A letter of Arnold Schoenberg

17. 9. 53 ständige adresse:
% Annette BYRON
Villemeur (Canton Vaud)
Schweiz

Sehr geehrtes Herr Kopfkeuley
Das Wort weiffrüchlein, für welches Sie
meine Signatur wollten, erreichte mich
erst hier wo ich mich ein wenig umbringe.
Ich habe leider keine Ahnung was ich
einmal über die Museen in betref der
Expressionistischen Malerei sagte, bin
aber noch immer der Meinung, daß die
Malerei Europas nördlich der Alpen immer
ausdrucksbetont war und sein müßte und eher
mehr formalistisch, problembedrängt dort wo
die Sonne und üppige Natur der Menschheit
das eigene Leben nicht in dem Maße isoliert
daß es selber zur Quelle, oft der einzigen
für die Inspiration des bildenden Künstlers
wird. Ich würde mich freuen über Ihren
Ansatz über meine Portraits zu lesen und
bin Ihnen dankbar für das Interesse
mit freundlichen Grüßen
Edvard Gordon Kraig

Лист Оскара Кокоски
A letter of Oskar Kokoschka

Dear friend - I have your good letter about
my work & Africa - this my good.

Today is Xmas day 26-Dec. 1954 & I have
written you a 10 page letter all about
AA - see & the mystery of things -
But when I read it I have a fear that
you may say "But poor Craig is crazy"
That is why I do not send it -
It is an attempt & a failure to write you of things
which cannot be made clear - of the big mystery
of the unseen matter to be - I can presume be more
mystified - what shall I do.

(Do not mention to anyone as this
will be read in this way)

8 VUE GÉNÉRALE DU PONT DU LOUP
Vue prise des Lacets de Courdon

Edw. Craig

Поштова картка Едварда Гордона Крега
A postcard of Edward Gordon Craig

Dear Herr Kostetzky,

I am acknowledging with appreciative thanks your letter of March 17th, enclosing two copies of the authorised translation of some selections from my work into Ukrainian. I am very happy to know that this book has come out at last and I hope that when the copies are distributed the poems and translation will meet with the approval of the readers.

With best wishes,

Yours truly,

T. S. Eliot

Dear Mr. Kostetzky,

I thank you for your letter of the 20th December and for the periodical, Ukraina and the World, which you send with it. It seems to me highly commendable that exiles from their country should produce a magazine of this format and of such serious contents. I am naturally impressed by your devoting so much attention to the work of Ezra Pound's 'Cantos', which is unquestionably the most remarkable contemporary poem in the English language; and I am only sorry that ignorance of your language must limit my praise to what I can see and what I can infer.

With all best wishes,

Yours sincerely,

T. S. Eliot

Лист Т. С. Еліота
A letter of T. S. Eliot

Лист Т. С. Еліота
A letter of T. S. Eliot

25 Nov 58

Dear Kostetzky.

Thanks. key to Bertrand's Bern

bares metetz en gatje. Pawn yr/ castles/ economic
cause of crusades. i.e. to make DEBT. cg/ infamy of heaving
Normandy, to Wm. Rufus, the s.o.b. rents in Kent up from
5 to 40. vide later cantos.

it, but if not, simply say "metetz en gatje"
probably in print by time you need
he got immersed in economic studies.
noted by E.P. long before

///

Tintagael / Castle in Tristan story / Tristan and Iseult
Medier, etc.

Not fulfilled in mountain castle, but interesting prodrome.

2/ Aegypte / I knew only Dudge Book of the Dead /
name may be error, or fancy. Kumi

in later brief poem.
ritual symbol / cf/ Brown fat babe, sitting in the Lotus.

dare say one lotus as good as another.

3/ swallow, any flying bird or psyche.

4 Raana / I supposed it meant merely Princess/
cf/ ranees. etc.

5. white stag /
not quotation from anywhere in particular.
quotation from invented author.

Fang had helluva hunt for my german version of Anacreon, in Pisans.

better always ask the author, and save yr/ eyesight.

5/ yes, ref. to Dante's Guido vorrei.

5. Nathat Ikaaaie, name invented by E.P. don't know
if there is anything like it in any known language.

"ave found one bit of onomatopoeia in Na Khi (Nashee)
and will alter onomat/ to fit it, in
canto whatever.

Pan is dead/ no italics in my text.

Ezra P.

Лист Езри Павлида

A letter of Ezra Pound

*Le Président
de la
République*

*Republique du Sénégal
Un peuple. Une loi. Une foi*

D A K A R, le 30 AVRIL 1963

Cher Monsieur,

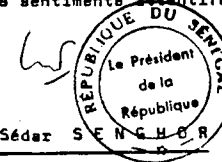
J'ai bien reçu votre lettre
du 6 Avril 1963.

En ce qui concerne la tra-
duction en ukrainien de certains de mes Poèmes, vous
voudrez vous adresser, de ma part, à Monsieur Paul
FLAMAND, Directeur des Editions du Seuil, 27 rue
Jacob à Paris 6ème.

Pour ce qui est de mon
opinion sur le Père TEILHARD de CHARDIN, vous trou-
verez, ci-joint, la Conférence que j'ai faite sur lui.

Je joins, à ma lettre, une
photographie dédiée de moi.

Veuillez agréer, cher
Monsieur, l'assurance de mes sentiments attentifs.

- Monsieur Eghor G. KOSTETZKY
29a Ansbacher Strasse

6000 EYB

post Ansbach
République d'Allemagne fédérale

Лист Леопольда Седара Сенгора, президента республіки Сенегал

A letter of Léopold Sédar Senghor

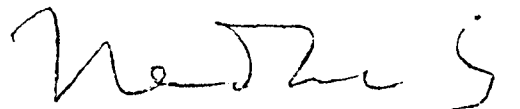
RASHTRAPATI BHAVAN,
NEW DELHI-4.
राष्ट्रपति भवन,
नई दिल्ली-4

April 10, 1964.

Dear Mr. Kostetzky,

Thank you for your kind
and interesting letter of
April 3, 1964.

With the best wishes,
Yours sincerely,

(S. Radhakrishnan)

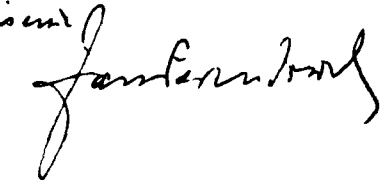
Mr. Eaghor G. Kostetzky,
8800 Eyb. Post Ansbach
Ansbacher Str. 29a
West Germany.

Лист сэра Сарвапалли Радакришнана, президента республики Индии
A letter of Sir Sarvapalli Radhakrishnan

Sojuz, 5. VII. 64

Szanowny Panie,

Mi sie Pan o powstaniu Szkoły na język obcojęzyczny
mówi i ten język to było na przykład P.E.N. Obcojęzyczny
na którą powstanie system, polski i jest, zebymy na siebie
odlegalnym - pan słowid języka i to nie było: Pan
Wise u siebie i siebie. Wpominam sobie że na pewno
Jestem i jest Pan głosem języka i jest to i unia
na czym to nie o sobie i na siebie. Jestem Pan i to
Mi sie. Nie mogę być i nie może, to nie Pan i jest i
u siebie i na siebie. Jestem, by mi powieć i jest
o Pan. Jestem i jest Pan i jest i jest i jest i
słowa.

Szczerze podziwiam

Лист Яна Парандовського, президента Польського ПЕН-клубу
A letter of Jan Parandowski, president of the Polish P.E.N. Centre

INTERNATIONAL P.E.N.

A World Association of Writers

International President: VICTOR E. VAN VRIESLAND

Vice-Presidents: H. B. N. VINCE, WILLIAM OF SWEDEN, ANDRÉ CHAMPREDON, STORM JAMESON, ERICH KLOTZNER, VALENTIN KALAFANETS, ROBERT WHELAN
VIN TONIA OCAPIPO, JAN PARANDOWSKI, ANA B. RAJNARITRANAN, ELIAS RYGA, JEAN SCHLESINGER

General Secretary and Treasurer:

DAVID CARVER

GLEBE HOUSE
62/63 GLEBE PLACE
CHELSEA, LONDON, S.W.3

Telephone: FLAXMAN 9549 and 6303
Telegrams: LONPENCLUB LONDON-S.W.3

DC/mg.

22nd July, 1964.

Dear Mr. Kostetzky,

I thought you would like to know that the treatise written by you in German on problems of Shakespeare translation in the Russian, Polish and Ukrainian languages was specially mentioned by the Chairman of the Session in the Oslo Seminar devoted to Semantic Problems in Translation. Mr. Parandowski spoke very highly of the book in drawing the delegates' attention to the publication.

The Congress was a very considerable success and a report of the literary seminar, which reached a very high level, is being prepared and should appear in the late autumn. I shall look forward to sending you a copy.

Kindest regards,

Yours sincerely,

International Secretary.

Mr. Eaghor G. Kostetzky,
88 Eyb, Post Ansbach,
Ansbacher Str. 29a,
W. Germany.

MAX-PLANCK-INSTITUT FÜR PHYSIK UND ASTROPHYSIK

INSTITUT FOR PHYSIK

PROF. W. HEISENBERG

8 MÜNCHEN 23, den 2. Nov. 1964
FOHRINGER RING 6
TELEFON 3632 01-06

Herrn
Eaghor G. K o s t e t z k y

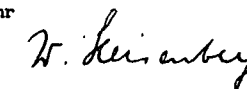
Sehr geehrter Herr Kostetzky!

Haben Sie den besten Dank für Ihren Brief. Da Sie mich um meine Meinung zu Ihrer Arbeit fragen, möchte ich Ihnen gern sagen, daß ich Ihre Schrift mit großem Interesse gelesen habe und daß ich mich über die Sorgfalt in der Analyse des sprachlichen Ausdrucks, die Sie anwenden, immer wieder gefreut habe. Da ich die slawischen Sprachen nicht spreche, kann ich natürlich den sachlichen Inhalt Ihrer Schrift nicht beurteilen. Aber sogar in der Physik müssen wir heutzutage mit der Sprache ebenso sorgfältig umgehen wie Sie, wenn wir die außerordentlich schwierigen Sachverhalte, um die es sich in der modernen Physik handelt, korrekt abbilden wollen.

Also nochmals den herzlichsten Dank.

Mit den besten Empfehlungen

Ihr

Лист Дэвіда Карвера, генерального секретаря Інтернаціонального ПЕН-клубу

A letter of David Carver, International Secretary of the International P.E.N.

Лист проф. Вернера Гайзенберга

A letter of prof. Werner Heisenberg

Wien, den 7. Dezember 1964

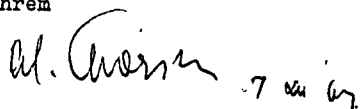
Lieber Herr Eaghor,

Es tut mir sehr, sehr leid, dass ich Ihnen während Ihres Aufenthaltes in Wien so wenig Zeit widmen konnte. Es ist jetzt eine sehr ungünstige Periode; ich arbeite vom frühen Morgen bis spät in die Nacht - auch am Samstag und am Sonntag. Ich hoffe, dass ich wenigstens Weihnachtsferien haben werde, aber ich weiss schon, dass ich am 28. Dezember wieder in Wien sein muss und noch mehr als bis jetzt beschäftigt sein werde.

Ich habe gestern Lec getroffen. Wir sind wieder in der Arabia am Kohlmarkt gesessen und haben über Sie, sowie der Held von "Artemis" mit Josef, gesprochen. Apropos "Artemis" - ich schicke die Übersetzung mit meinen unmassgebenden Korrekturen wie besprochen zurück. Die grössten Sorgen macht mir die schrillende Stimme und das rote Haar von Lucia. Und wie wäre es wenn wir sagen, dass es den Helden störte?

Freundliche Grüsse an Frau Elisabeth und ein warmer Händedruck von

Ihrem

ПОМІЧЕНІ ДРУКАРСЬКІ ПЕРЕКРУЧЕННЯ

ERRATA

Стор.	Рядок	Надруковано	Треба
2	7 зг.	волині	Волині
20	з 20 на 19 зн.	новидючих	невидючих
124	12 зг.	Діямерт	Діаметр
152	17 зг.	IX сторіччі	X сторіччі
155	4 зн.	перляку	переляку
160	15 зг.	вубухали	вибухали
161	з 7 на 8 зг.	незлічення	незліченна
тс.	8 зн.	навкого	навколо
178	з 7 на 8 зг.	мислити теоріями	мислити не теоріями
181	23 зн.	можи	може
202	з 18 на 19 зг.	невидющих	невидючих
203	12 зн.	спільких	спільних
204	2 зг.	здолади	здолали
тс.	20 зн.	воне	вони
209	5 зг.	безконечних	безконечних
тс.	з 22 на 23 зг.	каламбуркою	каламбурною
211	9 зг.	еквівалетної	еквівалентної
212	5 зг.	кінця	кільця
218	15 зн.	експресіоністи	експресіоністи
219	9 зн.	«Америку»:	«Америку»:

На стор. 157, р. 16 зг., між реченням, яке закінчується над чистим «о», та реченням, яке починається Та, повторюю, слід вставити таке речення: І це тоді, як у нас, навпаки, «г» обожнюють навіть у випадках явного незаконнародження (пор. подільське «гобідати», «на Гандрея» тощо).

Лист ізраїльського письменника Олександра Харіма

A letter of the Israeli writer Alexander Charim

P. 113: Elisabeth Kottmeier and E. G. Kostetzky in Rome (Forum Romanum, Arch of Titus), summer 1962.